

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Долинська Світлана Василівна

УДК 94:323.325(477) “192”

**Українське селянство в переселенській політиці СРСР
у 1920-ті роки**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Дробот Іван Іванович,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки
України

Київ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база	31
1.3. Методологія дослідження.....	43
РОЗДІЛ 2	
ПРОБЛЕМА АГРАРНОГО «ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ» В УСРР.....	49
2.1. Селянські господарства України після громадянської війни.....	49
2.2. Переселенська політика радянської влади в Україні та її законодавче забезпечення.....	74
РОЗДІЛ 3	
ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ТА МІГРАЦІЙНИХ	
ПРОЦЕСІВ	103
3.1. Етнічні та міграційні процеси на Півдні України. Переселення в Україну з інших регіонів СРСР	103
3.2. Радянська переселенська політика щодо українського селянства на території РСФСР	115
3.3. Облаштування українських селян у місцях поселення	133
3.4. Соціально-економічні наслідки переселенської політики СРСР у 1920-ті роки для України.....	159
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	175
ДОДАТКИ.....	247

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БСРР – Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (1919 – 1990 рр.)
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГОЕЛРО – Державний план електрифікації Росії
Губземуправління – губернське земельне управління
Дальсоюз – торгово-промислове товариство кооперативів
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДАПО – Державний архів Полтавської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДПУ – Державне політичне управління
ЄКТ – єврейське колонізаційне товариство
Колфонд – колонізаційний фонд
КОМЗЕТ, Укркомзет – Комісія в Справі земельного влаштування трудящих євреїв
Комнезам – Комітет незаможних селян
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
Нарком – Народний комісар
Наркомат – Народний Комісаріат
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЗ, НКЗС, Наркомзем – Народний комісаріат земельних справ
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОЗВ – Окружний земельний відділ
ОЗЕТ – Товариство сприяння земельному влаштуванню трудящих євреїв
Окрземвідділи – округовий земельний відділ
Повітвідділ – повітовий відділ

Раднарком – Рада народних комісарів
Райземвідділи – районні земельні відділи
РПУ – Районні Переселенські Управління
РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)
РДАЕ – Російський державний архів економіки
РНК, Раднарком – Рада Народних Комісарів
РСФСР – Російська Радянська Соціалістична Федеративна Республіка
Самовольці – самовільні переселенці
СРСР – Союз радянських соціалістичних республік
ТЗЕТ – Товариство землевлаштування трудящих євреїв
УАПЦ –Українська автокефальна православна ерква
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919-1934 рр.)
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
Центрвиконком – Центральний виконавчий комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Переселенська політика є вразливим суспільним сегментом, що містить суспільно-політичні, культурні та інші проблеми, які можуть трансформуватись на чуттєві, у тому числі міжнаціональні й міждержавні протистояння. Вона охоплює комплекс питань економічного, соціального, політичного, міжнаціонального, культурного, духовного життя величезної маси населення, окремих народів. Саме тому проблема переселення народів, соціальних, етнічних груп завжди була і залишається надзвичайно актуальною. Необхідність її дослідження зумовлюється також потребою вибудувати правильну стратегію ставлення держави до розв'язання завдань цього напрямку суспільного життя за умови використання історичного досвіду.

Для української нації ця проблема має особливий сенс, адже українці, за умов відсутності незалежної держави, упродовж десятиріч зазнавали особливих, пов'язаних з примусовою зміною місця проживання, несправедливостей та утисків. Дослідження переселенської політики 20-х років. ХХ ст. важливе з тієї точки зору, що гострі соціально-політичні, національні проблеми у сучасній українській державі є наслідком саме цієї політики. З огляду на історію і сьогодення окреслена проблема є актуальною і через осмислення взаємозв'язків української діаспори з Батьківщиною та задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Висвітлення вказаної проблеми актуалізується також і мотивацією академічного характеру – можемо констатувати, що сьогодні в історичній науці не існує комплексного, об'єктивного дослідження державної переселенської політики в 1920-ті рр., всебічний аналіз якої сприятиме використанню історичного досвіду з метою вдосконалення міжетнічних та міжнаціональних відносин у сучасній Україні.

Отже, соціальна значущість і недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів означеної проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження «Українське селянство в переселенській політиці СРСР у 1920 -ті роки».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є реалізацією частини науково-дослідної проблематики кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Дослідження гуманітарних наук» та «Державницьке, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №8 від 9 лютого 2011 р.) та уточнено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №7 від 24 лютого 2015 р.).

Мета роботи полягає у комплексному вивченні змісту, форм і методів переселенської політики радянської і компартійної влади у окреслений період; переосмисленні укоріненого розуміння аграрного «перенаселення» в радянській Україні; визначенні місця українства у переселенській політиці СРСР.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання**:

- визначити стан висвітлення проблеми і рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічний доробок та оцінити джерельну базу;
- з'ясувати причини, суть і особливості внутрішньоукраїнських та міжреспубліканських переселень;
- провести системний аналіз законодавчої бази радянської переселенської політики, прослідкувавши трансформацію її економічної, національної, соціальної, культурної складових;
- здійснити системний аналіз державної переселенської політики в УСРР, з'ясувати роль партійного та державного апарату в її здійсненні;
- дослідити зміст та особливості радянської переселенської політики щодо українського селянства;

- проаналізувати облаштування переселенців-українців на нових місцях Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу, Уралу, з'ясувати ефективність функціонування переселенських господарств та стан задоволення їх соціальних, культурних, духовних потреб;
- дослідити економічні, соціально-політичні, культурні наслідки радянської переселенської політики у 20-х рр. ХХ ст. для України;
- виробити практичні рекомендації для роботи органів влади щодо надання допомоги переселенцям і біженцям в складних умовах військово-політичної нестабільності та зовнішніх загроз для України.

Об'єктом дослідження є політика більшовицького режиму щодо українського населення у контексті переселенського міграційного руху в 20-х роках ХХ ст.

Предметом дослідження є зміст, форми, методи, особливості та наслідки переселенської політики окресленого періоду та місця в ній українського селянства.

Хронологічні межі охоплюють 20-ті роки ХХ ст. Нижню межу визначено 1921 р., що зумовлено проголошенням на Х з'їзді РКП(б) курсу нової економічної політики. Верхня межа пов'язана зі згоранням НЕПу у 1929 р. та початком колективізації. Цей період відповідає часу активних переселенських процесів в СРСР та УСРР.

Територіально-географічні межі зумовлені загальним ходом переселення і включають територію радянської України та регіони РСФСР, що мають відношення до переселення українського селянства у 20 -х роках. В УСРР населення виселяли з лісостепових районів – Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Харківської областей. Заселяли Південь України, зокрема Одеську, Херсонську, Запорізьку, Миколаївську, Криворізьку області. В РСФСР пріоритетними були регіони, важливі з економічної та політичної точки зору – Поволжя, Далекий Схід, Урал, Сибір.

Методологічною основою дисертації є методи об'єктивності, системності, історизму, діалектичної суперечливості, поєднання логічного та

історичного, а також принципу універсального еволюціонізму, що стає домінантою синтезу знань у сучасній науці.

Для розв'язання сформульованих дисертантом завдань було використано такі основні загальнонаукові і спеціальні історичні **методи дослідження**: конкретно-пошуковий (аналіз і систематизація джерел і літератури); історико-порівняльний (порівняння особливостей становища переселенців у різних регіонах країни); історико-генетичний (характеристика процесу зародження і розвитку досліджуваного соціально-економічного явища, політика переселення), історико-системний (передбачає аналіз процесу аграрних переселень у контексті економічної системи, що утвердилась в СРСР по завершенні громадянської війни).

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

вперше

- проведено цілісний аналіз історіографії переселенської політики радянської влади щодо українських селян у період НЕПу, введено до наукового обігу нові пласти архівних джерел, документальних і довідникових видань;
- подано нову оцінку переселенської політики органів радянської та компартійної влади в 20-х роках ХХ ст.;
- комплексно досліджено мотиви, зміст та наслідки переселенської політики в СРСР у 1920-ті роки та місце в ній українського селянства;
- з'ясовано чинники, що спонукали сільське населення до зміни місця проживання, неспроможність органів державної компартійної влади до реформування аграрної складової на місцях, що зумовило безробіття та порівняно високий додатний приріст сільського населення;
- здійснено системне, всебічне дослідження законодавчого забезпечення процесу переселення на всіх його етапах;
- проаналізовано економічні, соціально-політичні, культурні наслідки переселенської політики для українців, виявлено неспроможність політики

переселення зменшити соціальну напругу на селі, наслідком якої стало зубожіння селян-переселенців, втрата їх національної самоідентифікації.

Подальшого розвитку в дисертації набуло вивчення:

- чинників та умов формування багатонаціонального регіону Півдня України, частини української діаспори на території РСФСР 20-х років. XX ст.;
- основних напрямів переселенських потоків періоду НЕПу як в УСРР, так і поза її межами.

Уточнено зміст понять і термінів, пов'язаних з аграрним «перенаселенням» радянської України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості застосування сформульованих у дисертації висновків шляхом екстраполяції їх на процеси, що відбуваються в сучасній Україні. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці програм діяльності суспільних і волонтерських організацій, вирішення державними органами соціальних та культурних проблем з вимушеними переселенцями зі Сходу України і Криму. Фактичний матеріал та висновки можуть стати в нагоді при підготовці монографій, посібників, статей з історії України, історії української діаспори, розробки спеціальних курсів з соціально-економічної історії, бути використані політологами, етнографами, географами, соціологами та іншими спеціалістами з суміжних дисциплін.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення, результати і висновки дисертації доповідались та отримали схвалення на семи Міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях і наукових читаннях, засіданнях круглого столу, а саме: Буковинській Міжнародній краєзнавчій конференції «Історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда”» (Чернівці, 2009), Восьмій всеукраїнській науково-практичній конференції «Економічні, правові та соціально-гуманітарні процеси в Україні: теорія, методологія і практика» (Полтава, 2011), III всеукраїнській науково-практичній конференції

«Українська культура та ментальність: самобутність в умовах глобалізації» (Сімферополь, 2012), II Міжнародній науковій конференції «Соціальна політика: принципи і методи реалізації в контексті світового досвіду» (Сімферополь, 2012), V Міжнародній науковій конференції «Освіта та наука в умовах глобальних викликів» (Сімферополь-Судак, 2012), VI Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2013), у дослідженнях круглого столу «Релігія та освіта в сучасній Україні» (Київ, 2014), а також під час щорічних звітно-наукових конференцій викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки.

Публікації. Результати дослідження викладені у 10 публікаціях: чотирьох статтях у вітчизняних наукових фахових виданнях, одна – у зарубіжному науковому періодичному виданні, п'яти – матеріалах конференцій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 265 сторінок, з них 175 – основного тексту. Список використаних джерел та літератури подано на 72 сторінках (703 позиції), додатки становлять 20 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Переселенські процеси посідають значне місце в історії та є її невід'ємною частиною. У реалізації державних концепцій соціально-економічної політики, державної безпеки, національної політики переселення відіграє важливу роль і становить основу державних пріоритетів. Переселення – предмет дослідження багатьох наук: історії, демографії, етнографії, політичної економіки. Історіографічний огляд дає змогу зрозуміти ступінь висвітлення теми як за радянських часів, так і у сучасній науковій літературі України та зарубіжжя.

В історіографічному огляді літератури можна виділити три основних етапи: довоєнний та воєнний (1920–1945 рр.), повоєнний (1945–1991 рр.) і сучасний (1991–2015 рр.). Перший характеризується перебудовою економіки за радянським зразком, посиленням культу особистості, голодомором, репресіями, воєнними лихоліттями. У науковій літературі він відображений агітаційно-пропагандистською спрямованістю, відсутністю історичних праць, де б об'єктивно висвітлювався процес переселення.

У повоєнний період починає відбудовуватись господарство, розвінчується культ особистості Й. Сталіна, поступово лібералізується суспільне життя. Наука, обслуговуючи економічні та політичні потреби радянської держави, реагує великою кількістю історичних праць, в яких вивчається переселенський рух в СРСР і УСРР, зокрема, заселення східних районів РСФСР.

Сучасний період української науки за умов демократизації, розбудови громадянського суспільства і плюралізму, базуючись на об'єктивній джерельній базі, характеризується можливостями комплексно осягнути досліджувану нами проблему.

Економіка УСРР періоду НЕПу контролювалась державою, що відображалось у наукових працях 1920-х рр. Зокрема, проблемою архаїчності сільського господарства опікувались О. Александров [338], М. Бронський [370], В. Зейлінгер [456], Ю. Дячин [434], О. Волошинов [387]. Складні соціально-економічні проблеми радянської країни висвітлював О. Шліхтер [651, 652], який у 1927–1929 рр. працював народним комісаром земельних справ України та головним редактором журналу «Вісник сільськогосподарської науки та дослідної справи». У збірнику за редакцією О. Шліхтера «Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства» [572] розкриваються проблеми перебудови економіки за радянським баченням.

Закономірно, що науковим працям 1920-х рр. притаманна пропагандистська спрямованість. Проте для сучасних дослідників певною цінністю є використаний і введений до наукового обігу матеріал партійних, радянських органів влади і земельних структур. Зокрема, наукові доробки О. Щадиліва «Землепорядження та організація трудового господарства на Україні» [655], М. Вольфа «Сільське господарство України на десяти роковини жовтня» [389], С. Косіора «Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства» [484, 485], С. Луценко «Сільське господарство України та політика партії» [518], А. Рикова «Про недорід. Листи на село» [577], М. Хатаєвича «Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб та організаційно-господарське зміцнення колгоспів та піднесення сільського господарства» [637]. Названі радянські дослідники були переважно працівниками системи земельних органів, чим пояснюється заідеологізованість, тенденційність у баченні окреслених нами питань, перебільшення ролі радянського уряду, ідеалізація колгоспної системи тощо.

Аграрне питання упорядкування земельних відносин стало надзвичайно актуальним для дослідників у 1920-х рр. На це вказує велика кількість фахових розвідок, спрямованих на аналізування цього питання: В. Єзерський

«Про переділи земель з додатком зразка» [441], М. Белонін «Характеристика землевпорядження на Україні» [350] та ін. Майнова диференціація висвітлювалась у працях І. Піддубного [564], М. Гуревича [402–404]. Поширенням оренди в селах опікувались такі автори як А. Азизян [337], С. Сосновий [616, 617], О. Тихомиров [629], С. Шпак [645]. Товарність селянського господарства України і місткість селянського ринку досліджував С. Кривецький [494]. Проблеми перенаселеності українського села порушували М. Каненгісер [472], А.С. Либкінд [506], П. Маслов [522]. У частині публікацій зазначених авторів характеризуються різні аспекти аграрного «перенаселення», проте їх висновки послуговувались політичним інтересам радянської влади.

Важливим для висвітлення теми дисертації є наукові студії економістів 20-х років ХХ ст. У цей період ще існував науковий плюралізм і деякі науковці дозволяли собі критику економічної політики влади. Зокрема, у працях О. Чайнова [656] акцентувалась увага на тому, що політика зрівняльного розподілу земель поширювала дрібні, «трудопоглинаючі» господарства. Незначні за розміром господарства сприяли натуральному виробництву. Цим фактично дослідник критикував політику В. Леніна. За такі сміливі заяви О. Чайнов був жорстко розкритикований більшовиками, звинувачений у дрібнобуржуазності та антимарксистському тлумаченні сутності селянського господарства. У 1930 р. виходить друком стаття «Кондратівщина, чайнівщина і суханівщина: шкідництво в сільському господарстві» [479], Невдовзі відбувся швидкий арешт науковця. У 1937 р. О. Чайнова розстріляли. Реабілітованим був реабілітований тільки у 1987 р.

Нестача землі і певна перенаселеність були наслідком великого та складного комплексу накопичених причин, що ще більше ускладнювали ситуацію на селі у 1920-х рр. Надважливим питанням для селян була нестача, а точніше недоречність утримання тяглової сили в маленьких господарствах. Окрім вищезгаданих дослідників, цим питанням опікувались О. Воронцов [393], І. Ткаченко [630]. У доповіді на першій сесії Ради НКЗС

О. Філіповський [634] звертав увагу на «недовикористання» тягової сили коня в дрібних господарствах, чим підтверджував висновки О. Чайнова про хибність політики перерозподілу земель, та згубність її для економіки. Крім того, у дослідженнях згаданих вище економістів міститься цінний статистичний матеріал, що засвідчує є складне та нестабільне становище українського селянина. Вихід зі скрути дослідники вбачали у створенні колективних господарств, що повною мірою відповідало розумінню керівництва радянської держави.

Тема аграрного перенаселення на селі досить складна і включає в себе розгляд суспільних питань, важливих для розуміння реалій 1920-х рр. Проблема визначення об'єктивних соціально-економічних показників стану селянського безробіття в Україні знайшла своє відображення у працях, опублікованих у 20-х роках ХХ ст., зокрема у публікаціях Л. Мінца «Аграрне перенаселення і ринок праці в СРСР» [543], Ф. Попова «Проблема аграрного перенаселення та шляхи розвитку народного господарства» [570], а також «До питання про надлишкову робочу силу в сільському господарстві України» [466]. У цих дослідженнях безробіття аналізується з точки зору вивчення трудових ресурсів загалом по СРСР. Виникнення проблеми масового безробіття в працях зазначених авторів пов'язувалося, головним чином, з аграрним «перенаселенням» та міграцією сільського населення до міст на заробітки.

Дослідженню соціально-економічних факторів безробіття та його динаміки у 1920-ті рр. в Україні присвячені публікації Е. Шатана «Проблема безробіття в Україні» [648], який стверджував, що застійність та надлишкову робочу силу можна ліквідувати лише поступово шляхом масового навчання малокваліфікованих груп селян. Держкомплан УСРР включав рекомендації з приводу ліквідації безробіття. Ці розробки представлені у наукових студіях, С. Струмліна [624], А. Ліфшица [507]. Особливу увагу автори акцентували на методах і формах допомоги безробітним, діяльності відділів праці, бірж, профспілок, спрямованих на врегулювання ринку праці. Згадані дослідники

називають одним зі способів боротьби із безробіттям переселення частини українських селян на вільні землі СРСР та УСРР.

Аналіз історико-економічної літератури 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. засвідчує, що вона мала головним чином прикладний характер, оскільки її авторами були здебільшого працівники Наркомзему та Наркомату праці. Для сучасного дослідника вони привабливі через значну фактологічну базу, що наближає ці праці до джерел. Загалом заслугою авторів цього періоду є те, що їх праці були першими спробами наукового підходу до аналізу проблеми безробіття в Україні, зокрема, в українському селі. Науковці вимушено обслуговували економічно недоцільну політику аграрного «перенаселення» з наступним масовим переселенням.

Питання переселення українців на східні кордони РСФСР у науковій літературі висвітлені лише дотично. Більшість досліджень були до 1917 р. Починаючи з середини ХІХ ст. Російська імперія входить у смугу капіталістичного розвитку. У зв'язку з цим виникла потреба в ринках збуту і джерелах сировини. Росія порівняно із західними державами пізно включилась до зазначеного процесу. Світ вже поділився між економічно розвинутими країнами. Погляди Російської імперії розвернулись на схід. Таким чином, перед вченими виникла проблема необхідності дослідження внутрішньої колонізації. Через велику зацікавленість з'являється досить багато наукових праць, в яких висвітлюється процес заселення і господарського освоєння регіону. З огляду на геостратегічну, політичну актуальність регіону для Російської імперії, а пізніше, Радянського Союзу, найбільш дослідженим був Далекий Схід. Зокрема, серед науковців слід виділити О. Алексєєва [339], що опікувався освоєнням Далекого Сходу, формуванням населення у згаданому регіоні, не останню роль в якому відіграли українські селяни. І. Брук [371] та В. Карабузан [468–470] вивчали динаміку розселення населення, формуванням етнічних та політичних кордонів. В. Карабузан переконливо доводить інтернаціональний характер переселенців, серед яких значну роль відігравали українці. Він вперше

проаналізував національний склад переселенців і встановив, що українські колоністи склали 60% загальної кількості новоселів цього регіону.

Особливий інтерес становлять наукові студії В. Рубинського [569–570], І. Великевича [375], А. Яхонтова [559, 672, 673], які були безпосередньо задіяні у проведених переселенських заходах, мали доступ до статистичного матеріалу, законодавчих і нормативних актів. Учені дійшли висновку, що переселення стало важливим способом регулювання надлишкового населення, у тому числі на території УСРР. Дослідження включали нормативно-правову базу для здійснення переселення українських селян. Серед науковців наприкінці 20-х років необхідно відзначити працю М. Большакова, який працював у народному комісаріаті землеробства [363]. Його наукові студії проводилися шляхом визначення колонізаційної ємності Сибіру, виявлення лінії обліку земельного фонду, відбору, виходячи із соціально-економічних умов першочергових колонізаційних районів. Автор наводить дані переселенського відділу Наркомзему про вільні переселенські ділянки в Сибіру в кількості понад 3 млн. десятин, утворених ще при царському уряді, які на той момент залишалися незаселеними. До відкриття планового переселення в 1925 р. рух населення до Сибіру мав неорганізований, стихійний характер. На цю негативну сторону цього процесу, який зберігався і на початку 1930-х рр., вказує М. Красільников у дослідженнях «Склад переселенців», «Аграрне переселення в 1928–1929 рр.» [490–492]. Використовуючи статистичні дані, М. Красільников виявляє чисельність переселенців, у тому числі українців. Взагалі дослідження 1920-х років розкривають питання, актуальні на той час для переселенців. І. Ямзін та В. Вошинін у дослідженні «Вчення про колонізацію і переселення» [671] констатували той факт, що проблема малоземелля із характерними ознаками – убогістю, вимушеним заняттям промислами, наймитуванням тощо, існувала у переселенців на нових місцях. Причини малоземелля російських селян на їх думку, полягали здебільшого не у фактичній нестачі землі, а в архаїчній і малоефективній культурі землекористування, коли селянин змушений

постійно розширювати територію оброблюваної землі. Ці висновки також є корисними для вивчення українських селян, адже в основі причин зuboжіння населення лежали тотожні причини.

У 1920–1930-х рр. на Далекому Сході, Сибіру, Уралі, Поволжі відбувалися складні процеси, безпрецедентні за своїм розмахом, що зробили величезний вплив на подальший розвиток регіонів. У цей період вперше змінилася національна, соціальна структура суспільства, фактично була створена промисловість, кардинально змінено систему землекористування, почалося формування нової культури, склалася нова система освіти тощо. Серед творців цього процесу були і українські селяни. Масштабні зміни знайшли своє відображення у працях дослідників 20-х рр. ХХ ст. Проблемами господарства Далекого Сходу займались Є. Кабанов [467], П. Дербер, М. Шер [412], Л. Крилов [495], М. Нересов [548], М. Павлова [556], М. Салтиков [599], М. Целищев [641]. Населення та територію Уралу досліджували Ф. Лебедев, Г. Дроздов [433]. Питаннями економіки Сибіру опікувались М. Минеев [532], М. Смирнов [609], К. Солоніцин [613], Я. Кац [425]. Українські селяни, які переселялися на нові землі, приносили з собою нові методи господарювання, непритаманні місцевому населенню. Процеси міграцій, переселенська політика радянської держави стали предметом дослідження ряду економістів, географів у 20-ті рр. Цікавим є дослідження А. Котова «Основні причини деколонізації Західного Сибіру в 1922–1924 рр.» [487]. У висновках наукової роботи причинами відтоку населення були вказані складне політичне та економічне становище. Робота містить багато цінного статистичного матеріалу, що дозволяє краще зрозуміти реалії, в яких опинились переселенці-українці 20-х рр. ХХ ст.

У дисертаційній роботі неможливо оминати питання національної політики. У монографії В. Перетца «Национальная политика в СССР и успехи украинского литературоведения в 1917–1932 гг.» [562] стверджується, що національна політика в СРСР виходила з принципів «дружби народів» і «пролетарського інтернаціоналізму». При цьому розвиток і розквіт націй, на

думку автора, був можливий лише в межах соціалізму і на базі пролетарського інтернаціоналізму, а націоналізм відображав інтереси панівних класів, що прагнуть відвернути трудящих від їх боротьби за соціальне визволення. Такі дослідники як М. Бойцов [361] та А. Брилінський [369] порушували питання культурного обслуговування переселенців, розвитку та організації «Просвіт».

З 1930-х рр. досліджень переселенської політики також практично не проводилось. Цей факт досить легко пояснити. Загалом політика переселення була невдалою. Хвиля індивідуальних добровільних переселень селян практично зійшла нанівець ще наприкінці 1920-х рр. Окремі прорахунки у плануванні, фінансуванні, організації процесу призвели до припинення переселень. Більше того, висвітлення жорстоких заходів більшовиків щодо боротьби з куркулями і наявність репресій до спецпереселенців були небажані з ідеологічної точки зору. Така ситуація мала наслідок для дослідників – труднощі роботи з недостовірними опублікованими джерелами, недоступність (донедавна) радянських архівів. Держава не виробила однозначного ставлення до переселенських процесів. Наприкінці 1930-х років значна кількість дослідників так чи інакше потрапили під репресивний маховик.

Отже, дослідники довоєнного періоду в своїх наукових доробках намагались вирішити складні питання в господарстві країни, балансуєчи між бажаною для більшовицького режиму ідеологічною складовою та реально існуючими капіталістичними елементами в господарстві. Що ж стосується власне переселень сільського населення у 20-ті рр. ХХ ст., тут зустрічається мало досліджень радянських вчених. Вивчення українців як окремої етнічної групи в радянський період практично не здійснювалось. Нами не було знайдено опублікованої інформації про складності, адаптацію, приживання українських переселенців.

Нова хвиля праць радянських істориків почалась після смерті Й. Сталіна. Зважаючи на складність та специфіку періоду НЕПу, вчені постійно зверталися до його вивчення. Більшість видань радянського періоду слугували ідеологічним виправдання більшовицької політики переселення. Серед них можна виділити узагальнюючу працю «Аграрна політика Комуністичної партії і Радянського уряду в період відновлення народного господарства (1921–1925 рр.)» [336], «Історія селянства Української РСР» [462; 463], де автори прагнули виявити економічний зиск для селян після приходу більшовиків до влади. До такої самої ідеологічної спрямованості належали праці М. Горинова [399], В. Маневич [521], О. Мовчан [534, 535], Б. Мигаль [528–529]. Публікуються збірники, присвячені аграрному питанню «До історії боротьби за відбудову народного господарства Волині (1921 – 1925 рр.)» [424].

У наукових працях Р. Ляха [519], М. Рубача [593], П. Денисовця [411], Ю.А. Полякова [568], Л. Антіпової [343] через ретроспективну точку зору досліджуються проблематика українського села. Критикуючи індивідуальне сільське господарство 1920-х рр., вони звертаються до тези, озвученої ще у 1920-х рр. про «трудопоглинаючі» господарства. Маючи наділ землі часто-густо селяни неспроможні були його обробляти інакше, як власними руками, тому здавали землю в оренду тим, хто мав тяглову силу і реманент. Історики незалежної України підтверджували ці тези, але якщо в радянський період таким аргументом доводили неспроможність дрібного власника впоратись із труднощами, то наразі цей самий аргумент слугує доказом безгосподарності радянської влади. Економічна політика радянської влади знайшла своє відображення у працях І. Берхіна [352], Н. Кузьміна [501], І. Шулуса [653].

Упродовж другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. питання соціально-економічного розвитку в роки НЕПу, зокрема, питання безробіття в промисловості, цікавлять дослідників з історичної точки зору. Питання безробіття аналізують Л. Афанасьєв [345], М. Кучеренко [499], Л. Рогачевська [584], Л. Гордієнко [398]. Головний акцент було зроблено не на дослідження

причин безробіття, а на висвітлення заходів радянської влади щодо боротьби з цим явищем.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. побачили світ праці, в яких досліджувався складний і багатогранний процес ліквідації безробіття в СРСР. Зокрема це монографія К. Суворова [625], де на основі великого фактологічного матеріалу подано загальну характеристику стану і причин безробіття в радянській Україні, визначаються характерні його риси та специфічні особливості, аналізуються основні етапи боротьби з безробіттям. Процеси гласності й перебудови з другої половини 1980-х рр. зумовили необхідність критичного осмислення попереднього історичного шляху, оскільки тоталітарна система завела країну в глухий кут, відбувався гарячковий пошук шляхів виходу з кризи. До цього періоду належать дослідження Н. Бойко «Робітничий клас України в період соціалістичної побудови (аналіз масових статистичних джерел 20–30-х років)» [361].

Дослідження аграрного «перенаселення» тісно пов'язані з питаннями індустріалізації, куди «природним» способом йшов відтік робочих рук, торгівлі та загальним розвитком ринку у зазначений період 20–30-х рр. ХХ ст. Після війни з'явилися узагальнюючі праці «Нарис передвоєнного та сучасного кустарно-ремісничої промисловості України» [543], «Історія народного господарства Української РСР» у трьох томах [461], «Народне господарство СРСР у 1921–1925 рр.» [541]. Праці Ю. Бокарева [365], Ю. Голанда [400], Ю. Воскресенського [384], Д. Горбоватого, В. Засановського, Ю. Терещенко, В. Ястребова [461] проливають світло на різні аспекти, пов'язані з промисловістю в 1920-х рр. Дослідження В. Стеклова [622] та С. Ільїна [460] висвітлюють зв'язок переселенських процесів із планом створення матеріальної основи соціалізму в країні на базі її електрифікації та соціалістичної реконструкції народного господарства радянської Росії. Таким чином, аналіз історіографії, що стосувалась розвитку індустрії в 1920-х рр., дає змогу більш повно зробити аналіз економіки УСРР. Історіографія радянського періоду характеризувалась жорстким ідеологічним

тиском, цензурою, чітко визначеною тематикою досліджень, однак містить велику кількість цінного фактологічного матеріалу.

Після Другої світової війни вивчення переселень знову набуло актуальності. Видається досить багато праць, що науково обґрунтовували та ідеологічно виправдовували освоєння нових земель на сході СРСР. Це наукові студії Г. Самарина [600], В. Переведенцева [560], А. Московського [539], А. Нестеренка [549], П. Счастнєва [628], М. Гаврилова [395]. Згадані дослідники не висвітлювали українське населення як окрему групу переселенців, проте в 1960-ті рр. відкрили новий виток досліджень переселенської політики, що була складовою стратегії економічного та соціального розвитку радянської держави. Державне регулювання переселенських процесів враховувало комплекс факторів, включаючи масштаби території, схему розселення, протяжність кордонів, особливості розвитку окремих регіонів, стан ринку праці та ін. Дослідники акцентували увагу на необхідності територіального розподілу населення, ефективному використанні трудових ресурсів, формуванні балансу ринків праці та житла, споживчого ринку тощо. Заслужують на увагу дослідження, опубліковані у наукових збірниках «Герої цілини. З досвіду підкорювачів цілини Казахстану, Сибіру, Уралу та Поволжя» [397], «Освоєння нових земель на Сході. Східний Сибір і Далекий Схід» [554]. Серед істориків-науковців виник вибух до теми переселення, а також до її історичних аспектів. Зокрема, це стосується праць М. Билима [356–357]. У публікації «З історії сільськогосподарських переселень на радянський Далекий Схід у роки перших п'ятирічок», вперше ретроспективно аналізуються переселенські процеси 1920-х рр. М. Билим підсумував своє дослідження тим, що пряма або непряма допомога держави в облаштуванні переселенців була запорукою успішного вирішення їх соціально-економічних проблем. Одночасно ця допомога сприяла регулюванню напрямів та обсягів переселенських потоків.

У 1970-ті рр. з економічним піднесенням відбувалось прискорене заселення районів господарського освоєння на півночі РСФСР. Особливо

великих трудових ресурсів зажадали нафтогазові райони Західного Сибіру. Комсомольські путівки туди направляли тисячі людей, зокрема, з УРСР. Постало питання вивчення попереднього досвіду проведення переміщення людських мас на схід. Географи, економісти, юристи зверталися до досвіду проведення політики переселень у радянській державі. Так, з'явилася публікація А. Волкова та І. Павлова [385]. Автори досліджували систему органів сільськогосподарських переселень, оргнабору робітників, види сільськогосподарських переселень. Публікації М. Шерешевського [649], Н. Обетковського [551] розкривали значення названої політики для освоєння нових земель у СРСР, побіжно згадуючи і українських селян у складі переселенців на нові землі.

Серед наукових студій слід відзначити монографію М. Платунова [566], в якій аналізується зміст переселенської політики до початку Другої світової війни. В основу дослідження було покладено значний фактичний матеріал щодо здійснення переселень, у тому числі вибірково українців, з 1917 до 1941 р. на Далекий Схід, Казахстан, інші регіони. Важливо, що автором вивчалися питання про поєднання переселенської і національної політики, а також окремо розглядалися червоноармійські, сільськогосподарські переселення в СРСР, промислові переселення у північні райони європейської частини країни і на Далекий Схід. Однак, як зазначає сам автор, «...багатоплановість теми, великі розміри регіону дослідження обмежили можливість більш повно і в деталях показати проведення переселенських заходів в окремих районах». Автор узагальнив типові риси переселенської політики радянської держави, розкрив соціально-економічні причини сільськогосподарського переселення в СРСР, на прикладах українських, білоруських, російських переселенців виявив і простежив тісний взаємозв'язок переселенських заходів із національною політикою в СРСР. Проте, автор не ставив за мету вивчення проблеми українських переселенців, тому цей аспект в його праці висвітлений недостатньо.

У публікаціях радянського періоду дослідниками був проаналізований матеріал з проблем міграції населення, представлені фактичні відомості, виявлені мотиви переселення як усередині регіонів, так і у масштабі країни. Досліджувалися взаємозв'язки переселенських процесів із розселенням населення, міжрайонні міграції, специфіка міграції населення міст і сільського населення в міста. Ці роботи мали, в основному, соціально-економічне та демографічне спрямування.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що радянські історики зробили значний внесок у дослідження теми аграрних відносин та переселенських процесів в українському селі у 1920-х рр. Незважаючи на заідеологізованість досліджень, вчені підняли та переосмислили величезний пласт джерел. Цими дослідженнями користуються і сучасні вчені-аграрії, залучаючи до своїх робіт різного роду інформацію.

Починаючи з 1991 р. з'являються публікації, присвячені історії розвитку сільського господарства в Україні, які якісно відрізняються від стереотипних оцінок минулих років. Зі здобуттям незалежності в Україні гостро постала ще одна проблема, притаманна до 20-м рр. ХХ ст., а саме – пошук ефективного власника для землі. Наукова спільнота, вбачаючи потреби часу, відреагувала виданням численних статей та монографій з цієї проблеми. Зокрема, виходить друком багато узагальнюючих праць, таких як «Історія українського селянства» в 2-х т., П. Саблука «Аграрна економіка і політика в Україні: Підсумки минулого та погляд у майбутнє» [598], П. Панченка «Сторінки історії України ХХ століття (українське село: поступ, сподівання, тривоги)» [557], праця під авторством П. Панченка та В. Шмарчука «Аграрна історія України» [558]. Окремі аспекти орендних відносин досліджували М. Коритник [481], О. Корчинська [483], О. Стеценко [623], О. Сушко [622, 623].

Найбільш ґрунтовніші дослідження господарства 1920-х рр. проводить, на нашу думку, В. Калініченко [471]. Взагалі, харківська історична студія має

чи не найбільші здобутки у висвітленні процесів, що відбувалися в українському селі в період НЕПу.

Окремий сегмент пострадянської історіографії становлять дослідження ідеологічної політики держави в українському селі. Зокрема, це праці А. Павлова [556], В. Чуприна [659], О. Бакуменко [346]. Податкову політику та соціальне розшарування розглядали С. Корновенко [482], В. Касьяненко [474], В. Колесник, І. Каспрук [477], Ю. Волосник [386], В. Лазуренко [502, 478], В. Данілов [507–509]. Нагромаджений поколіннями вчених фактичний матеріал був заново переосмислений у монографії С. Кульчицького «УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії» [497]. У цій праці, а також у книзі, що вийшла друком роком пізніше «Комунізм в Україні в перше десятиріччя (1919–1928 рр.)» [499], переглянуто і більш об'єктивно проаналізовано історію радянської доби.

З початку 1990-х рр. учені почали звертатися до раніше закритих тем. Проблема примусових переселень в країні отримала своє висвітлення. Після розсекречення архівних фондів були опубліковані раніше недоступні для широкого кола читачів документи. Архіви 1920-х рр. продовжують розсекречуватись, виходять більш ґрунтовні монографії та статті. Від обережних праць, спрямованих на аналіз діяльності Й. Сталіна, автора М. Бугая «Народи України в "Особливої папці Сталіна"» [372; 373], до комплексного аналізу подій такими дослідниками як О. Ганжа «Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.)» [396], М. Безотосний «Україна в добу сталінщини: історія опору» [349]. Репресивну політику більшовиків на селі окреслили В. Дмитренко [421–422], О. Єрмак [442], Г. Капустян [473], О. Ситник [610], А. Фільваркова [635]. У працях прослідковується докорінне переосмислення багатьох подій і проблем аграрної та індустріальної історії. Вчені отримали можливість опублікувати донедавна засекречені архівні матеріали, присвячені таким раніше

небезпечним темам, як розкуркулення і голод у 1932–1933 рр. Наукове переосмислення діяльності комітетів насаможних селян отримало своє відображення в працях О. А. Мельничука [524–526]. Автор розкрив цілеспрямовану політику більшовицької влади, що призвела до руйнування аграрних відносин, насадження комуністичних методів сільського господарства, гальмування державотворчих процесів, деформацій у економічній сфері.

С. Білан у монографії «Трансформація життя українського селянства (1929–1939 рр.)» [355] висвітлив зміни у структурі, виробничій діяльності та національно-культурному житті українського селянства у 1929–1939 рр.

Порушуються питання об'єктивного висвітлення найманої праці, розвиток приватнопідприємницької діяльності, зміни у соціально-класовій структурі селянства, боротьба з безробіттям. Серед дослідників періоду незалежності України слід виділити С. Водотику [384], О. Десятнікова [413–419], Л. Прилуцьку [693]. Окремі аспекти 20-х рр. ХХ ст. та аграрних відносин в Україні ми знаходимо у таких дослідників як Г. Коцур [486–487], Діяльність сільськогосподарських об'єднань у 1920-х рр. висвітлюється в дослідженнях В. Гринчуцького [401], І. Дробота [429], В. Шарпатога [643], В. Даниленка [410].

Прослідкував закономірність обезземелення селян у результаті реформи 1861 р. у своїх працях О. Васильченко [374]. Він довів, що державна політика переселення мала вирішити важливі економічні та політичні питання. Українська історіографія із переселення на Далекий Схід представлена публікаціями М. Новицького [550], І. Шимоновича [650], О. Ковальчука [476], Г. Довженкова [427], А. Ярмоша [671], Т. Олесюка [553], В. Романцова [582], М. Якименко [664]. Менш висвітлена в літературі проблема переселенської політики до Сибіру та інших регіонів Російської Федерації. У наукових студіях Д. Розовика [591, 592], в яких висвітлюється переселення українського населення на Поволжя, Урал і Сибір у 1860–1917 рр.,

Ф. Фурсову [636], яка проводила дослідження української культури в даному регіоні. Можна дійти висновку, що в другій половині 90-х рр. ХХ ст. була сформована якісно відмінна від сталінської концепція історичного процесу на етапі формування радянського ладу. Аграрне питання 1920-х рр. отримало більш об'єктивне відображення в історичній літературі.

Відновлення незалежності України та активна участь діаспори у державотворчих процесах відкрила новий виток наукового інтересу до наших співвітчизників, які перебували поза межами держави. Після створення незалежної держави українська діаспора активізувала національно-культурне і політичне життя: створюються українські школи, гуртки з вивчення української мови, української історії, культури. Зарубіжні українці почали частіше відвідувати свою Батьківщину. Вагомим внеском у дослідження проблематики діаспори у світі стали праці В. Білецького [354], Ф. Заставного [451–452], В. Євтуха [439–440], В. Наулка [545–546], В. Трощинського [631]. Цікавими є також публікації В. Сергійчука [577–579], який, досліджуючи політику переселення, особливу увагу приділяв депортаціям і насильницьким переміщенням населення. У 2001 р. на хвилі виняткового інтересу до примусових переселень, депортаціям у період радянської держави з'явилася монографія П. Поляна [569]. Автор систематизував фактичний матеріал, виявив пильний інтерес до термінології досліджень міграцій, але, на нашу думку, він не завжди є доказовим і послідовним. Наприклад, залишається незрозумілим, яким чином Н. Поляну, не включаючи до предмета свого дослідження добровільні або планові переселення, вдалося підсумувати, що «...політика добровільного планового переселення в 1920-ті – 40-і рр. провалилася». Опорним матеріалом для дослідження Н. Поляна стали не архівні джерела, а висновки праць М. Бугая і В. Земського, що вивчали не планові організовані переселення, а насильницькі виселення, депортації.

А. Денисюк у статті «Переселення селян з перенаселених регіонів України до Сибіру 20-х рр. ХХ ст.» [410] вказуються далеко не повні дані про кількість «надлишкового населення» – 5 млн. – не остаточні результати у

підрахунках економістів 1920-х років. Цифра про 900 тис. осіб українського походження, виселених лише до Сибіру, є завищеною.

Інтерес до діаспори та переміщень українського населення засвідчують спеціальні збірники, атласи, альбоми фотодокументів. У працях Т. Ємець [443] та В. Джамана [420] аналізується розселення українців у ХХ ст.

Внесок у дослідження діаспори зробив І. Винниченко. Основна увага досліджень стосується українців, що перебувають на території колишнього Радянського Союзу. Зокрема, порушуються питання кількісного складу та географії розміщення переселенців. Проблематикою формування східної діаспори опікується М. Закіров [419–423]. Дослідник висвітлює процес освоєння українцями та вихідцями з українських губерній далекосхідних територій, проблеми їх інтеграції до нового суспільства, особливості етнонаціонального самовиявлення, сучасний стан та перспективи етнокультурного розвитку далекосхідних українців вперше в українській історіографії розглядається цілісно, з використанням історичних, соціологічних та міждисциплінарних методів. Вивченням соціальних реалій життєдіяльності української діаспори на Сході займалися А. Дмитрієв [423], О. Зубалій [458].

Помітним явищем у сучасній вітчизняній історіографії став вихід монографії О. Рафальського [576]. Вчений вперше порушив питання про комплексне вивчення міграційних та етнічних процесів у контексті національної політики радянської влади. В. Романцов у монографії «Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – ХХ ст.)» на основі використання досліджень відомих українських та російських науковців, а також матеріалів першого загального Всеросійського перепису населення 1897 р. та всіх загальних переписів населення за часів колишнього СРСР (1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 і 1989 рр.), розглядає розселення українського етносу на своїх споконвічних землях і за їх межами упродовж останніх трьох століть. Комплекс тематичних статей Я. Хонісмана [638],

Н. Кривеця [493], Л. Скотнікова [611, 612], розкривають рееміграційний рух колоністів, єврейське землеробське переселення у 1920-х рр., німецьких колоністів на Півдні України. Громадська діяльність національних меншин України, зокрема, серед переселенців, знайшла відображення в працях М. Журби [443, 427], В.О. Доценко [427–430] У монографії «Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)» [429] аналізуються невдачі радянської переселенської політики, доводиться, що її головною метою було утвердження радянської влади, ліквідація приватновласницьких господарств, відчуження робітників від результатів своєї праці. Значний науковий інтерес становлять публікації Ю. Котляра [486], В. Левченко [505], в яких досліджуються етнічні, політичні, соціально-економічні процеси на Півдні України. Слід зазначити, що етнічні процеси в краї висвітлені ґрунтовніше, ніж міграційні.

Російський вчений А. Молощенков [536] дає характеристику планової політики переселення, що сформувалася в 20-і рр. ХХ ст., характеризує вплив колективізації та розкуркулення на рух населення з України. Розкриваються тенденції переселенської політики напередодні Другої світової війни.

Російські дослідники-етнографи Далекого Сходу Ф. Фурсова [636], Є. Ридіна [597], Д. Блохінська [360], О. Коровушкін [480] наразі активно проводять дослідження, пов'язані з українськими поселенцями у вказаному регіоні. На основі їх матеріалів відтворюється зимовий святковий цикл обрядовості переселенців з України, характерний для першої половини ХХ ст. Праці Т. Гончарової [698] присвячені нашим співвітчизникам, що потрапили у російське середовище. Дослідник дійшов висновку, що, поряд із зафіксованим офіційними джерелами процесом розмивання етнічної самоідентифікації, нині в українців помітне прагнення до внутрішньоетнічної консолідації.

Питання внутрішнього переселення на Південь України залишалось поза увагою дослідників у радянський період. Причина цього своєрідного інформаційного вакууму була типова для радянського часу: закриті архіви та

ідеологічна недоречність розгляду теми, пов'язаної із національними та етнічними питаннями. З відкриттям архівів науковці у 1990-х рр. зробили дослідницький прорив щодо означеної проблеми. Проблематика формування багатонаціонального висвітлена Півдня України у працях Т.М. Пронь [573–575]. Автор здійснив комплексне історико-етнологічне дослідження міграцій. Висвітлено роль і значення держави у процесі формування поліетнічного складу населення півдня України та штучного створення інтернаціонального регіону за доби радянської державності.

Стан та основні напрями дослідження історії селянства й переселенські процеси розглядаються у дисертаційних дослідженнях. Сучасними науковими підходами до висвітлення питання переселення періодів новітньої історії України або дотичних тем характеризуються у дисертаціях, підготовлених впродовж 1990-х – 2000-х рр. Соціально-економічними змінами у сільському господарстві 20-х рр. ХХ ст. опікувались А. Лубчинський [515–517], Ю. Святець [602–605]. Питаннями найманої праці опікувався І. Десятніков [684]. Боротьбі з безробіттям у містах присвячена дисертація Л. Прилуцької [693].

Аграрне перенаселення в 1920-х рр. було досліджено також іноземними науковцями. Зокрема, це праці Є. Іванова «Становище селян і боротьба з аграрним перенаселенням на Північному Заході РСФСР» [690], В. Селемєнєва «Аграрне перенаселення в БСРР і його ліквідація в роки першої п'ятирічки» [695]. Дотично дослідники висвітлювали питання аграрного перенаселення в УСРР.

Окремим аспектам українців на Далекому Сході присвячено працю В. Літвінова «Участь українців в колонізації Хабаровського краю (1910 – 1928 рр.)» [510–513]. Доведено, що масштабне залучення, зокрема українських селян, до освоєння регіону, в поєднанні з продуктивною політикою центрального і місцевого керівництва принесли бажаний результат з перетворення сучасного Хабаровського краю на потужний аграрно-індустріальний регіон ще в першій третині ХХ ст. На думку В. Літвінова,

переселенський рух 20-х рр. ХХ ст. був продовженням Столипінської реформи і переслідував схожі цілі. Головними ж причинами проведення політики переселення на Далекий Схід дослідник називає боротьбу із безробіттям та розширення територіальної бази для сільського господарства та промисловості.

Українські поселення на Далекому Сході як історичний та етнокультурний феномен досліджує А. Попок [671], який на широкій джерельній базі вперше комплексно розглянув процес формування українських поселень на Далекому Сході (на прикладі Зеленого Клину та Маньчжурії) від початку їх формування до нинішнього часу. Значну увагу приділено етнодемографічній характеристиці українських поселень, зокрема, міжетнічним контактам з місцевими жителями, особливостям сімейно-шлюбних відносин, а також шляхам та способам збереження власної етнічної самобутності за відсутності умов розвитку власної етнічності.

Отже, переселенська політика була складовою частиною стратегії економічного, політичного та соціального розвитку Радянського Союзу. В той самий час нами не знайдено сучасної літератури, де б описувались українські переселенці на окраїнах Російської Федерації як окрема група переселенців, що відігравали значну роль в освоєнні нових земель. Автор ставить під сумнів можливість цієї публікації у радянський період. Винятком у такому сенсі є лише етнографічні й культурологічні дослідження. Проведений історіографічний аналіз вказує на наявність достатньої кількості праць, що прямо, а здебільшого опосередковано, стосуються історії політики переселень у 20-ті рр. ХХ ст. Незважаючи на це, аналізована проблема розглядалась переважно в контексті більш загальних питань або була досить обмежена ідеологічними межами. Дослідження питання становища переселенців Української СРР у 1920-ті рр. пов'язане з існуванням замовчуваних раніше сторінок, суперечливих висновків і тверджень. Найбільшу кількість праць, що безпосередньо відносяться до нашої теми, створено радянськими науковцями в 1920-х рр. Ґрунтовних системних

досліджень, де б всебічно проливалось світло на здійснення переселення українців, його проведення, нами не знайдено. Але існує досить багато наукових студій, що опосередковано стосуються цієї теми або висвітлюють її певні аспекти. Якщо питання формування осередків української культури на території Російської Федерації знаходить своє відображення у сучасних вчених, то економічні, духовні умови щодо переселенців-українців, коли вони прибували в райони вселення, залишились практично поза увагою. Фрагментарний матеріал, що вже опублікований, разом із потужними інформаційними можливостями джерельної бази, створює необхідні передумови для підготовки такого системного, синтетичного дослідження.

1.2. Джерельна база

Дослідження питання становища переселенців Української СРР у 20-х роках пов'язане з існуванням замовчуваних раніше сторінок, суперечливих висновків і тверджень. З'ясувати істину в цих питаннях неможливо без залучення історичних джерел. Характер використаної джерельної бази обумовлений метою і завданнями дисертаційного дослідження, специфікою та змістом проблем, на яких зосереджується головна увага в праці. Основою дисертації є широке коло неопублікованих джерел, значна частина яких введена до наукового обігу вперше.

Зазначимо, що до групи архівних джерел входить 167 справ, котрі зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО України) (три фонди), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (один фонд), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) (три фонди), Російському державному архіві економіки (РДАЕ) (один фонд), державних архівах Київської, Полтавської, Чернігівської та Одеської областей.

Значна група архівних матеріалів з досліджуваної проблеми зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління (ЦДАВО України), що забезпечує зберігання фондів загальнодержавного значення.

В окремих фондах ЦДАВО України містяться документи, що розкривають переселенські процеси. Зокрема, Ф. 1 Всеукраїнського ЦВК Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів містить звіти з евакуації та руху населення України. Основний масив документів, залучених до написання дисертації, зберігається в Ф. 27 Народного комісаріату земельних справ, куди стікалась основна інформація щодо орієнтовного плану із заселення того чи іншого регіону, плани, накази із переселенської кампанії, інструкції та перспективні плани, відомості щодо нарядів по округах, кошториси переселенської справи, перспективні плани із переселення за межі України, звіти уповноважених осіб щодо підготовки та перевезень переселенців, звіти з районів оселення переселенців. Більшість дослідників, які так чи інакше займалися проблемами переселень українського населення на Далекий Схід або Сибір, знайомі з Ф. 27 (опис 6 і 7). Знаходиться інформація про внутрішні розселення, а саме Південний колонізаційний фонд. Наявні матеріали про переселення на південь різних етнічних груп, які проживали на території України. У цей же період здійснювались розробки переселенських заходів, створений спочатку Семи, а згодом і Десятирічний план переселенських заходів на 1926–1935 рр., жоден з яких не був фактично реалізованим.

У Ф. 27 Народного комісаріату земельних справ, а саме описи – 8, 9, 10, 11, 15 містяться джерела, які роками перебували поза увагою дослідників. Близько 60 справ з цього фонду було введено до наукового обігу вперше. Тут наявні зведені таблиці переселення, накази, звіти, протоколи, тези доповідей, інструктажі та ін., матеріали з організації переселення, матеріали про переселення неукраїнського населення в межах України. У джерелах наявний незначний масив інформації, пов'язаної з українцями Поволжя та Уралу.

Отже, вищевказані джерела охоплюють період переселення з 1926 до 1930 р. В цей період було створено спеціальний виконавчий орган з переселення – Всеукраїнський переселенський комітет. Архів містить документи, що висвітлюють його діяльність, переписку з виконавчими та законодавчими органами. В ЦДАВО України містяться цінні звіти співробітників Народного комісаріату земельних справ про перші роки життя переселенців. Окремо в звітах можна виділити статистичні дані, які збирали на місцях вселення та в переселенських пунктах про кількісний склад переселенців, майнову диференціацію, причини, що штовхнули їх на зміну місця проживання. Причому співробітники Наркомзему не лише збирали інформацію «в кабінетах», але виїзджали для особистого спілкування.

У Ф. 582 Верховної Ради Української РСР дозволив скласти уявлення про чисельність селянських господарств по повітах губерній, природний рух населення, отримати відомості у зміні земельного користування, а отже, більш об'єктивно розглянути ситуацію, що склалась у середині країни.

Велика колекція документів з питань розвитку держави міститься в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Джерелознавче та наукове значення мають матеріали Ф.1, Центрального комітету комуністичної партії України, де зберігаються наявні документи всіх структурних підрозділів ЦК КП(б)У, об'єднані в оп. 20 за 1918–1941 рр. У фонді 1 зберігаються накази Політуправління, циркулярні, інформаційні листи, стенограми засідань, протоколи пленумів, засідань, кон'юнктурні огляди народного господарства УСРР, доповіді, тези Народного комісаріату землеробства та листування із Наркомземом. Документи вказаного фонду містять відомості про виконання господарських планів, проблеми сільськогосподарського виробництва та переселення.

У Державному архіві Російської Федерації документи Ф. Р 1235 (Декрети Всеросійського центрального виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів), дозволяє зрозуміти діяльність центральних органів влади при вирішенні важливих завдань.

Дають можливість прослідкувати гостроту земельного питання, переписки Наркомземів, органів місцевої влади, що завідували землею, за заявами від населення (в тому числі й українського). Документи Ради Народних Комісарів СРСР (Ф. Р 130) містять досить цікаві матеріали про завдання, перспективи, а також переписку з місцевими органами влади з питань переселення та реїміграції населення з капіталістичних країн.

У Російському державному архіві економіки Ф. 5675 (установи, що здійснювали керівництво переселенням в СРСР, 1925–1942 рр.), містяться дані, що дозволяють вивчити цю проблематику глибше та розглянути перебіг процесу в інших радянських республіках. Власне там містяться документи союзного масштабу, що стосуються планування та фактичного розподілу по республікам, можна прослідкувати політику, подібність рис переселення щодо всіх республік радянського союзу у 1920-ті рр., містяться стенограми робітників всесоюзних переселенських органів, огляди з організації ефективних переселенських та колгоспних підприємств, вироблення земельних норм для переселенців, відомості з ліквідації крайових переселенських управлінь.

В умовах цензури, що існувала за радянської системи, поза сумнівом деякі документи потребували критичного аналізу. Долучення регіональних архівів дозволило отримати сукупність фактів для більш об'єктивного вирішення поставлених завдань. Інформація щодо переселення у 1920-ті рр. міститься мало не в усіх архівах тих областей, з яких проводилось переселення. Державний архів Київської області у Ф.Р. 353 Київського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів містить інструкції Наркомзему та окрземправління, відомості про заходи боротьби з перенаселенням, землевпорядкування, статистичні дані. Земельний відділ Київського губерньського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів містить плани та звіти про роботу губземвідділку, свідчення та звіти про переселенців з Київської губернії.

Нами було досліджено документальну базу Державного архіву Чернігівської області. (Ф.Р. 69) містить заяви місцевих жителів на переселення, їх посімейно-маєткові списки, дані про склад сім'ї, вартість їх майна, худоби. Прослідковується велика кількість бажаючих переселитись на 1925–1926 рр., та їх незначна кількість на кінець 1920-х рр. Фонді Р. 1590 містяться інструкції Народного Комісаріату земельних справ щодо проведення переселенської політики.

Державний архів Полтавської області містить багато аналогічної за змістом інформації. Ф. 3122 – листування сільради про організацію переселенських товариств, списки громадян, які бажають переселитись. Аналіз документів засвідчує, що найбільше на зміну місця проживання йшли з аграрно перенаселених областей. Існували відмови видати наряд через те, що селяни живуть у місцях, які, згідно з документами, були достатньо забезпечені землею, належали до бідняків, або за відсутності наряду в певне місце. З розпоряджень Наркомзему до всіх райземвідділів надходили інструкції про організацію переселенських товариств, постанови, якими заборонялись індивідуальне переселення, невиконання нарядів на переселення, листування з народним комісаріатом земельних справ, відомості про контингент бажаючих, байдужість місцевих органів влади до справи, незадовільне забезпечення агітаційними матеріалами та слабе інформування щодо місць поселення.

Документи Державного архіву Одеської області, (зокрема, ФР. 62) Центрального управління з евакуації населення містить постанови, доповідні записки та листи з питань переселення. Справи Ф.Р.159 Управління уповноваженого наркомату землеробства УСРР у справах переселення – наявні відомості про розселення та влаштування переселенців на півдні України.

Документи архівних установ стали основними при написанні дисертаційної роботи. Характеризуючи використані для дослідження архівні матеріали, слід зауважити, що через вузькість і специфіку теми переважна

більшість матеріалів знаходиться в Центральному державному архіві вищих організацій влади та управління України, на матеріалах якого побудована основна частина роботи. Певну складність дослідження обраної теми зумовлює те, що більшість доступних нам документальних матеріалів мають опосередкований характер. Російський державний архів економіки містить більше інформації про загальносоюзні переселенські процеси, лише частково торкаючись процесів, що відбувались на території України.

До другої групи опублікованих джерел належать: збірники законів, опубліковані перспективні плани, стенографічні звіти, звіти вчених про колонізаційні райони, статистичні збірники, періодичні видання, мемуари. Слід зазначити, що в радянський період опубліковані джерела мали ідеологічне спрямування і були вибірковими, носили пропагандистський характер. У документах під терміном аграрне (приховане) перенаселення слід розуміти марксистсько-ленінське тлумачення цього терміна. Воно полягає перш за все в існуванні резервної армії праці, яка виникає у сільському господарстві у процесі майнової диференціації селянства. При цьому частина селянства поступово розорюється, пролетаризується. Аграрне перенаселення з'являється і зникає разом із капіталістичним способом виробництва [226, с. 643–660]. Так зване аграрне перенаселення розв'язувало руки більшовикам для проведення репресивних заходів проти заможних селян, що зосередили в своїх руках матеріальні блага.

Серед надрукованих джерел перш за все необхідно назвати збірники законів «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів конференцій і пленумів ЦК (1898–1986 рр.)», 1984 [218], «КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Переклад з сьомого російського видання ч. I к. Держвидав УРСР» 1954 [221], де згадується курс на переселення як один із заходів боротьби з перенаселенням. Окремо виділяються матеріали з'їздів, пленумів, розпоряджень, що широко публікувались у Радянському союзі. «Комітети незаможних селян України. Збірник документів і матеріалів (1920–1933)»(1968) [217]. Збірники законів

[192, 276–283], «Найважливіші постанови ЦК ВКП (б) і Раднаркому Західно-сибірського крайкому ВКП (б) з організації та господарському зміцненню колгоспів» [175], [284], фінансові документи [184, 223, 224]. Нормативно-правові акти проливають світло на еволюцію компартійної політики щодо селянства УСРР.

Ряд джерел безпосередньо стосуються зміни в землекористуванні «Земельний кодекс РСФСР» (1922) [193], «Збірник декретів, інструкцій та наказів по народному Комісаріатові земельних справ до 1 серпня 1920 р.» [194]. «Наказ про порядок роботи народного комісаріату Земельних справ УСРР» (1926) [235].

Важливим джерелом дослідження є опубліковані перспективні плани, централізовані державні перспективні плани, які дозволяють прослідкувати зміни в економічній політиці, зокрема, в сільському господарстві. Велика роль українського селянства в загальноросійських планах освоєння Сходу РСФСР прослідковується у таких документах як «Радянський устрій і міліорація: перспективний план РСФСР. Народний комісаріат землеробства. Праці держплану. До питання про надлишкові робочі сили в сільському господарстві України. Доповідь Президії Держплану» [285], «Заходи щодо розвитку організації сільського господарства РСФСР, умови і перспективи п'ятирічного плану 1923–1926 рр. (план та умови сільського господарства)» (1926 р.) [229], «Заходи по сільському і лісовому господарству на 1926/27 р. Операційний план народного комісаріату землеробства РСФСР» (1927 р.), «Перспективний план розвитку сільського господарства (план Управління сільського господарства) заходи і витрати в них порайонно» (1926 р.) [258]. Серед загальних планів розвитку економіки виділяється «Шляхи народно-господарського розвитку УСРР» [242], «Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства УСРР 1928 – 1933 рр.» [273]. Для України окремо видавались «План заходів у сільському господарстві на 1926–1927 рр.» [260], «План заходів по сільському господарству України на 1925–1926 рр.» [261]. На складність земельної ситуації у Лісостепу та на Поліссі вказує

«Перспективний план відновлення і поліпшення сільського господарства Полтавщини» [259], «Перспективний план по сільському господарству Лісостепу і Полісся України» [257].

Наступною групою є стенографічні звіти та доповіді «VIII з'їзд Російської комуністичної партії (б). Стенографічний звіт. Москва 18–23 березня 1919 р.» [168], «Завдання і заходи Наркомзему УСРР у 1925–1926 рік. Стенографічна доповідь на відкритих зборах Ком'ячейки Наркомзему» [246], «До питання про невідкладні потреби народного господарства УСРР. Матеріали до доповіді Українського уряду в Раді Праці та Оборони» [208], «До питання про надлишкову робочу силу в сільському господарстві України. Доповідь президії Держплану УСРР» [207]. В названих джерелах окреслюються гострі соціальні питання у 1920-ті рр.

Більшість законодавчих актів стали надбанням історіографічного обігу у безпосередньому викладі або ж в інтерпретації окремих авторів. Оприлюднені для широкої громадськості документи партійно-радянських органів дозволяють скласти уявлення про основні напрями проваджуваної політики в галузі сільського господарства, промисловості, національних питань, спроби боротьби із безробіттям, гострі національні, культурно-просвітницькі питання, розкривають політичну складову переселенської політики та схеми її реалізації.

Важливе місце посідають дослідження вчених «До питання про соціалістичну перебудову сільського господарства» [209], «НКЗС УСРР Науково-консультативна рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства» [240]. Перед відправкою переселенців Наркомземи відсилали спеціалістів, які мали в короткий термін, за два-три місяці, зробити економічний аналіз та описи місцевостей Сходу Російської Федерації. Такі матеріали наявні, зокрема, в Україні та Білорусі [196, 210, 211, 227, 228]. На основі досліджень розроблялись довідники та інструкції [242, 244, 253, 254, 298] «Правила про умови та порядок переселення на Україні. Народний Комісаріат Земельних Справ – відділ переселення» [271], «Правила, умови та

порядок переселення в Україні. Народний комісаріат земельних справ. Відділ переселення» [272], «УСРР Народний Комісаріат землеробства. Правила про умови та порядок переселення на землі колонізаційного фонду УСРР» [270], «Списки переселенських ділянок, що відкриваються для зарахування в 1929 р. в Далекосхідному краї Хабаровська» (1929 р.) [287].

Слід наголосити, що довідники, які видавались для переселенців, мали пропагандистський характер. Найбільш популярна тема агітації – утворення переселенцями колективних господарств. У численних довідниках для переселенців описово зображувались місця вселення, ґрунти, способи ведення господарства, природні багатства краю. Часто додавались таблиці з рекомендованими для далекої поїздки речами, а також ціни на місцевих ринках. Ці видання були адресовані для райрад та безпосередніх учасників процесу – селян. Порівняно тотожні за змістом видавались збірники для росіян та білорусів. Зокрема, за авторством А. Бойко та С. Веялкина «Що повинен знати переселенець про Далекому Сході та Сибіру. (за матеріалами експедиції Наркомзему БСРР на Далекий Схід і Сибір)» (1926) [171]. Мало не щороку з'являлись видання, доповнені і змінені відповідно до потреб часу. [189, 269, 289] Були брошури, спеціалізовані на одному районі вселення, а іноді і на кількох. Відповідно до політичних та економічних потреб тодішньої держави найперспективнішим до заселення вважався Далекий Схід. Власне більше всього нами знайдено довідників про цей регіон. Зокрема «Далекий Схід. Губернії: Амурська, Приморська, Забайкальська (довідкова книга для ходака і переселенця на 1926 р.) [187], «Далекий Схід. Порадник для ходаків та переселенців» (1928 р.) [181], «Переселення в Амурську і Зейську округу Далекосхідного краю в 1930 році» [252], «Переселення в Хабаровський округ ДС краю в 1930 р.» [255], «Довідкова книжка для ходоків і переселенців на 1926 р. Вип. 2. Далекосхідні Губернії: Амурська, Приморська і Забайкальська» (1926 р.) [288], «Довідкова книжка для ходоків і переселенців на 1928. Острів Сахалін» [290]. Умови переселення на Поволжя були описані в таких збірниках як «Надволжя. Порадник для ходаків та переселенців»

(1928 р.) [233], «Надволжя (Новоузенський повіт Самарської губернії і Пугачівський повіт Самарської губернії)» (1927 р.) [232], «Пам'ятка ходаку і переселенцю на колонізаційний-переселенський фонд Саратовської і Самарської губернії в 1925 р.» [250]. Оскільки сибірські колонізаційні фонди вважались вичерпаними, то збірників, що дають характеристику регіону, видавали мало. Ми можемо назвати лише один – «Омська округа Сибірського краю» (1927 р.) [248]. Проте саме Сибір через деяку схожість природних умов, відносно дешевизну продукції на місцевих базарах мав найбільшу популярність серед українських переселенців. Саме туди йшли потоки переселенців-самовольців.

Більшість дослідників 1920-х рр. спиралась на статистичні відомості. Не виключенням є і дана робота. Цифри є об'єктивним показником ситуації на території України. Звичайно, можна говорити про певні недоліки, як, скажімо, завищення певних показників або неповні дані, але разом з іншими джерелами інформації можна скласти більш цілісну картину окресленого нами періоду. Матеріали Всесоюзних переписів 1920 р. [198–282], «Статистичний щорічник Росії» (1916 р.) [292], «Статистичний огляд» (1928 р.) [293].

Центральним статистичним управлінням проводились переписи в Україні, зокрема, «Календар і записна книжка волосного статистика і кореспондента» (1922–1928 рр.) [213–216], збірники статистично-економічних відомостей про сільське господарство України [188, 202, 259, 304, 234, 195, 296, 297]. Видавались збірники, які стосувались статистики окремого міста чи району: «Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 рік» [262], «Статистичні матеріали по районах Одеської округи за 1920–1930 роки» [295], праці українського наукового інституту у Варшаві, видані Т. Олесевичем «Статистичні таблиці українського населення С.С.Р.Р» [247], що містить детальні матеріали перепису 1926 р.

Певний інтерес для дослідження становлять статистичні матеріали, що дають нам інформацію про місця переселення. Особливо з найбільш

перспективного, за радянськими мірками, регіону Далекого Сходу [219, 183, 284, 285, 286], Уральські статистичні довідники містять відомості про стан промисловості, сільського господарства і наявності робочої сили [220, 303, 306].

Великий інтерес становлять документи і матеріали, опубліковані за період незалежності України. Вони вміщують велику кількість матеріалів, що були недоступні для широкого загалу в радянський період. Змінюється принцип побудови документальних публікацій: замість радянського тенденційного підбору матеріалів сучасні дослідники застосовують принцип об'єктивності. Зокрема, це праці О. Гладуна «Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки» [178], «Голод 1921–1923 рр. в Україні: Зб. документів і матеріалів» (1993 р.) [179], «Голод 1932–1933 рр. в Україні: очима істориків, мовою документів» (1990 р.).

Сучасні збірники документів дозволили прослідкувати зміни політичних ухилів, які сталися у результаті невдалих економічних експериментів радянської влади, а також погіршення соціально-економічного становища селян через недолуге планування процесу переселення.

До останньої групи джерел належать мемуари, листування, щоденники й спогади сучасників подій, які досліджуються в роботі. Вони вимагають ґрунтовного аналізу, зважаючи на характерні особливості цих джерел, зокрема, суб'єктивність суджень, зовнішню та внутрішню цензуру. Водночас мемуарна література містить чимало фактологічної інформації, що дає змогу більш глибоко розкрити тему дисертації. Слід згадати спогади М.І. Венюкова [311], Г. Купецького [314], Ф. Тоцького [317], Л. Биковського [310], В.Т. Несторовича [315].

Окрему групу джерел, що дозволяють значно розширити базу дослідження, становлять матеріали тогочасної періодики. З-поміж періодичної преси необхідно виділити газети «Громадська думка» [318], «Далекий Схід» [319–322], «Маньчжурський Вісник» [323–325], «Нова Україна» [326], «Рабочий» [327], «Тризуб» [328–330], «Херсонский

коммунар» [331], «Щире слово» [332, 333]. На шпальтах періодики містились матеріали, що стосувались різних аспектів життя радянського суспільства, зокрема, торкалися життя переселенців-українців. Цінний фактичний матеріал газет 1920-х рр. відображає точку зору партійно-господарських керівників, місцевих органів влади, пересічних громадян з проблем заселення, освоєння та адаптації переселенців, суспільного життя «нових районів». Районна газета «Советская Сибирь» [448] друкувала статті, в яких у сатиричній формі висміювалась безгосподарність радянських чиновників.

Отже, опубліковані джерела доповнили архівні матеріали. Документи радянського періоду дають неповну і часто поверхневу інформацію щодо різних даних економічного життя України, які часто приховували реальний стан справ у цій сфері. Про переселенські процеси в надрукованих джерелах інколи є лише згадки. Найсуттєвішим доповненням до написання дисертаційного дослідження були інструкції та довідники для переселенців, дослідження вчених з цього питання, а також статистичні матеріали.

Опубліковані джерела періоду незалежності України та сучасні видання практично не звертаються до висвітлення аспектів переселенської політики радянської влади в 1920-х рр. в Україні. Критичне використання літератури та періодичних видань аналізованого періоду й зіставлення їх з іншими джерелами дає можливість неупереджено підійти до тогочасних фактів і подій. Більшість з неопублікованих документів має фрагментарний характер і потребує уточнення та доповнення інформацією з інших джерел. На жаль, процес переселення українського населення в 1920-ті рр. недостатньо висвітлений у надрукованих джерелах та літературі, більшість матеріалів міститься в архівах. Компаративне вивчення всіх джерел дозволяє більш об'єктивно розглянути цей процес, дослідити причинно-наслідкові зв'язки цього явища, розглянути підготовку, організацію процесу, проаналізувати причини завершення переселення, в тому числі прорахунки держави. У нашому дисертаційному дослідженні ми лише частково пролили світло на основні аспекти переселення.

1.3. Методологічна база дослідження

Підбір методів, адекватних цій науковій роботі, є чи не ключовим питанням дослідження. Реалізація наукових принципів і підходів досягається використанням відповідних наукових методів. Останні визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази дослідження. Адже тільки застосування відповідних методів та методик дає змогу отримувати достовірну інформацію про переселенські процеси. Підбір та застосування методів дослідження багато у чому визначають його підсумки, визначають наукову вартість і необхідність для соціуму.

Для досягнення поставленої мети та завдань дисертації застосовувались загальнонаукові, спеціальні історичні методи дослідження, а також методи дослідження із суміжних наук.

Загальнонаукові методи зосереджені на вирішенні типових завдань, що постали перед наукою. До загальнонаукових методів належать історичний, логічний, системний, статистичний.

Спеціально-історичні – це власне ті методи, що застосовувались у дисертаційному дослідженні для вирішення поставлених перед автором завдань. До таких належить метод періодизації, метод історичних паралелей, хронологічний, історико-генетичний, метод історичного моделювання.

Методи суміжних наук покликані необхідністю опрацювати великий обсяг інформації. До них належать статистичний та математичний. При роботі з великою кількістю інформації необхідно застосовувати і структурно-системний метод, соціальну психологію.

Принцип історизму є в роботі основоположним. Він пояснюється тим, що дійсність змінювалась із плином часу. Відповідно до цього принципу соціальні явища характеризуються закономірним, спрямованим і необоротним розвитком, прогресивною тенденцією, боротьбою внутрішніх суперечностей. Він дозволяє розглянути зміни в економічному становищі українських селян,

допомагає зрозуміти процеси, що спонукали на переселення, проаналізувати політику влади з приводу зазначеного та практичне здійснення партійних рішень, розглянути становлення та приживання переселенців на новому місці і прослідкувати зміни в їх економічному становищі.

Порівняльно-історичний метод дозволяє виявити схожість і відмінність між переселенськими процесами в Російській імперії та в період більшовицького режиму. Цей метод застосований і при розгляді політики внутрішньоукраїнського розселення та аналогічного процесу в Російській Федерації, Білоруській РСР. Він допомагає визначити їх генетичну спорідненість, загальне і відмінне в їх розвитку.

Застосування вищезазначених принципів дало змогу з'ясувати, чи є схожість між явищами, що відбувались у дорадянський період і в 20-ті роки ХХ ст. на території України, Росії, Білорусії та зафіксувати генетичну спільність їх походження. Причина необхідності застосування політики переселення для всіх республік була спільною і пов'язаною з економічним становищем, а розходження між цією політикою – показником різного походження.

Поряд із історичним методом був використаний метод історичних паралелей. Таким чином вдалося порівняти регіональні особливості як власне переселенського руху в Україні, так і приживання селян на нових землях Далекого Сходу, Сибіру, Поволжя, Уралу. Було з'ясовано відмінності, складності проживання в різних місцях поселення.

Принцип наукової об'єктивності був використаний при аналізі історичних джерел та літератури, що відтворювали фактичні події і процеси зазначеного періоду. Вказаний принцип дозволяє розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту.

Логічний метод відкриває можливості для аналізу і політики переселення на кінцевій стадії розвитку, дозволяє доходити висновків з того чи іншого питання. Принцип системності допомагає розкрити не тільки

цілісність об'єкта дослідження, виявити його різноманітні зв'язки, а й дозволяє працювати з матеріалом, накопиченим з окресленої теми. Принцип усебічності дозволив проаналізувати явища в період непівської дійсності в усій складності їх взаємозв'язків. Реалізуючи в межах дослідження системний та комплексний підходи, автор при аналізі теоретичних засад проблеми спирався на економічні, політологічні, соціологічні наукові положення.

Загальнонаукові методи аналізу і синтезу використано при опрацюванні історіографії та джерельної бази та під час дослідження окремих аспектів політики переселення. Діалектичний метод сприяв висвітленню подій і явищ з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Метод дедукції та індукції використано для формулювання наукових висновків проведеного дослідження.

Важливим методологічним принципом є принцип розвитку, що спрямовує історичне пізнання на досягнення змін в Україні після проведення переселенської політики.

Суто історичні методи актуальні переважно для висвітлення окремих питань дослідження. Так, історико-генетичний метод дослідження дає змогу виявити історичні умови виникнення та розвитку економічних причин переселенських процесів, їх спадкоємність, загальні закономірності та історичну специфіку у змісті й пізнавальних пріоритетах економічних теорій, взаємозв'язок економічних учень більшовиків з політикою і господарською практикою. Історико-типологічний метод застосовано насамперед для з'ясування соціальної структури переселенців з України. Історико-системний метод має велике значення для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків. Він дозволяє подати переселення як цілісний процес, що існував поряд з іншими способами боротьби з перенаселенням, і прослідкувати його здійснення в комплексі із загальним партійно-державним керівництвом країною.

Хронологічний метод дозволив виділити часовий проміжок для цього дослідження, розглянути економічні зміни в господарствах українців у період колонізації вільних земель Далекого Сходу, Сибіру, Поволжя, Уралу.

Критично-аналітичний метод застосований з огляду на специфіку роботи із джерелами і літературою сталінської доби, що містять велику кількість відверто пропагандистської інформації.

У дисертації також використані міждисциплінарні методи, якими послуговуються дослідники інших наук. Математичний метод дозволив зробити аналіз великої кількості джерел та був застосований для створення графіків, розробки таблиць, схем, діаграм. Статистичний метод використовувався при обробці матеріалів дослідження, при роботі з великою кількістю цифрової інформації, що мала місце в звітах, описах та різного роду документах.

У зв'язку із характером дослідження, що включає цілий комплекс суспільних змін, для висвітлення окресленої проблеми слід спиратися також на здобутки суміжних галузей гуманітарних наук – філософії, соціології, політології.

Отже, комплексне застосування означених наукових принципів і методів дозволяє всебічно та неупереджено дослідити переселенські процеси, визначити головні політичні й економічні причини цього явища, прослідкувати трансформації середовищі переселенців, зрозуміти господарські і політичні наслідки цього явища.

Таким чином, проведений аналіз історіографії та джерельної бази за темою дисертаційної роботи дає підстави стверджувати, що питання переселення українських селян у 20-ті рр. ХХ ст. знайшли лише часткове відображення в літературі. Розробка та інтерпретація окресленої проблеми відбувалася епізодично і фрагментарно. Дослідження цього періоду мали переважно практичний характер і не могли відобразити процес у ретроспективі. У радянський період дослідження мали заідеологований

характер, часто уникаючи, не висвітлюючи, замовчуючи відверті прорахунки радянської влади, що здійснювала політику переселення. Зі здобуттям незалежності почався новий етап історичного дослідження. У науковій літературі чи то в статтях є спроби висвітлення окремих аспектів процесу переселення. Особливо питаннями етнічних меншин, а зокрема, і українців, цікавляться дослідники з Росії. Причини, що спонукали селян на переселення в 1920-х рр., науковцями комплексно не досліджувались. Поза увагою залишались формування переселенського законодавства, завдання політики переселення в Україні. Практично відсутні публікації стосовно районів оселення, підготовки земельного фонду, медичної, агрономічної допомоги для українських селян-переселенців.

Поза увагою дослідників залишається великий пласт інформації стосовно переселенської політики радянської влади до початку Другої світової війни. Лише фрагментарним є висвітлення в дисертації внутрішнього розселення національних меншин у 1920-х рр., серед яких слід виділити єврейське, циганське, німецьке, шведське населення. Через обмежений обсяг дисертації лише епізодично висвітлено життя українців на Уралі та Поволжі.

Джерельна база з проблематики переселення включає архівні матеріали, опубліковані документи, видані радянськими, сучасними українськими та зарубіжними археографами, статистичні видання, матеріали періодичних видань. Деякі джерела лише опосередковано стосуються теми дисертаційного дослідження, їх компаративне вивчення допомагає краще здійснювати аналіз, допомагає встановленню більш об'єктивної істини. Найвагомішими для висвітлення цієї теми були архівні документи та матеріали, значну частину з яких уведено до наукового обігу вперше. В більшості джерел інформація перевірялась на всіх рівнях, порівнювалась для отримання максимально об'єктивної картини здійснення переселенських процесів.

Системний аналіз порушених дисертантом проблем базувався на принципах історизму, наукової об'єктивності, логічності, неупередженості

суджень, що дозволило всебічно та неупереджено проаналізувати основні аспекти переселенської політики, закономірності, зміни і перетворення в житті суспільства у 1920-ті рр.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМА АГРАРНОГО «ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ» В УСРР

2.1. Селянські господарства України після завершення громадянської війни

Напередодні соціальних потрясінь 1917 р. територія України стала переважно аграрною державою. У той самий час це був період бурхливого становлення нових капіталістичних відносин у промисловості і сільському господарстві. Особливо болючі зміни виявились в аграрному секторі, де століттями складались виробничі, правові, звичаєві, побутові відносини. Процес первісного накопичення капіталу відбувався за рахунок збагачення більш працьовитих, ініціативних, підприємливих господарів, та, з іншого боку, розорення людей, які не мали таких якостей. Аграрний сектор був першим донором ринку праці. Одночасно формувався і ринок землі. У передреволюційний час на території України йшов об'єктивний процес розорення дворянства. За невміння господарювати в нових ринкових умовах, марнотратство поміщики розплачувалися своїми статками і власною землею. На період 1914 р. у Дворянському банку нараховувалось 443 закладених маєтки, 77% з них мали іпотечну заборгованість [292, с. 18]. Отже, з викладеного можна дійти висновку, що значна частина землі перейшла до більш ефективних власників – капіталістів.

Капіталістична конкуренція швидко виявляла ефективні господарства. Вони ставали дедалі міцнішими, випускали значну кількість продукції, розширювались, перетворювались на заможніші господарства. Нерентабельні поступово потрапляли у залежність від сильних і розорювались. Як правило, ті господарства, що мали більше землі, мали і більшу кількість надлишкового продукту. Товар реалізувався на ринку, а вивільнені кошти вкладались у вдосконалений інвентар, ефективніші агротехнічні прийоми, що, у свою

чергу, здешевлювало продукцію порівняно з малими підприємствами. Соціальна структура аграрних відносин на 1917 р. відображена у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Звідна таблиця соціальної структури аграрних відносин на українських землях перед революцією [593, с. 15]

Група	Число господарств		Землеволодіння		Посівна площа	
	Тис. госп.	%	Тис. госп.	%	Тис. госп.	%
Біднота	229,32	57,1	5059,9	10,0	2444,6	12,2
Середняки	1196,7	29,9	9110,8	26,5	5928,6	29,3
Буржуа	487,5	12,2	12455,3	37,8	8079,1	40,0
Поміщики	33,6	0,8	12239,0	22,3	3724,4	18,5
Держава	-	-	2154	3,4	-	-

З даних таблиці бачимо, що близько 40% земель знаходилось у власності ефективних заможних господарів, а отже, Україна стояла на порозі встановлення структурованого аграрного ринку для ведення як дрібнотоварного, так і великого виробництва. Напередодні соціальних потрясінь 1917 р. в економіці Російської імперії існували передумови виникнення великої індустрії. На це вказує той факт, що у 1885–1913 рр. середньорічний приріст промислової продукції становив 5,8%. Для порівняння, у США в період з 1869 до 1900 р. він дорівнював 4,7%, а у країнах Західної Європи – 3,7% [484, с. 10]. У цьому об'єктивному, але болючому для 57,1% бідних селянських господарств процесі, були й незадоволені економічним станом, тож існували різні точки зору щодо шляхів вирішення проблем.

Прихід до влади більшовиків зупинив капіталістичний розвиток країни. Комуністична ідеологія передбачала планове господарювання і тотальний зрівняльний розподіл між усіма членами суспільства. Селянин складно

вписувався в ідеологічну канву поділу суспільства на класи – буржуа і на трудящих. На VIII з'їзді Російської комуністичної партії зазначалось: «...він (селянин. – С.В. Долинська) частково власник, частково трудівник. Йому десятиріччями доводилось великою працею відстоювати своє становище, він виніс на собі все, і в той самий час – він власник» [168, с. 299]. К. Каутський, якого К. Маркс визнавав за авторитетного теоретика, про аграрне питання стверджував: «Завданням соціалістичної партії є нейтралізація селянства, тобто досягнення того, щоб селянин залишався нейтральним у боротьбі між пролетаріатом і буржуазією, щоб селянин не міг надати активну допомогу буржуазії проти нас» [168, с. 300]. Одночасно тяжко працюючий селянин є приватним власником, який зацікавлений у результатах праці. Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що приватний власник, селянин, не вписувався в ідеологію теоретиків марксизму-ленінізму.

Більшовики у період боротьби за владу не могли спиратися лише на робітників, адже на початку 1920-х рр. 73,49% українського населення були селяни. У брошурі «Чи утримають більшовики державну владу» В.І. Ленін вказував, що аграрне (земельне) питання – це корінне питання для селянства, яке має підтримку селян, має за собою більшість народу [581, с. 11]. Тому на мітингах, у газетах, серед агітаторів щедро лунали обіцянки і заклики на кшталт «Землю селянам!».

З часу повалення царського режиму аж до приходу більшовиків, великою помилкою усіх урядів країни виявлялось затягування з вирішенням аграрного питання, що неминуче призводило до швидкої політичної загибелі правлячої верхівки. Радянська влада не припускалась помилок попередників. Зволікання могло дорого коштувати. 77% з 3,5 мільйонної Червоної армії становили селяни [558, с. 132]. Фактично відразу з приходом до влади у Маніфесті 29 листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України проголосив, що «...всі землі поміщиків з усім живим і мертвим інвентарем повинні бути відібрані у поміщиків і безкоштовно передані селянам». Далі це положення здобуло продовження в урядовій «Декларації

прав трудящого і експлуатованого народу», затвердженій III Всеросійським з'їздом рад від 25 січня 1919 р. Таким чином було відновлено дію Декрету про землю [379, с. 139].

Загалом, якщо підсумувати, на початковому етапі революції радянська влада ставила в царині земельних відносин завдання: скасувати поміщицьке земельне володіння, розподілити аграрний фонд так званих колишніх нетрудових господарств і викоринити початкові форми капіталістичних відносин на селі, що народжувались у міцних куркульських господарствах [335, с. 214].

Земельне питання було перш за все політичним і від його вирішення залежало існування радянської влади загалом. Секуляризація земельного фонду поміщиків позбавляла їх будь-якої економічної ваги, проте не змогла задовольнити всіх бажаючих отримати свою частку і збільшити господарство. По-перше, тому, що дворянської землі на 1917 р. було не так вже і багато, а по-друге, близько 2 млн. дес. цього фонду було зайняте лісом, 1 млн. дес. – під промисловими об'єктами, архітектурними формами статусного призначення, які при розподілі відійшли до державної власності [593, с. 18]. У 1917 р. на кожну тисячу селянських господарств припадало 346 безземельних сімей. Суто з політичної доцільності більшовики мали розв'язувати це питання якомога швидше. До розподілу залучили землі заможних селян, які у 1917 р. нараховували близько 13 млн. дес. Наркомзем підрахував: якщо за середню норму наділу взяти 10 дес. на кожну сім'ю, то у заможних селян виявилось 8 млн. дес. так званих надлишків. Така політика призводила до викоринювання найбільш продуктивного елемента на селі – великих заможних господарств. Отже, з економічної точки зору вирішення земельного питання шляхом перетворення потужних приватних селянських господарств на слабкі, більш трудомісткі, менш товарні, як мінімум, було недоцільно.

Більшовицька політика до самого кінця 1920-х рр. послідовно сприяла зрівняльному розподілу земель. У 1920 р. резолюція ЦК РКП(б) «Про

Радянську владу в Україні» визначала основні засади аграрної політики таким чином: повна ліквідація поміщицьких володінь, передача угідь безземельним і малоземельним селянам; радянські господарства належало створювати тільки необхідних розмірів; сприяння об'єднанню селян у комуни та артіль [221, с. 36].

Бажаючих отримати землю, худобу, реманент після розподілу майна заможних господарств було багато. І це не тільки селяни-бідняки, а й деякі середняки, які намагались таким чином покращити своє матеріальне становище. На більшості територій УСРР конфіскація господарств завершилась в основному на початку 1920 р. На Харківщині, Миколаївщині, Одещині і частині Донецької губернії – до літа 1920 р. [519, с. 60]. Затримка в цих районах пояснюється відчайдушним опором, який чинили війська Врангеля, білопольська інтервенція, заможні і селяни середніх статків та інші верстви населення. Політичні заходи радянської влади щодо земельного питання мали підтримку серед частини селян. Без допомоги на місцях виграти боротьбу з «ворогами революції» було неможливо. Проте існувала потужна опозиція серед селян-господарів, які своєю важкою працею заробляли на статки на своїх десятинах землі і мали повагу серед таких самих працюючих людей. Отже, підтримка більшовиків селянами виявилась незначною. Щоб отримати підтримку серед населення комуністи змушені були вдаватись до земельних перерозподілів.

Ситуація з переділом землі ускладнювалась розрухою, принесеною військовими діями, громадянською війною, продовольчими проблемами в місті, які викликали відтік населення з міст у село. Нестабільна ситуація у державі змушувала селян повертатись до форм натурального господарювання, оскільки постало питання фізичного виживання сім'ї. Декретом від 26 лютого 1920 р. Раднарком УСРР «Про забезпечення господарств червоноармійців землею, оранкою, посівом та збиранням з полів» [194, с. 36], сім'ї військових, залізничників, працівників водного транспорту, які не поривали зв'язку із селом, були включені до першої черги

на одержання земельних ділянок. За рахунок міграції із міст, населення в селах продовжувало невпинно зростати. Порівняно з 1917 р. кількість українських селян у 1920 р. збільшилось на 4,54%. Відповідно до змін у кількості сільського населення відбувались постійні переділи землі аж до 1923 р.

У 1923 р. Наркомзем УСРР опублікував підсумки аграрних перетворень у республіці. З усього земельного фонду, реквізованого більшовиками в 41 333,4 тис. дес., селяни отримали 34 427,4 тис. дес., тобто абсолютну більшість. Якщо з цієї цифри виділити тільки сільськогосподарські угіддя, то їх буде 32 293,9 тис. дес., тобто понад 90% [195, с. 11].

Найбільше розширили своє користування українські безпосівні господарства – 12,78%, а великих господарств стало на 6,68% менше. Найбільшою питомою вагою були господарства, які мали одну-дві десятини – 24,57%. Ці зміни відображені у Додатку А.

Остаточну крапку в перерозподілі мав поставити VIII Всеукраїнський з'їзд рад. У січні 1924 р. були узаконені і закріплені за конкретними господарствами земельні площі і надалі всі суперечки мали вирішуватись у суді. Тоді ж Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції СРСР провів перевірку, результати якої виглядали так: всі безземельні господарства так чи інакше отримали наділи. Господарства, що мали до двох десятин на двір, розширили свої землеволодіння в Лісостепу на 76%, а у Степу на 100%. Господарства землезабезпеченістю від двох до чотирьох десятин в Лісостепу та на Поліссі – на 40%, і на 85,7% у Степу. Але ті, що мали від чотирьох до шести десятин, навпаки, втратили у Лісостепу і на Поліссі 47%, у Степу – 21,6%. Великі ж господарства (понад 16 дес. на двір) втратили у Лісостепу і на Поліссі 95,6%, у Степу 60,4%. Степові райони менше постраждали насамперед тому, що мали більше аграрного фонду порівняно з іншими районами [209, с. 6]. Якщо до жовтня 1917 р. більш як 30 % селянських господарств або ж зовсім не мали посівів, або ж засівали не більше десятини, то уже в 1924 р. малопосівних, і до однієї десятини господарств було лише

12% [567, с. 117]. Радянська влада своєю політикою в аграрному секторі створила досить цікавий з точки зору економіки прецедент. Завдяки політиці зрівняльного розподілу і підтримці найбідніших верств населення у доколгоспному селі сформувалася дещо парадоксальна ситуація: селяни, які не могли обробити надані їм земельні площі з різних причин, у тому числі за відсутності відповідного реманенту, отримавши наділи, тут же здавали їх в оренду, а заможні господарі, які мали можливість обробити, навпаки, втрачали землю де-юре, але беручи її в оренду, де-факто продовжували володіти нею, сплачуючи тепер орендну плату незаможному орендодавцю. Таким чином, доходимо висновку, що наявного в радянській Україні земельного фонду не вистачило б на задоволення потреб селянства. Від такого перерозподілу найбільше виграли малопосівні і безпосівні господарства. Радянська влада, захищаючи найбіднішу верству населення, податки за здану ділянку перекладала на орендатора, що теж було новим явищем порівняно із дореволюційним часом.

Перетворення селян на середняків не вирішувало головного на той момент питання, що постало перед сільським господарством. Питанням номер один було отримати достатню кількість товарного хліба для більшовиків. Навесні 1925 р. комуністична партія визнала необхідність усунення адміністративних перешкод, які сповільнюють зміцнення господарств (у тому числі заможних верств населення). Це розширювало можливості оренди і найму і, водночас, сприяло майновій диференціації [366, с. 112]. За даними обстеження Наркомзему УСРР, у 1925 р. на Правобережжі та Лівобережжі 57,5% орендованого селянами земельного фонду становили угіддя цукрових заводів, радгоспів та інших організацій, а 42,5% – внутрішня селянська оренда. У Степу відповідно – 49,51%, на Поліссі – 45,7 і 54,3% відповідно [598, с. 105]. Такий високий відсоток внутрішньої селянської оренди (в середньому по УСРР 50%) вказує на те, що земля в результаті радянських перерозподілів потрапляла до рук малоефективного власника, який з різних причин не міг користуватися нею. Економічні закони відносно

вільного ринку за часів НЕПу сприяли майновій диференціації серед населення. Тож, після закріплення за власниками в 1924 р. аграрного фонду, залишилось багато людей, незадоволених перерозподілом. Селяни почали масово звертатись до суду, щоб отримати «дорізку». Це було вигідно, навіть не маючи реальної можливості самостійно засіяти і зібрати врожай, за відсутності робочої худоби, реманенту і коштів на їх найм. Ділянку можна було здавати в оренду і мати з цього зиск, не працюючи на ній. І в цьому влада своїми діями сприяла. У 1924–1927 рр. судово-земельні комісії розглянули на території республіки 24,5 тис. справ про незаконне володіння земельними надлишками і конфіскували 460 тис. га землі [88, арк. 142], переданої малоземельному селянству. Зважаючи на велику кількість скарг, за постановою ВУЦВК і РНК УСРР була зроблена повна перевірка з метою виявлення надлишків землі. У результаті цього за постановою від 17 серпня 1927 р. конфіскували 25,5 тис. дес. [87, арк. 89]. У Додатку Б проілюстровано зростання господарств із середнім достатком при одночасному зменшенні землезабезпечення землегосподарств заможних та бідних селян. Як наслідок головною фігурою на селі стає середняк. Але навіть наприкінці 1920-х рр. середняцькі господарства становили 63%, заможних господарств нараховувалось три-чотири відсотка, а 33% – це бідняцькі господарства, що не могли забезпечити собі достойний життєвий рівень [598, с.103]. Отже, в результаті таких переділів земля відійшла від найбільш продуктивного заможного селянина до рук середняків і бідняків.

На другій партконференції КП(б)У, що відбулася 9 – 14 квітня 1929 р., проголошується курс на соціалістичну реконструкцію села. Цим політично було обґрунтовано «наступ на капіталістичні елементи села» [626, с. 6]. У статті «Рік великого перелому», що з'явилась 7 листопада 1929 р., Й.В. Сталін теоретично обґрунтував політику суспільної колективізації: «...в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, ... а цілими селами, районами і навіть округами» [621, с. 254]. Наприкінці 1929 р. Й. В. Сталін відкинув НЕП

«до чорту». Це фактично стало курсом на згорання нової економічної політики.

Отже, навіть до кінця 1920-х рр. більшовикам не вдалось урівняти кількість землі між селянами. Хоч деякі успіхи і спостерігались, але вони були засновані на політичних, а не на економічних засадах і досягались шляхом звичайної зрівнялівки. Значна кількість дрібних господарств залишились натуральними, оскільки великі затрати при виробництві сільськогосподарської продукції у «трудопоглинаючих» (вислів економіста О.В. Чайнова) господарствах було неможливо реалізувати на ринку за такими самими низькими цінами, як продавали їх великі господарства. Відсутність коштів з реалізації, унеможливлювала купівлю робочої худоби та реманенту. Малопосівні господарства залишались економічно неспроможними, тому що запас трудових сил і відсутність простих сільськогосподарських знарядь робили неможливим збільшення посівів. Частина селян, яка не мала інвентарю і робочої худоби, просто не змогла ефективно використовувати землю, яку отримала в результаті революційних перетворень. Нерівність інвентарного забезпечення визначала нерівність селян і по посівних групах.

На початку 20-х рр. ХХ ст. у сільському господарстві України домінували традиційні екстенсивні способи обробітку посівних площ. Велику роль у освоєнні земель відігравала робоча худоба. За роки Першої світової війни, громадянської війни, тваринництво, як галузь, прийшло у занепад. За роки лихоліть селяни, щоб запобігти чисельним реквізіціям, часто підтримували хворобу в робочої худоби. Як відзначалось у звіті НКЗ УСРР: «За роки громадянської війни від племінного тваринництва майже нічого не залишилось. Більшість селянських корів на початок відбудовного періоду давали в середньому 50 пуд. молока в рік» [464, с. 26]. Близько 45 відсотків всіх господарств не мали робочої худоби та інвентарю [195, с. 70]. Покращення намітилось лише в 1920-х рр., коли кількість робочої худоби почала збільшувалась порівняно з передреволюційним часом.

Якщо брати передреволюційний 1916 р. за основу для наших порівнянь (100%), то бачимо, що на 1922 р. був високий (87%) показник кількості поголів'я робочих коней. Це пояснюється тим, що після розподілу землі із панських економік та конезаводів до рук селян потрапила і породиста худоба, що значно покращило її якість у порівнянні з тією, що перебувала у руках простих людей. У голодні 1922–1923 рр., не маючи змоги прогодувати навіть себе, селяни, особливо в південних областях УСРР, розпродували не тільки коней, а й реманент. З 1924 р. намічається поступове зростання у кількісному відношенні і покращенні порід коней. Це пов'язується із загальним піднесенням економіки, відкриттям злучних пунктів, конезаводів. Щодо характерних рис по регіонах, то можна побачити, що в Степу коней налічувалось значно більше, ніж у Лісостепу. Це пояснюється насамперед кліматичною доцільністю, адже Південні степи УСРР стали вигідною харчовою базою для копитних тварин. Лісостеп, навпаки, був більш придатним для землеробства (Додаток В 1).

Другою важливою тягловою силою у господарстві селян 1920-х рр виявились воли, яких використовували нарівні з конем. Найбільший відсоток волів був на Лівобережжі, найнижчий – на Поліссі (Додаток В 2). Ці тварини не такі вибагливі у кормах як коні, тому в голодні роки відчувається їх кількісний приріст. Менша кількість волів у господарствах українців мала свої причини: порівняно з волом кінь є вдвічі продуктивніший при польових роботах, а при перевезенні вантажу – вчетверо [471, с. 167]. Порівняно з іншими регіонами великий відсоток поголів'я волів на Півдні УСРР можна пояснити двома причинами: наявністю кормової бази та, за традицією, з часів реквізицій коней до царської армії. Повільніше зростання поголів'я робочої худоби на Поліссі пов'язано з тим, що при перерозподілі селяни отримали меншу кількість землі від поміщиків. Нагадаємо, що в цьому регіоні більша кількість аграрного фонду зосереджувалась у руках сільських буржуа. Загалом з 1925 до 1929 р. кількість господарств, що не мали робочої худоби, зменшилась з 46 до 39% [558, с. 153]. Позитивна динаміка була відчутна,

проте існував великий відсоток господарств, яким не вистачало робочої худоби.

Найменше коней та волів налічувалось на Правобережжі. Це пояснювалось малоземеллям селян регіону. Для утримання робочої худоби потрібні були кошти. Якщо землі виявлялось недостатньо, коней або волів орендували. Так, на Поліссі групи господарств нижче від трьох десятин засіву, на Правобережжі групи господарств також нижче від трьох десятин засіву, на Лівобережжі і в Степу групи господарств нижче чотирьох десятин засіву не могли самостійно утримувати робочу худобу [633, с. 60]. Отже, чим більше землі мало господарство, тим більше можливостей на її утримання мав селянин. Помітні характерні зміни у забезпеченні робочою худобою в господарствах, які мали від трьох до чотирьох десятин землі (Додаток Д).

Нестача робочої худоби в північних районах України (Волинське та Чернігівське Полісся) покривалась переважно за рахунок її найму. Доцільність оренди тяглової сили пояснюється високою родючістю ґрунтів. У Правобережному та Лівобережному Лісостепу більш популярною стала здача частини землі в оренду за користування худобою. У Степу ж яскраво виражених переваг не спостерігалось. Тут наймали робочу худобу, користувались відробітком, здаванням як частини землі в оренду, так і обробітком землі коровами. Щодо останнього, то цей метод застосовували в Полтавській, Подільській та Київській областях. Найбільше цей вид обробітку землі був популярний у степовій частині України [655, с. 36].

Використання корів як робочої худоби виявилось доволі складним заняттям через необхідність залучення до цього процесу ще двох-трьох господарств. Крім того, селяни були також зацікавлені у молочній продукції [203, с. 36].

Незважаючи на очевидну нестачу робочої худоби, в багатьох господарствах тяглова сила коня використовувалась не в повному обсязі. Поділяючи кількість днів робочого коня, використаних у господарстві, на норму витрати на десятину засіву, економіст 1920-х рр. часу О. Філіповський

підрахував норму десятих засіву в сільськогосподарських зонах на коня. При порівнянні виявилось, що в усіх регіонах Полісся, Лісостепу і в Степу робоча сила коня використовувалась не сповна (додаток Е). Перш за все, це пов'язано було з малими наділами на індивідуальні селянські господарства. Разом з тим, потреба у худобі була. Так, за даними НКЗС УСРР, втрата від несвоечасного обробітку ґрунту становила 7–10 крб. на десятину. Господарства, що сіяли понад 15 дес. на двір за рахунок якісного, вчасного виконання посівних робіт мали додаткову продукцію, реалізація якої давала їм можливість відшкодувати утримання пари коней [633, с. 60].

Підсумовуючи викладене, доходимо до висновку, що кінь і віл були головною тягловою силою на селі в період НЕПу. Війна та революція завдали значної шкоди всій галузі тваринництва. У 1920-х рр. тваринництво довелося практично створювати заново. Політика зрівняльного розподілу земельних господарств негативно впливала на галузь. За умов контрольованої більшовиками економіки поширювались дрібні господарства, що робили галузь нерентабельною. Великі та середні приватні господарства порівняно з дрібними виявились значно ефективнішими. У маленьких господарствах робоча худоба використовувалась не сповна, а це означає – її утримання було неефективно.

З інвентарем ситуація була ще складніша. Починаючи з 1917 р., як і у випадку з робочою худобою, стан забезпечення реманентом покращився після реквізиції знарядь оранки та сівби у поміщицьких маєтках. На 1921 р. безінвентарних господарств залишалось 29,9% [464, с. 26]. У дореволюційні часи селяни мали запас зерна, щоб пережити два-три голодні роки. У період воєнного комунізму цей стратегічний запас забрали комнезами, назвавши його «надлишками». Тому, щоб вижити в цей час, селяни змушені були продавати інвентар за безцінь більш заможним господарствам. Як наслідок, у 1922 р. кількість господарств без знарядь оранки та сівби збільшилося на 30,5%. Щоб мати змогу закупити насіння і для власного споживання у 1923 р., особливо коли був недорід, селяни знову розпродали частину своїх

знарядь праці. Кількість безінвентарних господарств становила 33,8%. Проте у 1924 р. знову був малий урожай через посуху. Знарядь праці у господарствах поменшало і безінвентарних дворів налічувалось вже 41,6%.

З 1925 р. відбувається швидке нарощування потужностей заводів сільськогосподарського машинобудування України. У 1926 – 1927 рр. заводи випустили продукції на 57,4 млн. довоєнних рублів, що перевищувало довоєнний рівень більш як у двічі [195, с. 70]. Почався процес поступового скорочення безінвентарних господарств. Цей процес тривав недовго. У 1927 р. радянська влада поставила на зерно низькі закупівельні ціни. Селянам стало не вигідно продавати свій урожай. Через відсутність коштів збільшується відсоток безінвентарних господарств. На 1928 р. їх кількість сягає 40,1%. Взагалі відсутність чи наявність знарядь сільськогосподарської праці тісно пов'язана з існуванням вільних коштів у господарстві для їх купівлі. Чим більше господарство, тим більше воно виробляє надлишкового продукту, відповідно, може дозволити собі ремонтувати чи купувати новий інвентар [240, с. 59]. Так, сім'ї, які мали одну десятину землі, в 94,3% не мали реманенту, з посівом в дві десятини – 65,1%, з посівом у три десятини – 41,7%, у чотири десятини – 23,3%, з посівом шість десятин – 19,6%, дев'ять десятин – 15,8%, до 13 дес. – 10,1% [471, с. 180]. Взаємозв'язок, що спостерігається у безінвентарних господарствах, такий самий, як і згадуваний при дослідженні робочої худоби і має ті ж причини (Додаток Ж).

Отже, у безпосівних господарствах налічувалось 90,6% безінвентарних. Разом з тим, зі збільшенням землезабезпечення кількість безінвентарних господарств зменшується. Якщо подивитись на цифри порівняння між відсутністю інвентарю і робочої худоби, то бачимо, що тут існує певна залежність, а також видно, що селяни, насамперед, намагались купувати робочу худобу. Через зменшення кількості великих господарств пропорційно знизилась кількість господарств, спроможних обробити велику кількість землі. Крім того, малопосівним господарствам, з огляду відсутності робочої худоби та привалювання ручної праці, не було потреби купувати знаряддя

праці. Більшість безінвентарних і без робочої худоби господарств з допомогою влади вийшли з категорії безпосівних. Отримавши землю, вони змушені були займатися сільським господарством, оскільки поза цією галуззю виробництва не змогли знайти роботи, щоб забезпечити себе і сім'ю. Землю обробляли ручним способом, тією мірою, якою дозволяли це робити найелементарніші знаряддя праці. Радянська ідеологія тяжіла до підтримки бідних домогосподарств, чим наносила собі шкоду в суто економічному аспекті. Потребуючи великої кількості зерна на експорт, перш за все через бажання провести індустріалізацію, мілітаризацію держави, більшовики тимчасово були змушені запровадити нову економічну політику з метою оздоровлення економіки перед «великим переломом». Дозволені капіталістичні методи ведення господарства створювали таку саму ж ситуацію, яка існувала і до революції. Дрібні власники не могли виробляти той надлишковий продукт, необхідний владі для створення великої індустрії, а великі підприємства були забороненими. У сільському господарстві накопичувалась велика кількість непродуктивно використовуваної робочої сили, неспроможної профінансувати державу, якій конче потрібна товарна сільськогосподарська продукція для проведення індустріалізації. Селяни в маленьких господарствах мали низький прожитковий рівень і відсутність перспектив динамічного розвитку через економічну недоцільність власного розвитку. Бідність змушувала селян шукати кращої долі.

Сільські мешканці намагались знайти роботу в містах. Через незадовільне продовольче забезпечення та безробіття до 1920 р. кількість міського населення скорочувалась. На це час міське населення скоротилось на 30% [341, с. 40]. Демобілізовані чоловіки, повертаючись з фронтів, ще більше поглиблювали безробіття. Ця гострота кризи викликана загальним спадом виробництва. У 1920–1921 рр. продукція радянської промисловості становила лише 14% довоєнного рівня [658, с. 59]. У селі через відсутність достатньої кількості землі роботи було замало. Гасло, що з революцією «хто був ніким, той стане всім», лишилось просто гаслом. Голодні роки та

неврожаї на початку 1920-х призвели до міграцій населення в пошуках заробітків. Деякі з селян шукали щастя в багатоземельних районах, а дехто йшов на заробітки в міста. Відповідно з 1920 до 1923 р. чисельність населення міст радянської України зросло на 7,1%. Промисловість мала низький темп зростання і не могла забезпечити необхідну кількість вакансій. Швидко збільшувалась кількість безробітних. Для радянської держави це було справжнім стихійним лихом. Безробіття не вкладалось в ідеологічні межі комуністичного режиму. Офіційна статистика реєстрації на біржах праці вказувала на динаміку бажаючих знайти роботу: на 1 жовтня 1922 р. нараховувалось 55 тис. 767 осіб, на 1 жовтня 1923 р. – 122 тис. 862, на 1 жовтня 1924 р. – 167 тис. 102 чол., на 1 жовтня 1925 р. – 1 млн. 293 тис. 872 особи. [586, с. 205]. Вчені того часу пояснювали цю проблему, не виходячи із рамок комуністичної ідеології. Так, працівники народного комісаріату праці Л. Мінц, Я. Гіндинг, Е. Тарасович одну з головних причин зростання безробіття вбачали у зростанні народонаселення [503, с. 25]. Є спостереження, що в будь-якій країні світу з переходом до мирного життя і поверненням чоловіків з фронту стається демографічний вибух. Була популярна ще одна точка зору, запропонована К. Суворовим, що головною причиною безробіття в СРСР у період переходу від капіталізму до соціалізму була відсталість сільського господарства. З точки зору цього вченого процес обумовлювався повільним темпом розвитку сільського господарства. Населення на перших стадіях його «надлишкового» стану намагалось залишатись у сфері сільського господарства і суміжних з ним галузей господарства у вигляді підсобних і тимчасових робітників або просто осіб, що займаються кустарним виробництвом, мігрують на вільні землі тощо [625, с. 88]. Зміна політичного, а разом з тим і економічного устрою призвела до того, що у селян через відсутність достатньої площі землі в усереднених господарствах залишалось багато непродуктивно-вільного часу (Додаток 3). Прибутки від скотарства виявились вищими за прибутки від рослинництва. За незначної кількості заможних господарств прибутки з утримання худоби

також були мізерними. Найменше прибутків отримувала лісостепова зона. Саме тому в цьому районі накопичився надлишок робочої сили. Науковець С. Струмилін, досліджуючи бюджет часу селянина, дійшов висновку, що в середньому за рік виробничий робочий день селянина (6 год. 27 хв.) на 26% коротше, ніж день фабричного робітника (8 год. 32 хв). Такий висновок, ніби і неочікуваний, знаходить природне пояснення у сезонності сільськогосподарських робіт, всі інші виробничі роботи – по догляду за худобою, заготовку палива, кустарним виробам тощо займають лише до двох годин в день у чоловіків, для жінок – близько чотирьох годин, а для всіх членів сім'ї менше 3,5 год. на добу. «Звідси висновок, – стверджував С. Струмилін, – що ми маємо справу з невиявленими формами хронічного безробіття. ...Це дуже серйозне економічне явище можна назвати сезонним перенаселенням села» [75, с. 4–5]. Середньомісячний заробіток фабрично-заводського робітника в 1924–1925 рр. дорівнював 42,12 крб. у той час як найвища плата сільськогосподарського робітника становила 23,32 крб. [625, с. 74]. Якщо порівняти, то в середньому робітник отримував за один день оплату в розмірі 1 крб. 63 коп., а сільський – за день роботи – 90 коп., тобто у робітника на 55% більша зарплата, на яку він витрачав на 26% більше часу, ніж найкраще оплачуваний робітник в аграрному секторі. Маючи вільний час, селяни намагались витратити його з максимальною користю для бюджету сім'ї. Одним зі способів заробітку традиційно були кустарні промисли (Додаток К).

Господарства, що мали від однієї до шести десятин землі, активно займалися кустарними промислами. Саме таку кількість землі мала більшість сімей в Україні як результат політики усереднення сільських господарств. Тобто більшість селян потребували додаткового заробітку. На Правобережжі, де при розподілі на одну душу населення було найменше землі, мали найбільший відсоток задіяних у кустарних промислах.

Але окрім вищезгаданого способу заробітку, були й інші. З даних таблиці 2.2 бачимо загальну картину нехліборобських заробітків селян:

Таблиця 2.2

Нехліборобські заробітки селян [180, с.22]

Економічний район	Всього господарств	Господарств з нехліборобськими заробітком	% до загального числа господарств з нехліборобським заробітком
Полісся	521 916	90 245	17,3
Правобережний Лісостеп	1 773 165	187 245	10,6
Лівобережний Лісостеп	1 202 486	212 728	17,7
Степ	1 568 429	272 153	17,4

Дані цієї таблиці яскраво засвідчують залежність між наявністю землі та пошуком додаткових джерел заробітку. Може скластись враження, що вона суперечить попереднім даним про додаткові заробітки на кустарних промислах у Правобережному Лісостепу. Але насправді вона лише ілюструє той факт, що в деяких районах була можливість віднайти підробіток, а в інших – ні. За офіційними даними, упродовж 1923–1924 рр. із села на заробітки пішли 148,8 тис. осіб, у наступні роки відповідно 379,8 тис. чол., 474,8 тис. чол., 518,8 тис. чол., і 685 тис. чол. [95, арк. 124]. Але ці дані не повні. Вихідців із села реєстрували лише в тому випадку, коли вони прибували до міста вперше. Основна ж частина потенційних робітників самостійно шукала місця, де можна було заробити. Гострота безробіття посилювалась недостатньою кваліфікацією потенційних робітників. Майже 60% безробітних були некваліфікованою робочою силою [273, с. 28]. Разом з тим, у кваліфікованих кадрах відчувалась гостра настанча. У 1925–1926 рр.,

серед прийнятих на промислові підприємства робітників, селяни становили 38% [173, с. 47]. Економічні закони вимагали своє. Поступово селяни пролетаризувались. Безперечно, у 20-ті рр. ХХ ст. в українській промисловості домінував тип робітника, який не розірвав повністю зв'язків з сільським господарством, а просто відходив на сезонні заробітки (Додаток Л). Житлова криза в місті, не досить високі заробітки та інші причини стимулювали поєднання занять в аграрному секторі з промисловою працею [426, с. 41].

Радянські фахівці робили спроби впровадження методик підрахунку кількості «надлишкового» населення на селі. Одна із методик належить Н. Турчанинову. Вона полягає в тому що, надлишок робочої сили обчислювався кількістю населення, яке прагнуло переселитись, або перейти в інші галузі праці через недостатність засобів для існування, що отримували від сільського господарства. За результатами обчислення у такий спосіб в Україні нараховувалось 5 млн. 576 тис. 550 осіб «надлишкового» населення, з яких 2 млн. 800 тис. – робочого віку. Другий метод обчислення запропонував Л. Лубни-Герцик, що працював у Центральному статистичному управлінні РСФСР. За його теорією, до «зайвого» населення належали ті, хто мав менше чотирьох десятин землі на одного працівника. У такому випадку в Україні нараховувалось близько 7 млн. «надлишкових» осіб, з яких у робочому віці – 3 млн. 300 тис. [23, арк. 14]. Існував ще один спосіб підрахунку, який також допомагав встановити відносну «перенаселеність» Лісостепу і Полісся. Статистика регіонів, що давали найбільший відсоток заробітчан, ілюструють дані табл. Додатку К. За офіційною статистикою, близько 350 тис. чол. шукали роботу в Південних Степах УСРР. Цікавим є також той факт, що 11% заробітчан не знаходили роботи у межах радянської України [23, арк. 14].

Ще за одним методом підрахунку «надлишкового» сільського населення, заробітчан з Лісостепової зони і Полісся було значно більше. Якщо брати в розрахунок, що в середньому на двір припадало 5,2 особи, а дорослого працюючого населення 2,4 особи, то нараховувалась солідна армія вільних

робочих рук у 800 тис. осіб, а якщо перевести цю суму в двори – вийде 308 тис. господарств [23, арк. 15].

Ситуація з «перенаселенням» ускладнювалася відносно високим додатковим приростом населення, що становив 1,8%. Для аграрно відсталих країн характерна висока народжуваність. Так, за даними на 1923 р., у Полтавській губернії природний приріст становив 55 130 осіб, Житомирській – 161 714, Чернігівській – 39 569, Київській – 1 698 [104, арк. 10]. У найбільш перенаселеному Лісостепу України, за підрахунками економістів Наркомзему, природний приріст становив 265 тис. осіб [8, арк. 34].

У 1920-х рр. безробіття набувало катастрофічних масштабів. Сезонні міграції робітників, безробіття в містах і селах створювали соціальну напругу, були перешкодою для розвитку країни. Праця в містах оплачувалась краще, ніж на селі. Най проблемнішою була зона Лісостепу та Полісся, особливо малоземельні господарства, що не могли забезпечити нормального рівня існування селян за рахунок землеробства. Селяни змушені вдаватись до неземлеробських заробітків. Поза сумнівом, той рівень індустрії, що існував в Україні у 1920-х рр., не міг поглинути весь запас надлишкової некваліфікованої праці. Земельний фонд в усіх районах, крім Півдня України, був обмежений, а перерозподіл принципово не вирішив проблеми на селі. Через розруху, відсутність передових аграрних технологій, всілякі утиски, яким піддавались ефективні власники, засилля комнезамів призвело до того, що процес складання вільного ринку праці та вільного ринку землі був неможливим. Все це поєднувалось з високим додатковим приростом населення та демобілізацією з фронтів Першої світової війни та Червоної армії тисяч чоловіків. Уряд шукав вихід. Необхідно було розробити заходи, спрямовані на пом'якшення аграрного «перенаселення», яке економісти обраховували в 5–7 млн. «зайвих» осіб.

На початку існування радянська держава опинилась у політичній ізоляції. Мрії про «великий прорив» у промисловості без залучення інтелектуальних та фінансових ресурсів із-за кордону здійснити було майже

неможливо. До революції 1917 р. існували три основних джерела індустріалізації: податки з селян; іноземний капітал; накопичення грошей у самій промисловості [497, с. 16]. Єдиним дієвим ресурсом поповнення капіталу на стартовому етапі індустріалізації для радянської держави був аграрний сектор економіки. На друге джерело фінансування надій не було. Заважало безліч проблем: політична ізоляція, націоналізована більшовиками іноземна власність на території царської Росії, односторонній вихід з Першої світової війни тощо. Третє ж джерело було неефективним, враховуючи величезні втрати промисловості у ході громадянської і Першої світової війни та специфіку комуністичного господарювання.

Аграрний сектор був базовим для економіки того періоду. У резолюції XII з'їзду РКП(б) 1923 р. зазначалось: «...сільське господарство ще довго залишатиметься основою господарства країни...» [218, с. 52]. На XIII конференції РКП(б) також наголошувалось, що «...селянське господарство є основною базою для відновлення промисловості, тобто для росту робітничого класу, оскільки селянський ринок є основним масовим ринком для виробів промисловості, з іншого боку, є основним постачальником сировини для нашої промисловості. Тому можливість великої підтримки сільського господарства вимагається не тільки загальними інтересами радянської влади, а розвитком самої промисловості» [218, с. 162]. Аграрний сектор мав бути донором для індустрії. Спроба отримання коштів із села шляхом політики «воєнного комунізму» зазнала невдачі. Необхідно було збільшувати кількість виробленої продукції. Інтенсивні форми ведення сільського господарства, на відміну від екстенсивних, вимагали капіталовкладень. У Наркомземі УСРР перевалювала точка зору, що найбільш правильним і дієвим способом до зменшення «надлишкового» населення у мав стати перехід селянського господарства до найбільш раціональних трудомістких форм [3, арк. 541]. Були розроблені заходи, що впливали на зменшення зайвих робочих рук у сільському господарстві, та призводили б до зростання валової продукції: інтенсифікація сільського

господарства; поширення посівної площі (сюди зараховується землевпорядкування, меліорацію непридатних земель); переселення. Відповідно до таких завдань уряд розробив спочатку Семирічний, а згодом Десятирічний і П'ятирічний плани розвитку народного господарства. Жоден з цих планів не був реалізований.

Першим кроком, з якого почало реорганізуватись сільське господарство, стала організація земельної площі, створення найефективніших умов для її використання. Необхідно було привести до ладу 5 млн. дворів із 36 млн. десятинами землі [389, с. 14]. В основному ці незручності залежали від розпорошеності земельних наділів (один і той же селянин міг мати ділянки в трьох-п'яти місцях), у кілометрових віддаленостях їх від садиби. Для правильного та ефективного користування землею велике значення мала також форма ділянки або смуг. Невдалі форми земельних смуг, так звані великосмужжя, довгосмужжя породжували надзвичайні незручності.

Слід було впорядкувати земельну площу, створити найзручніші умови для її використання. Основні незручності з'являлись від великої кількості ділянок, на яких розпорошено земельний наділ того чи іншого двору. Досить часто можна було побачити смуги трьох-чотирьох метрової ширини та півкілометрової довжини [465, с. 11]. З матеріалів 7-річного видно можна зробити висновок, що в Україні близько 2,3 млн. дес. землі перебувало на відстані більше за 3,2 км від садиби [208, с. 6]. На Лівобережжі, по селах, близько 15% землі перебувало більш як на 5,3 км віддалених від села, в 44% – більш як на 3,2 км. По селах, що перевищують 1000 господарств – 35 і 75% відповідно. Щоб зрозуміти недоцільність розпорошеності ділянок, наводимо такий приклад: для обробітку землі та перевезення врожаю (пересічно 820 кг збіжжя і 1148 кг соломи з десятини) треба було проїхати на кожному десятину поля десять разів на рік. Якщо їздити десять верст у два кінці – це 21 км на одну десятину, а коли врахувати, що поле треба відвідати 10 разів – це 213 км на одну десятину, або як мінімум 50 людино-годин на десятину витрачалося через віддаленість. Враховуючи, що робочий день для людини оплачувався в

середньому 80 коп., а з конем – 1 крб. 20 коп., обробіток однієї десятини суттєво дорожчала тільки через її віддаленість. Так, при системі обробітку ґрунту трипілля кожних зайвих 100 сажень (0,2 км) коштували 16,50 крб., 2 версти (2,1 км) – 22,30 крб., 4 версти (4,3 км) – 33,40 крб. При сівозміні на 100 сажень – 67 крб., 2 версти – 100 крб., 4 версти – 144 крб. [567, с. 4–5].

Перспективним планом інтенсифікації сільського господарства Лісостепу і Полісся передбачалось, що до кінця 1931 р. посівна площа під інтенсивними культурами повинна зрости з 7 млн. 794 тис. 400 дес. до 9 млн. 318 тис. 100 дес. По сільськогосподарських районах цей розподіл повинен був виглядати таким чином: Волинське Полісся з 1 млн. 117 тис. 700 дес. у 1924 р. на 1931 р. мало стати 1 млн. 345 тис. 600 дес. У Чернігівському Поліссі з 513 тис. 700 дес. до 610 тис. 800 дес., у Правобережному Лісостепу 2 млн. 993 тис. 400 дес., до 3 млн. 593 тис. 200 дес., в Лівобережному Лісостепу з 1 млн 846 тис. 400 дес. мало б стати 2 млн. 195 тис. 300 дес., а у Полтавському різнопіллі з 1 млн. 323 тис. 200 дес., мало стати 1 млн. 573 тис. 200 дес. У цілому ж, у результаті інтенсифікації – 1 млн. 523 тис. 700 дес. [596, с. 16–17]. Використання більш «трудопоглинаючих» культур мало також забрати частину вільних робочих рук. Так, збільшення сільськогосподарських площ, зайнятих під картоплею, дозволяло додатково охопити 8 млн. 799 тис. робочих, або дорівнювало 16 тис. 294 сім'ї. Розвиток бурякосіяння – 70 тис. 728 господарств. Збільшення площі бобових, трав та інших незернових культур могли залучити 79 тис. 917 господарств. Таким чином, відновлення рільництва та інтенсифікація аграрного сектора, мали б залучити робочу силу в 193 тис. 714 господарствах [672, с. 18–19].

Меліорація проводилась за державний рахунок і включала такі заходи як осушення, зрошення непридатних земель (зокрема, на Півдні України), обводнення (будівництво колодязів, шахт, ключів з питною водою) [285, с. 69]. Головним завданням меліорації була підготовка до сільськогосподарського використання невикористовуваних раніше земель. В

Україні налічувалось 2 млн. дес. боліт, 700 тис. дес. пісків, 240 тис. ярів та 3 млн. дес. безводних степів [246, с. 11].

За остаточними підрахунками, на 1 січня 1927 р. роботи з розширення посівної площі були проведені на 5 млн. 268 тис. 754 га, що становить 14,5% сільськогосподарської площі УСРР. На 1 січня 1928 р. було землевлаштовано 7 498 тис. га із загальної площі 36 785,25 тис. га [273, с. 230]. Упродовж 1925 – 1926 рр. фактично землевпорядковано 3 924 тис. га. Це становило лише 65,5% площі. Головними причинами такого недовиконання плану були нестача добре підготовлених кадрів, дефіцит коштів через низькі розцінки кошторису, відстороненість від справи земельного впорядкування місцевих радянських органів та й складність самого процесу.

Віддаленість земельних наділів – ще одна проблема багатьох господарств у 1920-х рр. Важливим чинником подолання цього явища було розселення. Проводилось воно наступним чином. Гурт селян, що бажав переселитись ближче до земельних наділів, мав перетворитися на товариство. Належну їм землю зводили в одне місце, розбивали на клини та розділяти між господарями. Визначивши ту форму земельного користування, що задовольняє громаду (відруби, черезсмужжя, громадська сівозміна) селяни мали заявити про це відповідним органам та агроному, що мали забезпечити таку роботу. Проте розселення не набуло бажаних масштабів. За п'ятирічним планом передбачалось довести розселення до 12% дворів у Степу і до 10 % – у Поліссі та Лісостепу. Згідно з планом передбачалось розселити близько 15% всіх господарств, що підпадали під реорганізацію. Фактично розселились лише 8%. Головною перешкодою в розселенні був брак кредитів, потрібних для селян.

Зазначені заходи мали мету впорядкувати землю так, щоб за найменших капіталовкладень можна було б вирішити питання земельної тісноти. Дійсно, радянська влада отримала певні позитивні результати. Реорганізована посівна площа в різних частинах УСРР зростала, в 1923 р. – 13,3%, в 1924 р. – 6,9%, в 1925 р. – 4,4%, в 1926 р. – 4,7%, в 1927 р. – 1,8%. На 1927 р. посівна площа не

тільки досягла довоєнних розмірів, а й на 1,8% перевищила їх [570, с. 68]. Проте, суттєво покращити становище не вдалось. Особливо гостро відчувалось «перенаселеність» УСРР близько до західного кордону (Полісся, Правобережжя), менше – у північній частині Лівобережжя.

Через великий земельний дефіцит, коли норма на одного сільськогосподарського робітника була недостатня, сім'я не могла знайти заробітків у місці свого постійного проживання, виникало питання про переселення. Аграрне «перенаселення» – це фактично затримка в індустріальному розвитку країни, брак коштів на новітні технології інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, неможливість забезпечити потреби зростаючого населення. Комуністичні експерименти в економіці ще більше поглиблювали кризові явища.

Отже, Україна ще до початку Першої світової війни ступила на шлях капіталістичного розвитку. Як і в європейських країнах, цей процес проходив досить болісно для більшої частини селян, адже викликав обезземелення значної їх частини при збагаченні іншої. Прихід більшовиків до влади змінив хід економічної історії, господарство почало будуватись на планових засадах. Ідеологічно мала будуватись країна соціальної рівності. Практична ж реалізація цього головного постулату більшовиків виявилась утопічною. Соціальна рівність не була досягнута. Малопосівні господарства залишались економічно неспроможними, оскільки запас трудових ресурсів і відсутність простих сільськогосподарських знарядь робили неможливим збільшення посівів. Ефективної моделі ведення сільського господарства в умовах соціалістичної дійсності не було запроваджено.

Починаючи з 1927 р., в ринкових умовах НЕПу, зросла ціна на хліб. Селяни відмовились за таких умов здавати зерно державі за низькими закупівельними цінами. У той самий час селянські господарства залишались практично єдиним донором для радянської промисловості. Політика зрівняльного розподілу земель загнала економіку у глухий кут. Вирішення проблеми радянська влада вбачала в колективізації господарств.

Селяни ж вступати в колгоспи здебільшого відмовлялись. Причини їх супротиву полягали в усупільненні засобів виробництва, землі та вироблених продуктів. Перш за все ментально українські селяни були одноосібними власниками землі. Досягати запланованих темпів колективізації вдавалось лише через насильницькі методи. З грудня 1929 р. комуністи вдалися до відкритого терору. Всі, хто чинив опір колективізації, підлягали ув'язненню або розстрілу. Особливо активний супротив чинила найбільш заможна частина селянства, так звані куркулі. За це їх масово насильно почали відсилати у східні райони РСФСР, цим самим виживаючи з українського села найбільш працездатну і культурну соціальну групу населення, найбільш ефективну з економічної точки зору господарства.

Віра комуністів в успіх колективізації привела до відриву селянина від засобів виробництва. Досвід вказує на те, що лише зацікавленість у результатах своєї праці здатна позитивно впливати на економіку.

Радянська влада наприкінці 1920-х початок 1930-х рр. адміністративними методами не змогла вирішити нагальні аграрні економічні питання. Радянська Україна не змогла за таких умов дати на експорт необхідну кількість зерна, не вирішилось питання і «надлишкових» робочих рук. Саме поняття аграрного «перенаселення» на теренах радянської України вводиться в обіг більшовицькою ідеологічною машиною, трансформуючись через радянські наукові доктрини. Чи не тому було використано дешевший, але варварський спосіб отримання коштів із села та ліквідації аграрного «перенаселення» за допомогою голодомору 1931–1933 рр.? На цю гіпотезу вказує, зокрема, той факт, що від голоду загинула приблизно така сама кількість людей, яка згадується у розрахункових цифрах «надлишкового» населення в 5–7 млн. осіб.

2.2. Переселенська політика радянської влади в Україні та її законодавче забезпечення

Заходи, здійснювані радянською владою при перерозподілі існуючого земельного фонду, не виправдали очікування селян. Те, що землю отримають не всі бажаючі, стало зрозуміло вже під час громадянської війни. Це знаходило підтвердження у відповідних документах. Так, у резолюції Київського повітового з'їзду Комітетів незаможних селян 29–30 серпня 1920 р. зазначалось: «Комітети незаможних селян повинні скласти списки безземельних селян, що бажають переселитись і надіслати ці списки до Повітвідділу, котрий повинен негайно приступити до підготовчої праці по організації переселення в місця великих земельних фондів» [217, арк. 36]. Отже, місцеві органи влади ще до впровадження офіційної міграційної політики робили спроби окреслити проблему. Після припинення перерозподілу і закріплення землі в Радянському Союзі сільськими громадами та комнезамами в 1923 р., селяни почали частіше звертатися з проханням дозволити переїзд на вільні землі Південного Степу України, Сибіру, Далекого Сходу, Поволжя та інших багатоземельних регіонів. Так, до Наркомзему РСФСР за 1922–1923 рр. було 724 тис. звернень, у 1923–1924 рр. – 15 тис. 483 [8, арк. 23]. Подібна ситуація була і в Україні. Роки політики воєнного комунізму, голод 1921 – 1922 рр., численні повстання проти радянської влади морально виснажували селян. Тільки впродовж 1920 р. у повстанських загонах налічувалось 100 тис. селян. За десять місяців того самого року. було вбито 152 голови Комітетів незаможних селян, не враховуючи загиблих у боях [371, с. 25]. Бажаючи спокійно жити селяни шукали нові місця для поселення. На 1924–1925 рр. в Наркомзем УСРР надійшло із Полтавської губернії – 52 тис. 83 заяви, Подільської – 44 тис. 82, Волинської – 32 тис. 458, Чернігівської – 39 тис. 258, Харківської – 26 тис. 019 і 16 тис. 253, а разом – 219 тис. 113 клопотань. Такого бажання переселитися не було навіть за роки найвищого піднесення переселенського руху (в 1909 р. змінили місце постійного проживання 173 тис. осіб) [208, с.

23]. Високий запит на переселення вимагав від держави негайно узаконити і контролювати цей процес. Досвід проведення політики переселення був набутий ще за царських часів. Декларативно радянська влада заперечувала спільність своєї мети з метою, яку мала Російська імперія: «Ми не бажаємо, щоб де-небудь, у кого-небудь виникла думка, що радянський уряд переслідує колонізаційні заходи, імперські тенденції, що за рахунок інтересів місцевого національно відсталого населення, бажає побудувати Великооруське, Українське або ін. населення... Доки місцеве населення не забезпечене, доки вільні землі фонду не виявлені, не може бути мови про переселення» [147, арк. 16]. Проте схожість заходів, що провадили царський і більшовицький уряди, дає можливість сумніватись у деклараціях радянського керівництва.

Перша спроба керівництва радянської держави підвести законодавчу базу і взяти під контроль процес самовільного переселення була зроблена у «Земельному кодексі» 1922 р. У статті 223 Кодексу зазначалось, що будь-яке переселення забороняється і дозволяється виключно постановами Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. Далі, у статті 224 йшлося про те, що загальне завідування переселенською справою покладалось на НКЗ РСФСР. Тобто цьому органу довірялось керівництво і контроль переселенською справою, створення планів переселення, підготовка земельного фонду для селян, організація виходу, пересування і розселення прибулих на нові місця, а також заходи щодо фінансування переселення і розповсюдження інформації, правил, умови і порядок переселенських заходів [88, арк. 32]. Згідно з чинним законодавством, у перші роки проживання на новому місці селяни були звільнені від усіх податків та повинностей. Проте, через негативні фактори, такі зокрема, як несприятливі кліматичні умови, невідповідність земельного фонду та інфраструктури, недостатність фінансування тощо, наприкінці 1922 р. переселення офіційно забороненими. На Четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідними представниками національних республік і областей 9–12 червня 1923 р. було вирішено про врегулювання, а де потрібно, то й припинення переселення [218, с. 85].

Згодом циркуляром НКЗ №79 від 3 вересня 1923 р. підтверджено заборону земельним органам видавати будь-які документи на право переселення і користування пільговим переселенським тарифом до планового відкриття переселення в порядку ст. 223 Земельного кодексу [256, с. 17]. Одночасно НКЗС СРСР звернувся до земельних органів, вчених теоретиків і практиків із проханням визначити кількість надлишкового населення, щоб якомога детальніше підійти до підрахунку можливого переселенського контингенту [106, арк. 23; 107, арк. 15; 109, арк.4].

На той час УСРР мала у своєму розпорядженні вільні для господарської діяльності землі, які селяни освоювали з більшим бажанням, ніж ті, що пропонувались далеко на сході СРСР. Для переселення були відкриті багатоземельні Одеська та Катеринославська губернії, куди у 1923 р. прибуло 2309 сімей, або 12 тис. 738 осіб [2, арк. 47]. У постанові Ради Праці і Оборони СРСР «Про найближчі завдання колонізації і переселення» від 17 жовтня 1924 р. вперше означена мета: «...освоєння нових районів з метою збільшення сільськогосподарської і промислової продукції, необхідної для внутрішньої потреби та експорту, а з іншого боку, полегшення можливостей розвитку народного господарства в переселенських районах після їх звільнення від надлишкових робочих рук» [267, с. 19]. На квітневому пленумі ЦК РКП(б) 1925 р. були ухвалені рішення, мета яких полягала у розв'язанні проблеми «перенаселення» українського села. За необхідне визнавалось розширення робіт з меліорації, побудови доріг, мостів в першу чергу в регіонах з найбільшою кількістю вільних робочих рук. З тією ж метою було збільшено фінансування відповідних заходів для пропаганди переселення серед селян у найбільш малоземельних районах, включаючи звичайно і УСРР [218, с. 349]. На інтенсивність переселенського руху у тому чи іншому регіоні впливали присутність промислових підприємств та перспективи їх подальшого розвитку, а також існування об'єктивних передумов для інтенсифікації сільськогосподарської діяльності [245, с. 8]. Заходи з колонізації і переселення, на думку радянських керівників, мали проводитись

в певному порядку. Насамперед ставилось завдання зменшити соціальну напругу, тому місцевим органам влади наказувалось займатись влаштуванням спочатку корінного населення. Належну увагу заслуговували питання, пов'язані з облаштуванням населення, яке прибуло самовільно.

Означивши головні завдання, НКЗ СРСР з 17 квітня 1925 р. активізував роботу з підготовки колонізаційного земельного фонду для майбутніх переселенців. Масштаби міграцій щороку зростали, а тому декретом ЦВК і РНК СРСР від 10 квітня 1925 р. було створено Всесоюзний Переселенський Комітет при ЦВК СРСР [268, с. 139]. Через півроку, 7 жовтня 1926 р., створено новий державний орган – Всеукраїнський Переселенський Комітет [3, арк. 327], до функцій якого віднесено формування перспективних та річних переселенських планів, які необхідно було подавати до Центрального переселенського комітету при Центральному Виконавчому Комітеті СРСР. Колонізаційно-переселенські заходи мали проводитись на основі загальносоюзного плану.

Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 17 грудня 1925 р. відповідним органам доручалось скласти плани щодо пошуку придатного для потреб переселення земельного фонду, включаючи будівництво шляхів та обводнення [4, арк. 212]. Стосовно районів, які знаходились поза межами України, передбачалось направлення спеціалістів підвідділу переселення Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР, що вивчали перспективи заселення певних районів і ділянок з огляду на їх придатність для українських переселенців [14, арк. 55]. На основі з'ясованих союзними структурами влади даних, стало зрозуміло, що земельний фонд УСРР не може вмістити усіх бажаючих. Починаючи з 1 липня 1925 р., вирішили розпочати масове переселення за межі УСРР. У зв'язку з цим для розміщення переселенців розпочали підготовку Харківського переселенського пункту [4, арк. 296].

Невдовзі після XV з'їзду ВКП(б), тобто 18 січня 1928 р. Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів СРСР прийняли особливу

постанову «Про завдання переселення, його організації, основах створення планів переселення і про порядок фінансування переселенських заходів» [283]. Постановою передбачалось задовольняти першу чергу заявок на переселення вже сформованих колективних господарств. Держава мала виділяти необхідні кредити для бажаючих придбати майно і посіви у селян переселенців. Починаючи з 1928 р., радянська влада намагалась зробити переселення в межах соціалістичної ідеології на колективних засадах. Групи переселенців мали бути не менше 25 осіб з одного села [128, арк. 28]. Землю, залишену переселенцями, НКЗС вимагав передавати місцевим селянам на умовах створення ними комун, артільей та інших колективних сільськогосподарських об'єднань і товариств [127, арк. 26]. Планом переселенських заходів передбачалось у перший рік передавати для колгоспів 50% ділянок, що залишили переселенці, із доведенням цього відсотку на п'ятому році переселенської п'ятирічки до 90%. З метою досягнення бажаного економічного ефекту пропонувалось проведення так званого гніздового переселення. Суть такого переселення полягала в тому, що в межах місцевостей з надлишковим населенням для переселення в багатоземельні райони обирали десятки господарств [59, арк. 37]. Це було пов'язано з ініціативою комуністичного керівництва сформувати колгосп-гіганти. Для реалізації цих планів не вистачало матеріальних ресурсів, які в традиціях радянського часу компенсувались політичною волею зверху. В одному із циркулярів Всесоюзного Переселенського Комітету зазначалось, що «Переселенська справа повинна бути побудована в місцях виходу (малоземельні райони – Долинська С.В.) переселенців на земельних колективах, сільськогосподарській кооперації, і, особливо, на колгоспних об'єднаннях. У місцях виходу повинні надати переселенню організованих форм у вигляді утворень сільськогосподарських колективів і виробничих об'єднань» [112, арк. 1–2]. Основна вимога, що висувалась до колективів у районах заселення, полягала в тому, щоб максимально і в найкоротші строки підвищити продуктивність сільського господарства [60, арк. 101]. Великі

колективні господарства ставали осередком безгосподарності. У жовтні 1928 р. в СРСР почалось здійснення п'ятирічного плану розвитку країни, взято курс на індустріалізацію і колективізацію. В листопаді 1929 р. Й. Сталін виступив із заявою про те, що середняк пішов у колгоспи. Майже одразу черговий пленум ЦК ВКП(б) схвалив нові, прискорені плани модернізації країни. Почався стрімкий процес згортання НЕПу. Це позначилось насамперед на політиці переселень.

Всеукраїнський Переселенський Комітет 24 січня 1929 р. заборонив індивідуальне переселення взагалі [161, арк. 21; 116, арк. 56]. Із закінченням періоду одноосібних міграцій зник інтерес селян до переселення. Майже не було людей, які добровільно йшли в колгоспи.

З викладеного доходимо висновку, що, впроваджуючи політику переселення, держава намагалась всіляко контролювати існуючі міграційні процеси та регулювати їх законодавчо. Проте з початком корінного зламу соціально-економічних відносин потік сільськогосподарських переселенців поступово припинився. В 1930-х рр. згадок про переселення практично немає. На переселення йшли або колишні червоноармійці, або ті, кого примусово виселяли за межі України. Після загибелі від голоду 5–6 млн. українців в 1932–1933 рр. проблема «надлишкових робочих рук» у селі вже не була актуальною. Більше того почав відчуватися дефіцит робочої сили. У зв'язку з цим упродовж 1933 р. на територію України з Білорусії, Горьківської області, Центрально-Чорноземного регіону РСФСР та інших областей Росії переселено 23 тис. 583 нових господарств, а протягом 1934 р. – ще 3532 господарства [357, с. 16]. Це відбувалось у той самий час, коли з українських сіл ешелонами вивозили найбільш продуктивне сільське населення – «куркулів».

Економічний стан при радянській владі базувався на планових засадах. Не винятком стало і переселення, що у свою чергу, було однією зі складових комплексу заходів щодо відбудови економіки країни. Переселення мали вирішити комплекс завдань у системі промислового і сільського господарства

СРСР. Їх завданням стало вирішення питань, пов'язаних із аграрним «перенаселенням», збільшенням товарності господарств, заселення земель на окраїнах Російської Федерації. Спеціальним завданням переселенської політики щодо українського селянина було утвердження радянської влади. Економічне охоплення цих районів визначалось у Ленінському Державному плані електрифікації Росії – ГОЕЛРО, прийнятому 21 лютого 1920 р. Це був перший загальнодержавний перспективний план відбудови й розвитку економіки РСФСР. Електрифікацію розуміли як технічну реконструкцію економіки на найновітнішій електроенергетичній основі. 29 грудня 1920 р. план ГОЕЛРО затвердив 8-й Всеросійський з'їзд Рад. Він був розрахований на 10–15 років, передбачав реконструкцію старих і побудову 20 нових теплових електростанцій і 10 ГЕС потужністю 1750 тис. кВт год., що разом мали виробляти 9 млрд., кВт-год. електроенергії, накреслював створення важкої промисловості, будівництво залізниць, розширення посівних площ, підвищення врожайності земель і масове кооперування селянства. В аграрній частині плану ГОЕЛРО важливе місце посідало питання раціонального розміщення галузей сільського господарства, господарське освоєння необжитих територій з метою спеціалізації і раціонального розміщення галузей і культур відповідно до їх кліматичних умов. Ці питання розглядались, головним чином, у плані розвитку восьми головних економічних районів країни, серед яких Приволзький, Уральський, Західний Сибір, Кавказький, Північний, Центрально-промисловий, Південний, Туркестан [262, с. 56]. До плану ГОЕЛРО були включені заходи розвитку зернового і тваринного господарства Західного Сибіру із загальним переміщенням сільськогосподарського виробництва на північ і схід [460, с. 17–18]. Можна зробити припущення, що саме план ГОЕЛРО знайшов своє віддзеркалення в подальших заходах переселенської політики уряду СРСР.

У системі переселень по СРСР на 1924–1925 рр. за даними реєстрації переселенців рух був такий: РСФСР – 100 тис. 152 особи, що становило 82% від усього переселенського руху, УСРР – 18 тис. 383 особи, тобто 15%, і

БСРР – 3403 особи – 3% від загальної кількості [4, арк. 233]. Так, до Наркомзему РСФСР на 1922–1923 рр. було 724 тис. звернень [93, 96, 97, 99], 1923–1924 р. – 15 483 прохання про переселення [8, арк. 23].

За тоталітарної системи центральні органи влади будували завдання, визначали перелік заходів, що мали проводитись, вирішували питання фінансування, контролювали та координували роботу з переселення. Коли стало очевидним, що міграційні рухи перетворюються на неконтрольований процес, набувають великих масштабів. Це було пов'язано з недородом і голодом у деяких губерніях УСРР, РСФСР та БСРР. Селяни шукали всі можливі шляхи вижити. Переселяючись в райони, де і без голодних біженців забагато людей ледь зводять кінці з кінцями, прибульці погіршували економічне становище в регіоні. Щоб дізнатись кількість населення, використовувався метод підрахунку надлишкового населення, згадуваного раніше, Л. І. Лубни-Герцика (за розрахунок взято, що кожен дорослий сільськогосподарський працівник повинен бути забезпечений не менш, як чотирма десятинами орної землі) [23, арк. 14]. З даних таблиці 2.3 бачимо, як по Радянському Союзу розподілявся надлишковий контингент.

Таблиця 2.3

Контингент надлишкового населення по Союзу [110, арк. 3]

Країна	Кількість загального населення (млн. осіб)	Перенаселеність (млн. осіб)
УСРР	16,7	7,2
РСФСР	49,2	14,5
БСРР	4,2	1,7

Чорноземні райони РСФСР були «перенаселеними», звідси мали переселити в багатоземельні райони Далекого Сходу, Сибіру, Поволжя, Уралу 14,5 млн. осіб. В УСРР надлишок становив 7,2 млн. робочих рук, у БСРР –

1,7 млн. Проте тут зазначені найбільш «проблемні» республіки. В Грузинській СРР також були зайві робочі руки, але в значно меншому обсязі. Дещо іншими цифрами апелювала Рада Праці і Оборони СРСР. Якщо перевести ці числа у відсоток, то нараховувалось по РСФСР – 68%, УСРР – 27%, БСРР – 5% «надлишкового» населення [4, арк. 233]. Але якщо перевести у відсотки цифри, підраховані за методом А.І.Лубни-Герцика, то виявиться лише невелика розбіжність: РСФСР – 62%, УСРР – 31%, БСРР – 7% (Додаток С). На квітневому пленумі ЦК РКП(б) 1925 р. були прийняті рішення про зменшення гостроти питання «перенаселення» села. Визнали за необхідне розширення за державний кошт робіт (меліорація, побудова доріг тощо) насамперед у районах з найбільшою кількістю вільних робочих рук. З тією самою метою вирішили збільшити фінансування заходів для проведення переселення селян із найбільш малоземельних районів [218, с. 349]. Таким чином переселення стало вже загальною всесоюзною офіційною політикою держави. Тому, 10 квітня 1925 р., декретом ЦВК і РНК було створено Всесоюзний Переселенський Комітет при ЦВК СРСР [268, с. 139], який мав здійснювати загальне керівництво переселенською політикою Радянського Союзу, а також керівництво усіма Переселенськими Комітетами союзних республік. До головних завдань Всесоюзного Переселенського Комітету належали такі: складання загальносоюзного плану, перспективних та річних планів, а також контроль і узгодження планів, що подавались союзними республіками; складання планів щодо фінансування переселенських заходів, порядку забезпечення їх матеріальними і технічними засобами; розробка спеціальних питань переселенської справи, визначення розмірів загальносоюзного переселенського фонду; контроль республіканських Переселенських Комітетів, розгляд їх звітів, спостереження за виконанням планів тощо.

До складу Всесоюзного Переселенського комітету входили два представники від кожної союзної республіки, два члени комітету призначались Президією Центрального Виконавчого Комітету та по одному

представнику від Вищої ради народного господарства СРСР, Народного комісаріату фінансів СРСР, Народного комісаріату шляхів сполучення СРСР, Центрального статистичного управління СРСР, Всесоюзної центральної ради професійних союзів. Голова і заступник Всесоюзного переселенського комітету призначались Президією Центрального виконавчого комітету із числа членів комітету. Переселенські фонди у союзних республіках відводились із земель, які можливі були для освоєння і втягнення їх у господарський обіг. З 1 жовтня 1925 р. відкрилися управління завідувачів колонізації (районні переселенські управління) на Північному Кавказі та Уралі, управління на Далекосхідному краї з місцем знаходження в Хабаровську, з місцем перебування в Ново-Миколаєвську [276, с. 17]. Районні Переселенські управління, утворені згідно з постановою Ради народних комісарів від 22 серпня 1925 р. [249, с. 28] були тимчасовими спеціальними органами Народного Комісаріату земельних справ СРСР, що відали переселенськими справами і організовувались у складі Крайових земельних управлінь.

Щорічно масштаби переселення та райони вселення встановлювались декретом Центрального виконавчого комітету СРСР та Ради народних комісарів СРСР. Народний Комісаріат РСФСР розподіляв кількість переселенців по районах, з яких мали виселяти, та місцях остаточного вселення. Такі розпорядження мали реалізовуватися в залежності від бажання населення на зміну місця проживання та ступінь аграрної перенаселеності того чи іншого регіону. Для виїзду кожен селянин повинен був мати певну кількість особистих коштів. Переважно вони з'являлись після реалізації майна, включаючи будинок, знаряддя праці, худобу та ін. У середньому селяни отримували 600 крб. Матеріальні вимоги, що висувались перед переселенцями до 1927 р., були однаковими для всіх республік. Селяни, які не мали необхідних коштів, до переселення офіційно не допускались. Щоб краще зрозуміти купівельну спроможність селян, розглянемо купівельну спроможність цієї суми грошей. Матеріальні вимоги для переселенців на

Далекий Схід були 600 крб. Ціни у 1926 р. у Приморській губернії були такими:

Таблиця 2.4

Ціни на ринку Приморської губернії [187, с. 27]

Побудова житла і господарських споруд за умови використання власної праці при побудові та самостійної доставки лісу	150 крб.
Кінь	150 крб.
Віз і збруя	100 крб.
Одна корова	60 крб.
Плуг	45 крб.
Дві борони	40 крб.
Дрібний інвентар	25 крб.
Насіння для першого посіву	30 крб.
Утримання сім'ї	300 крб.
Разом	900 крб.

До цього слід додати ще близько 160 крб. за проїзд і перевезення майна [187, с. 27]. Тобто для обвлаштування на новому місці необхідні були 1060 крб. Але вже через півроку ціни на ринках зросли, а вимоги щодо матеріального забезпечення переселенців 1927 р. були зняті. Отже, переселитись міг кожен селянин, навіть той, хто мав недостатньо коштів на перший рік життя. Разом з тим переселення стало причиною масового зниження життєвого рівня селян.

Отже, переселенська політика, яка проводилась у Україні, Росії, Білорусії, мала багато спільних рис. Всесоюзний переселенський комітет був спільним органом керівництва для всіх республік. Найбільший відсоток «надлишкових» робочих рук зареєстрований у РСФСР. Але, на відміну від

дореволюційних міграцій, з України у 1920-ті рр., переселялось значно менше осіб (додаток У). Населення на місцях постійного проживання могло знайти тимчасові заробітки, займатись ремеслами. Деяка частка населення поверталась у міста і пролетаризувалась. Ще одним важливим пунктом, який відчутно зменшував частку українських переселенців у загальнодержавному русі, стало те, що був відкритий до внутрішньої колонізації Південноукраїнський земельний фонд.

Як уже зазначалось, розробка перспективних заходів належала до відома Всеукраїнського переселенського комітету. Залежно від політичних і економічних орієнтирів держави, в кількісному та кошторисному відношенні планові заходи зазнавали змін. Всеукраїнський Переселенський комітет розробив Семирічний перспективний план (1925 – 1932 рр.), в якому ставилось завдання переселення 1 млн. 865 тис. осіб і який був прив'язаний до загальносоюзного плану розвитку країни [2, арк. 105]. Але згодом, 13 січня 1927 р. від Всесоюзного Переселенського комітету були одержані особливі вказівки щодо заміни цього проекту [23, арк. 1]. 20 жовтня 1927 р. був затверджений для виконання новий план. Він розраховувався на десять років, звідки і дістав назву Десятирічний перспективний план [59, арк. 138]. На його основі до 1932–1933 рр. потрібно було переселити «надлишок» населення в Україні на 5 млн. 215 тис. 71 особу [23, арк. 2]. Термін життя цього плану був ще менший за попередній. Політичний курс на індустріалізацію, колективізацію, а разом з тим і внутрішній розвиток країни, швидко змінився. Можна зробити припущення, що саме хлібозаготівельна криза 1927 р., згорання НЕПу, створення основ соціалістичної економіки, було каталізатором зміни планування переселення через тепер всім відомі п'ятирічки. На час з 1928–1929 рр. по 1932–1933 рр. було створено новий П'ятирічний перспективний план, згідно з яким мали переселитись з України на вільні землі 700 тис. осіб. [19, арк. 19].

Всі зміни, що відбувались у плануванні переселення селян, були пов'язані з господарськими інтересами держави. У тоталітарній державі

економіка і політика взаємозалежні тісніше, ніж у демократичній. Семирічний (1925–1932.), Десятирічний (1927–1937), П'ятирічний (1928–1933) плани переселення були віддзеркаленням тих чи інших політичних орієнтирів.

Семирічним перспективним планом переселення, ставилось за головне завдання «Розвантаження перенаселених районів РСФСР, в першу чергу центрального чорноземного району і губерній України, Білорусі», для «заселення Далекого Сходу, Сахаліну, Сибіру, Карело-Мурманського краю з одночасним розгортанням на цих територіях залізничного будівництва» [3, арк. 367]. Це вказує на сировинну орієнтацію, що відповідно перегукувалось із завданнями НЕПу на покращення і оздоровлення економіки після громадянської війни. Семирічний план переселень діяв майже два роки, замість запланованих семи. Десятирічний перспективний план розвитку держави (1927–1937) дещо розширив поставлені завдання. Він передбачав продовження переселенської політики, але, крім того, включав і загальний землеустрій країни та заселення східних районів. У коментарях до Десятирічного плану (1927–1937) Завідувач відділом переселення НКЗС СРСР М. Большаков зазначав: «...через цілий ряд причин переселення набуло в наш час виключну гостроту і необхідність забезпечення сировинними ресурсами промисловість, що розвивається та експорт, що вимагає скорішого охоплення територій з великими багатствами, але залишаються при цьому малозаселеними. Необхідність політичного і економічного укріплення окраїн і інтереси оборони країни особливо загострюють потребу заселення прикордонних районів» [30, арк. 73]. Такі доповнення до курсу міграційної політики пов'язані з розвитком промисловості та економіки, що нарощувала темпи. Якщо в попередні роки основними переселенцями були селяни, які відповідали певним майновим вимогам, то з 1927 р. мала відбутись орієнтація на забезпечення можливості переселення і маломісних верств села. [19, арк. 78]. Відсутність матеріальних вимог до переселенців стало яскравим свідченням того, що влада взяла курс на пролетаризацію села, і що

господарське освоєння окраїн за умов поживлення економіки почало виходити на чільне місце внутрішньої політики держави.

У П'ятирічному перспективному плані (1928–1933) ставилось завдання про збільшення виробництва сільськогосподарської продукції– зернових, технічних культур і тваринництва. За умов проведення плану індустріалізації і дедалі зростаючих потреб населення, виникала нагальна потреба в забезпеченні продовольчою і фуражною базами промислових підприємств, організованих у малоземельних, але розвинутих у господарському відношенні районах [110, арк. 8; 155, арк. 129]. У задачах розвантаження перенаселених районів країни передбачались заходи з меліорації територій, що мало б додатково надати площу під господарства для 259 тис. осіб, розширення посівної площі – 710 тис., інтенсифікація сільського господарства – 430 тис. осіб, збільшення робочої сили у великій та дрібній промисловості та інших галузях – 633 тис. осіб. А переселення поза межі України мало втягнути 770 тис. осіб [19, арк. 69].

Отже, радянська держава готувала плани переселення селян, виходячи з власних господарських потреб. Плани видавались кожен рік-два, тож виконати їх було неможливо через постійні зміни. Крім того, жоден з них не передбачав покращення життя селянина. Після невдалих спроб призупинити стихійні міграції сільського населення, викликані вкрай низьким життєвим рівнем, радянський уряд трудові ресурси спрямовував у вигідне для себе русло. При мінімальних затратах з боку держави на влаштування нового місця поселення, переселенці дуже швидко почали давати відчутну віддачу мільйонами тонн товарного зерна, м'яса, шкур із худоби, у віддалених сировинних районах, забезпечуючи міста, заводи і шахти продовольчими товарами і стали джерелом робочої сили при реалізації плану індустріалізації країни і, нарешті, політично зміцнили окраїнні землі.

З метою підготовки і здійснення переселенських заходів було створено кілька центральних і місцевих органів влади. У міграційних заходах задіявались структури союзних республік. Наркомзему УСРР надавались

повноваження на виявлення аграрно-перенаселених районів республіки, організацію переселенських контингентів; регулювання руху переселенців та надання їм передбачуваної допомоги, вивчати загальносоюзні райони переселення з точки зору пристосування їх до природно-історичних, господарчих та побутових умов, виявлення схожих природно-кліматичних районів у місцях вселення із місцями виходу, організаційні заходи щодо переселення, керувати та контролювати діяльність органів, які провадять переселення, інформування людей з цих питань. Також обов'язком було безпосереднє керівництво та управління переселенням, розробка планів переселення, підготовка переселенського земельного фонду, встановлення розміру та норм наділення, експлуатація фонду до його заселення, встановлення розміру переселенського фонду та порядку використання, організація пересування, зачислення та оселення і господарський супровід переселенців, обслідування та вивчення результатів переселення в місцях виїзду і оселення переселенців, надання їм допомоги. Наркомзем УСРР проводив свою роботу через свої підрозділи: через Відділ переселення народного комісаріату земельних справ, округові земельні відділи (окрземвідділи), районні земельні відділи (райземвідділи), сільради тощо.

Райземвідділи в межах діючих законів та розпоряджень НКЗС мали такі обов'язки як прийом та розгляд заяв про переселення, організація переселенських товариств, видача переселенських проїзних документів та право відсилати ходоків для огляду землі, організовано відряджати переселенців, здійснювати догляд за пересуванням їх по залізницях у межах свого району. Райземвідділи мали інформувати через апарат районних земельних відділків та сільрад про місця переселення, про умови та порядок організації цього процесу, про розпорядження в справах переселення, мали обов'язок щодо догляду та допомоги переселенців у ліквідації земельних, орендних та майнових справ, а також пильнувати за правильним використанням та розподілом земель, що залишалися в громадах після виїзду переселенців, розподіляли кредит між господарствами на купівлю майна у

переселенців, подавали висновки до районних земельних відділків з місць, куди мали вселитись переселенці. Райземвідділи безпосередньо контролювали сільради. Сільради видавали бажаючим переселитись довідки про родинний та майновий стан, провадили оцінку майна переселенців, завіряли посімейно-маєткові списки, видавали довіреності ходокам на огляд та зарахування землі, інформували бажаючих переселитись про наряди на переселення, про райони, куди можна переселитись. Також до функцій сільради належало давати роз'яснення у питаннях переселення, допомагати переселенцям вигідно для них ліквідувати майно, стежити за здачею землі в оренду, обслуговувати переселенців усіма заходами щодо організації політичного та господарчого життя в нових поселеннях на рівні з місцевим населенням [171, с. 8–13].

Що стосується внутрішньо українського переселення, то воно почалось раніше, ніж переселення на східні землі РСФСР. На Райземвідділки Півдня УСРР покладались обов'язки догляду з підготовки землі та забезпечення водою колонізаційного фонду, проведення заходів соціально-культурного характеру в переселенських селищах, агрономічне, ветеринарне, шкільне, медико-санітарне, кооперативне та інше обслуговування, організація земельних громад на заселених фондах. За дорученнями окрземвідділів на Районні земельні відділки могло бути покладено прийом селян і закріплення за ними земель, перевірку поселень та виключення тих, які не прибули. На округові земельні відділи у справах переселення покладались такі обов'язки: складання плану округи з переселенських заходів та у зв'язку його з плановими заходами у сільському господарстві та землевпорядженні, розподілі по районах нарядів (лист, в якому зазначалось, скільком сім'ям можна переселитися) та кредитів на переселення, догляд, інструктування та контроль за роботою райземвідділів і сільрад у проведенні кінцевих заходів з переселення. Завідування переселенським земельним фондом в окрузі покладалося на окрземвідділи.

Земельним органам доручався набір контингенту бажаючих на переселення в рамках планової розверстки. Наряди на переселення давали Губземуправління, що передавали їх в свою чергу на нижчу ієрархічну ланку – повітвідділам. Окрземвідділи мали інформувати населення з таких питань: економічних, агрономічних умов, про пільги, правильне оформлення документів. Переселення дозволялось лише на ті земельні фонди, які вважались землевпорядкованими.

Загальний підбір переселенців повинен був здійснюватися головним чином з перенаселених районів. Робота з відбору мала виконуватись за допомогою особливої агентури, інструктованої про порядок і умови переселення. Агентура координувалась у місцях виходу і мала допомагати земельним органам на час кампанії з підбору, організації та відправки ходоків і переселенців. Бажаючим переселитись необхідно було звернутись до агронома або районного землевпорядника, які мали провести кілька лекцій та розмов про переселення. Не всі ходоки закріплювали за собою ділянки для переселення. Тому земельні органи могли відсилати ходоків у кількості, що були більші за наряд, поданий республікою. Для різних регіонів перевищення наряду також умовно регламентувались: на Далекий Схід та Сибір не більше як в півтора рази, у Поволжя у два рази. Фактично це розпорядження так і не були виконними, цифри змінювались по-різному залежно від кількості бажаючих [3, арк. 274].

Обов'язковим стало переселення повним складом сім'ї з припиненням землекористування в місцях постійного проживання. В місцях виходу не припускалось штучного об'єднання дворів. Обов'язковою була наявність у складі сім'ї не менше, як двох працездатних. Із документів для переселення вимагалась заява до сільради з клопотанням про переселення на колонізаційний фонд і протокол установчих зборів товариства з такими актами: про організацію товариства, прийом статуту товариства; визначення майнового вступного внеску, вибір правління товариства, визначення ходоків, а також посімейно-маєткові списки [125, арк. 28].

Вимоги майнового забезпечення селян з боку держави встановлювались залежно від господарської складності району, в який мали переселяти селян. У 1926 р. передбачалось, що матеріальне забезпечення у бажаючих переселитися на Поволжя на сім'ю мало бути не меншим як у 1300 крб., у Сибіру, відповідно, 800 крб., на Далекому Сході – 900 крб. [19, арк. 48]. Пізніше вимоги дещо змінилися. Для Далекого Сходу сума забезпечення мала бути не нижче 700 крб., Сибіру – 600 крб., Поволжя і Уральська область – 900 крб. Матеріального забезпечення потребували самі переселенці. Виконуючи план в окрземвідділках, часто на папері збільшували вартість садиб, будинків, землі з тим, щоб бажаючі могли законно отримати дозвіл на пільговий проїзд з метою огляду ділянки, що називався тоді ходацьким свідоцтвом. Насправді, якщо дійсно сім'я виїжджала з села, про продаж майна за його реальну вартість залишалось тільки мріяти. Оскільки із села виїжджали кілька сімей, вартість землі, будинків, реманенту за ринкових умов 1920-х рр. падала. Можна впевнено констатувати, що державні матеріальні вимоги не виконувались.

Пом'якшені вимоги висувались до колективів і переселенських об'єднань. Переселенські товариства склались не менше як із п'яти родин. Від кожного переселенського товариства з 10–15 родин мали відсилати не менше двох-трьох ходоків, а з п'яти-десяти дворів не більше двох [171, с. 29]. Фактично такого роду товариства існували лише на папері. Окрім спільних ходоків та грошових внесків вони більше не мали нічого спільного. Навіть виїжджали члени товариства не завжди в один і той самий час або навіть рік. Тому, здійснивши переселення, колективи відразу розпадались на індивідуальні господарства, а от мотивація для об'єднання стала відчутною. Кредити для колективів були більші за кредити для одноосібних переселенців у середньому на 10%. Для колективних господарств (товариств, артілей, комун) норма робочої сили знижувалась у середньому на одне господарство до 1,5 робочої сили, а розмір матеріального забезпечення – до 400 крб. для Сибіру і 500 крб. для Далекого Сходу. Працездатними робітниками вважались

чоловіки від 18 до 55 років, жінки – 18 до 45 років. Старі, здатні до праці і підлітки від 14 до 18 років вважались за половину робочої сили. Діти до 14 років, неспроможні до праці старі, каліки, хронічно хворі вважались непрацездатними [171, с. 29].

Перш ніж переселятися, відповідно до встановленого порядку, необхідно було обрати місце своєї нової домівки. Наряд, даний райземвідділам, визначав лише місце, куди можна переселятись, наприклад, Сибір або Поволжя. А вибрати конкретне місце, де буде садиба, поле тощо могли тільки переселенці. Для огляду земель обиралась спеціальна людина – ходок, що був свого роду аграрною розвідкою. Норму одного ходока від 10 сімей з початком радянського переселення було замінено до одного від 5 сімей. Ідеальним вважалось посилати одного ходока від кожної сім'ї [147, арк. 31], але це не завжди відповідало матеріальному становищу родин. Ходок отримував особливий документ – ходацьке посвідчення. Лише особи, що мали таке посвідчення при переїзді залізницею для огляду ділянок, користувались пільгами для проїзду в обидва кінці. Ці пільги становили оплату в $\frac{1}{4}$ частину вартості проїзду [269, арк. 22]. Найкращим часом для ходацтва і огляду ділянок вважалась весна, щоб прибулий на місце наприкінці квітня, після танення снігу, міг побачити рослинність, ґрунт, посіви. Інший варіант – кінець літа, коли видно результат господарської діяльності і урожайність посіву [252, с.24–25; 209, с. 15]. Ходоки обирали землю на один рік, упродовж якого ділянка закріплювалась за певною родиною.

У районах, куди мали переїжджати сім'ї селян, завідувач, ознайомившись з документами та зареєструвавши ходока, давав йому необхідні вказівки про переселенські ділянки в районі. Іноді у завідувачів поселення були маршрутні карти, на яких позначались дороги, поселення, що значно полегшувало орієнтування на місці. Після огляду і вибору ділянки ходок знову з'являвся до завідувача поселення для закріплення ділянки за собою і його довірителями. Ходок отримував особливе свідоцтво з позначкою

про закріплення ділянки із зазначенням строку, до якого зберігається право на вибрані ділянки і залізничні станції, до яких їхати переселенцю [139, арк. 23].

На обов'язки ходока також покладалось ознайомлення з побутом переселенців. По можливості вони мали отримати інформацію про врожаї, ґрунти, ціни на продукти, робочу худобу, посівний матеріал, де вигідніше купувати продукти, оснащення, які тут існують промисли, чи є допоміжні заробітки та ін. [40, арк. 332].

Багато в чому успіх переселення залежав від вдалого вибору кандидатури ходока. Та проблема полягала в тому, що в гарячу пору посіву або жнив хто мало з гарних господарів кидав дім. Це відповідно позначалось на якості огляду нових земель, зібраній по ним інформації. Бували ходоки, яких мало цікавили інтереси інших, а на спільні гроші селян їздили суто у своїх інтересах. Зарахувавши першу, що потрапила «під руку» ділянку, вони швидко повертались. Іноді ходоками ставали молоді, недосвідчені люди. Старожили часто не бажали бачити поряд нових сусідів-переселенців, тому недобре ставились до ходоків і розповідали їм страшні байки. Злякавшись розповідей старожилів про морози -100°C та хунхузів-розбійників, неврожаї, диких звірів, ходоки їхали без зарахування ділянок [171, с. 29–30].

Повернувшись додому, ходок мав з'явитися до райземвідділу, де повідомляв про обрання землі. Райземвідділ це реєстрував і коли за ходоком закріплялись ділянки, повертав ходацьке свідоцтво назад. На підставі цього документа довірители отримували переселенські документи, пільговий проїзд на батьківщину та перевіз майна. Якщо переселенська родина не бажала переселятись на вже обрану ними землю, то вона про це повідомляла райземвідділ. Для цього досить було написати повідомлення приблизно такого змісту: «Я, Орішко Олексій Філіпович, даю підписку Бобровицькому Райземвідділку про те, що від переселення на ділянку «Дубки» Михайлівського району Владивостоцького округу, де зарахована за мною земля – відмовляюсь» [130, арк. 32]. Райземвідділ мав розглядати такі

відмови і за можливості призначати нових переселенців по таких відмовних заявах [94, 131, 133, 134].

Політика переселення була в 1926 р. дуже популярна серед селян. Отримати землю прагнули тисячі людей. Цьому в архівах є багато свідчень. У перший рік, коли офіційно дозволялось переселення, серед селян стався ажіотаж. Відряджались ходоки від 13 тис. 117 сімей, що перевищувало наряд на 131%. Популярність переселення підтверджується наявністю самовольців, з якими безуспішно проводила боротьбу радянська влада. Були навіть випадки продажу зарахованих земель. Так, «Гончаренко Роман Кононович, Сміян Мефодій Данилович і Гаврилін Кузьма Акимович, зарахувавши собі землі на ділянці №4 другого підрайону Троїцького округу, не виявили бажання їхати, а продали свої документи по спекулятивних цінах. Гончаренко продав «відказну» Ковальчику Г.І. за 70 крб. і могорич, Сміян продав Шутько Д.В. і його брату за 110 крб., і Гаврилін – Сурже за 50 крб.» [55, арк. 18].

Переселенцям на Схід РСФСР потрібно було прибути в період від 16 березня до 1 вересня. Якщо цей період минув, а землі були не зайняті, то вони знову потрапляли до державного переселенського фонду. Якщо з'являлись дуже поважні причини (хвороба, смерть члена сім'ї), могла даватись відстрочка, але не більше, як на один рік. Про причини затримки переселенцю потрібно було повідомити за місцем знаходження закріпленої ділянки завідувача поселенням і влаштуванням переселенців [22, арк.4; 23, арк. 20].

Процедура перевезення людей та вантажу дещо ускладнювалась великими відстанями, які мав проїхати переселенець з УСРР на Далекий Схід, Сибір, Урал, Поволжя. Перед відправленням на нові місця селяни повинні отримати переселенські посвідчення і свідоцтва на пільговий проїзд, перевезення вантажу, реманенту. Великою проблемою стала відсутність досвідчених людей, які могли відстояти права переселенців на пільги. Розрізненість у відправках, відправка малими групами ще більше ускладнювала обслуговування під час подорожей. При видачі пільгового

переселенського посвідчення, особливо на початкових етапах, рідко звертали увагу на термін його дії. Часто переселенець з'являвся тоді, коли термін відправки вже пройшов [4, арк. 134].

Для безпосереднього здійснення роботи із перевезення переселенців на Схід РСФСР залізницями у розпорядженні Харківського переселенського пункту перебувало шість агентур – станції Знам'янка, Жмеринка, Київ, Харків, Бахмач, Люботин [3, арк. 2]. По ролі обслуговування ходоків і переселенців на шляху пересування переселенські пункти поділялись на транзитні, реєстраційні, кінцеві. Транзитні переселенські пункти мали житлові приміщення для переселенців та харчувальні пункти. Реєстраційні переселенські пункти створювались на тих станціях, на яких планувалась тривала зупинка потягів. Основним завданням була реєстрація переселенців і контроль за виконанням залізничними дорогами правил перевозки. Кінцеві пункти розміщувались на залізничних станціях, які знаходились найближче до переселенських ділянок. Такі пункти мали житлові приміщення для розміщення ходоків і переселенців, їдальню, бані, господарські будівлі для худоби, сільськогосподарського реманенту, складські приміщення [134, арк. 347].

Згідно із санітарними нормами для перевезення переселенців залізницями, подавались вагони 3–4-го класу. При нестачі таких вагонів їх замінювали на «теплушки», які мали бути чисті і в належних випадках продезінфіковані. У вагонах повинно розміщуватись не більше встановленої кількості людей, а у теплушках – не більше 30 осіб. Вагони мали опалюватись з 1 серпня до 1 травня, а у випадку холодної погоди – понаднормово. Основна маса переселенців, 86%, перевозилась в пасажирських вагонах і теплушках, а 14% – ешелонним порядком [139, арк. 134].

На великих станціях до прибуття кожного потяга мало організовуватись безкоштовне забезпечення кип'ятком та якісною питною водою. У складі кожного переселенського поїзда повинен був бути санітарний вагон з

відповідним обладнанням і відповідним медичним персоналом. Гостро інфіковані хворі у загальні вагони не допускалися, а затримувалися на станціях. Персонал поїзда був зобов'язаний позначати вагони, в яких перебували інфіковані хворі, написом «належить дезінфікувати». Організацією перевозки ходоків і переселенців опікувався НКЗ РСФСР [46, арк. 76]. Під час проїзду переселенців і ходоків залізницями СРСР діяв спеціальний тариф №13, яким передбачалось перевезення пасажирів за тарифом у 25% від вартості, діти до десяти років перевозились безкоштовно [271, с. 105]. Переселенський вантаж поділявся на три категорії: домашні речі, яких мало бути не більше 131 кг на душу; худоба, підводи – не більше 164 кг на кожного дорослого; насіння, зерно, мука – не більше 164 кг [20, арк. 24]. У спеціальних довідниках переселенцям радили ретельно підбирати вантаж в далеку дорогу. Не рекомендувалось перевозити сільськогосподарські знаряддя праці: плуги, борони та ін. адже вони за умов півночі були непридатні. Також не рекомендувалось забирати старі машини, які постійно псувалися. У північному кліматі з привозного посівного матеріалу був великий ризик низького врожаю. Важливо було запасатись якомога краще продуктами харчування, щоб не купувати дорожче на місцевих базарах [255, с. 17]. У 1926 р. відповідними довідниками не рекомендувалось провозити собою худобу. За умов ринкової економіки та зростаючого попиту з прибуттям переселенців ціни на базарах значно зросли [189, с. 22–23]. Тому в 1927 р. у довідниках рекомендувалось брати з собою породистих тварин, або купувати їх у Сибіру на станціях м. Ачинськ, Іркутськ.

При перевезенні худоби її оглядали ветеринари в місцях відправлення і висадки переселенців. Худобу слід було застрахувати в органах держстраху на суму, яка становила до 75% її вартості. Розмір страхових внесків коливався залежно від довжини шляху [250, с. 7]. Переселенський вантаж за пільговим переселенським тарифом перевозився по 1/80 коп. з пуда, рогату худобу перевозили по 3/4 копійки з кілометра за кожену голову. Дрібні свійські

тварини (свині, вівці, собаки) перевозили по 1/80 коп. з пуда. Тобто перевезення вантажу в клітках обходилося переселенцю по копійці з пуда за кожних 80 км, а рогатої худоби – по 75 коп. з голови за кожних 100 км, а телят при коровах – по 25 коп. з голови за 100 км [250, с. 8].

Досить часто за умов незадовільної організації вантаж губився або втрачався. У такому випадку передбачались компенсації. Якщо вантаж прибував на станцію призначення через п'ять днів, то станція призначення виплачувала переселенцеві 15 коп. на добу (за дні чекання вантажу) на кожен платний квиток, а через 20 діб переселенець мав право вважати свій вантаж загубленим і вимагати від станції виплатити компенсацію [269, с. 38]. На випадок втрати вантажу під час подорожей залізниця оцінювала його по-різному: першу категорію вантажу – 1 крб. на фунт (0,5 кг), але не більше як за 3 пуди (48 кг) на кожен білет, другу категорію – по 6 крб. за пуд з усієї ваги цієї категорії вантажу, третю категорію – по 1,5 крб. за пуд. Перевезенням переселенців відразу ж скористалися злодії. Обкрадання грошей і речей на станціях переселенських пунктів, місцях накопичення переселенців були постінім явищем. Існували навіть особливі спеціалізовані банди.

Гаряча їжа давалась ходокам та переселенцям на переселенських пунктах у Челябінську, Омську, Новомиколаївську та Іркутську. Діти до 10 років і старші за 60 років, незалежно від того чи їдуть вони з переселенськими документами чи без них, гарячу страву отримували безкоштовно. Ходоків та переселенців, що їдуть із належними посвідченнями, забезпечували гарячою стравою без хліба за ціною по 5 коп. за порцію. Ходоки та переселенці, що їхали без встановлених переселенських документів, гарячу страву отримували по собівартості.

Деяку увагу на переселенських пунктах приділяли банній обробці. Так, у 1929 р. через банні пункти Іркутська було пропущено 13 тис. 606 осіб, а через бані Челябінська і Омська – 12 892 особи, разом – 26 498 осіб [161, арк. 19].

В організації залізничних перевезень виявилось багато помилок, прорахунків і просто злочинної недбалості. Типовою стала несвоєчасна

доставка на спеціальні пункти залізничним транспортом, що зривала обслуговування переселенців; відправка переселенців разом із товарними поїздами, у такому випадку переселенці не мали змоги отримувати допомогу на переселенських пунктах. Траплялись випадки відмови позачергової видачі квитків, у зв'язку з чим переселенці затримувалися до кількох діб в очікуванні відправлення. Обладнання «теплушок» ліхтариками, дошками та іншими предметами було недостатнім. Систематично не дотримувався розклад поїздів. Нерідко траплялись випадки приєднання теплушок з переселенцями в середині поїзда. У такому випадку через постійні маневри переселенці не мали змоги скористатися часом зупинки поїздів на станції. Іноді траплялись просто некомпетентні люди, що мали відповідати за організацію процесу переселення. При обслідуванні агентур взагалі траплялись випадки злочинної недбалості: «Так, при станції Київ агент був новою людиною, на залізниці зовсім не працював, все ж робив, але біда в тім, що з одного боку людина малописьменна, не дуже сама в інструкціях та постановках розбирається, а Київський ОЗВ (Окружний земельний відділ), незважаючи на свою обіцянку допомагати йому, як висуванцю в цій роботі, зовсім не надавав такої допомоги і зовсім відійшло від його» [65, арк. 127]..

На станції Знамянка агент зовсім ніякої роботи не проводив, фактично за термін сім місяців був на станції тільки три тижні і то займався своїми справами, а натомість весь час, тобто сім місяців, був районним партійним комітетом відряджений на іншу роботу без повідомлення про це до Переселенського відділу НКЗС УСРР [65, арк. 127]. Через непідготовленість кадрів була незадовільна загальна організація. Інформацію про рух переселенців ми маємо доволі неточну, зокрема через непідготовленість складу агентів [62, арк. 30]. Роботу на залізницях проводили некомпетентні люди, часто неспроможні прочитати навіть інструкцію, але вповноважені керувати і віддавати накази.

Переселенці, які прибули до району поселення, тобто той район, в якому їм планувалось виділити ділянки землі, залишалися на переселенському

пункті, де попередньо здійснювався медичний огляд. Вдруге робився ветеринарний огляд тварин, якщо переселенці їх везли з собою. Потім завідувач поселенням перевіряв документи, реєстрував їх за переселенськими посвідченнями. На переселенському пункті дозволялось пожити не більше трьох діб. За цей час завідувач поселенням знайомив переселенців з умовами ведення сільського господарства в даному районі, радив де і як купувати інвентар, і взагалі, як зручніше влаштуватися на місцях. Переселенські пункти зазвичай розташовувались у містах або при великих селах, в яких були базари [171, с. 32; 150, с. 36.; 348, с. 66].

Постановою РНК УСРР та ВУЦВК від 7 серпня 1925 р. було визначено першочергові райони заселення: у Поволжі – Пугачовський повіт Самарської губернії, Новоузенський повіт Саратовської губернії та декілька повітів Сталінградської губернії; на Уралі – Троїцька округа; у Сибіру – Омська, Новомиколаївська, Томська, Єнісейська та Іркутська губернії; на Далекому Сході – Забайкальська, Амурська та Приморська губернії [357, с. 16]. Коли земельні фонди вичерпувались, райони, що були відкриті для заселення, змінювались. Так, на 1929 рік наказом НКЗС №3/6–077 на Далекому Сході для переселення відкривались Владивостоцька, Руська та південна частина Хабаровського округу; у Сибіру – основна частина придатної для переселення УСРР Барабинської, Кузнецької, Ачинської округ; у Поволжі – Троїцька округа, в Уральському краї – лише недозаселені колонізаційні фонди попередніх років. З 1929 року для українців були відкриті фонди Казахстану – Кустанайська, Актюбинська, Петропалівська та Семипалатинська округи [164, арк. 86].

Заселення Далекосхідного регіону стало важливим з огляду не тільки на багатства природних ресурсів, а й із суто стратегічною метою. Справа в тому, що азійська (корейська, китайська) експансія за активної підтримки Японії була досить потужною ще за царських часів. Ця експансія мала своє продовження і в радянський період [28, арк. 10]. Іншим каменем спотикання була висока рентабельність рисових чеків, що викликало прагнення у

слов'янського населення взагалі виселити корейців. Як наслідок зростала національна ворожнеча [37, арк. 309–310]. Колонізація слов'янами краю змінила б там політичну ситуацію на більш вигідну для Москви.

На 1 жовтня 1925 р. було відкрито Переселенське управління у Далекосхідному краї з місцем перебування у Хабаровську, Управління по Сибіру, з місцем перебування у Новомиколаєвську, Управління завідувачів колонізації (районні Переселенські управління або РПУ) на Уралі [256, с. 57]. Районні Переселенські управління були утворені постановою Ради Народних Комісарів від 22 серпня 1925 р. [176, с. 25] і були тимчасовими спеціальними органами НКЗС, що відали переселенськими справами. Переселенські управління організовувались у складі Крайових земельних управлінь. На переселенські управління покладалось: спостереження за тим, щоб заходи, здійснювані у районах заселення, не порушували затверджених планів. Там, де не було колонізаційних органів, Наркомзем РСФСР призначив відповідальний представник з обласних (губернських) земельних управліннях. На обов'язки завідувачів поселення було покладено влаштування переселенців, зачислення ділянок за ходоками, вселення переселенців, а також заходи, потрібні для господарського освоєння і правильного використання переселенцями наданих їм ділянок. У своїй роботі завідувачі поселенням і влаштуванням переселенців підпорядковувались безпосередньо губернським земельним управлінням, а у районі підпадали під юрисдикцію колонізаційних органів. Останні ж керувались безпосередньо Народним Комісаріатом землеробства РСФСР. Завідувачі оселенням діяли за особливими інструкціями, затвердженими Наркомземом для кожного окремого району або області з урахуванням особливостей цих районів.

Отже, боротьба з аграрним «перенаселенням» в українському селі було викликано політичною доцільністю, бажанням більшовиків утриматись при владі, зменшити вплив заможного селянства на політичне життя УСРР. Економічні експерименти радянської влади ще більше ускладнили становище

селян. Безробіття та неможливість прогодувати власні сім'ї призводили до сезонних міграцій та стихійного переселення українського населення.

Загальне керівництво політикою переселення проводилось з Москви, тому в цьому процесі прослідковувалась ідеологія майбутніх тоталітарних змін. Президія Центрального Виконавчого Комітету РСР головним завданням переселення вважали заселення Далекого Сходу, Сахаліну з одночасним розгортанням у цих регіонах залізничного будівництва [3, арк. 398]. У плані ГОЕЛРО, а саме – сільськогосподарській частині, зазначається заселення східних регіонів РСФСР, багатих на природні копалини, з метою будівництва там у подальшому заводів і фабрик. Така сама мета повторюється в Десятирічному (1927–1937) та П'ятирічному (1928–1933) планах переселення. Враховуючи те, що плани переселенських заходів наприкінці 1920-х рр. були не виконані, а потреба в забезпеченні сільськогосподарською продукцією віддалених районів залишалась, цілком логічним є припущення, в період так званого великого перелому нестача робочих рук у східних регіонах РСФСР компенсувався спецпереселенцями з України.

Законодавча база радянської влади багато в чому повторювала негативний дореволюційний досвід Російської імперії. Відсутність чіткої вертикалі регулювання переселенської політики призвело до незацікавленості чиновників у проведенні якісної роботи. Чим дрібнішою була ланка переселенського апарату, тим менше відповідальності вона мала. Більшість законів носили декларативний характер, не виконувались і відповідно не могли полегшити життя переселенця.

Підбір переселенців здійснювався більшою мірою з політичних, а не економічних мотивів. У районах малоземелля була найбільш небезпечена для радянської влади ситуація. Не отримавши соціального покращення, обіцяної землі, селяни часто влаштовували антикомуністичні повстання. В планах передбачалось переселяти середній та заможний контингент, забезпечений засобами для існування. Шукати кращої долі відважувались незаможні переселенці. У перший рік відкриття переселення охочих було значно більше,

ніж планувалось. Проте фактично селян, які відважились змінити місце проживання на суворі умови півночі, виявилось дуже мало. Діяльність радянської влади носила консультативний характер, більшість проблем лягали на плечі селянина.

Політика переселення мала сприяти пролетаризації селян шляхом утворення спеціальних переселенських товариств, колгоспів та артілей. Селянам об'єднаним в товариства видавались більші кредити, їх забезпечували необхідною технікою. Проте і добровільні спроби пролетаризації селян зазнали краху. Фактично такі переселенські товариства до 1929 р. існували тільки на папері.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ТА МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Етнічні та міграційні процеси на Півдні України. Переселення в Україну з інших регіонів СРСР

Українські степи на початку ХХ ст. були мало придатними для землеробства. Через складні природні умови, посуху, відсутність водопостачання густота заселення була невелика. Російська імперія проводила колонізацію Півдня України, проте через необхідність державного фінансування ірригаційних споруд, ці заходи виявилися обмеженими в масштабах. Після революції, аграрних перетворень та передачі землі у колективну власність, стали помітними відносна спустошеність Півдня України порівняно з більш заселеним Поліссям та Лісостепом.

Під час Першої світової та громадянської воєн, тікаючи від голоду та політики «воєнного комунізму», в різні частини Російської імперії мігрували майже 14% українського населення. Результати переселенського руху в СРСР і окремо УСРР подана в Додатку Л. У період НЕПу, коли лихоліття громадянської війни здавалось вже позаду, повернутись додому бажали тисячі українців. Більшість селян мали надію отримати землю на Півдні України. Неврожай у центральних губерніях Росії також призвів до потоку біженців. Тисячі людей прибували в УСРР, ускладнюючи економічну ситуацію в Україні, де і так панувало безробіття. Радянський уряд вбачав загрозу революції від величезної кількості напівголодного люду і був змушений відкрити шлюз – легалізувати з 1920 р. переселення до Сибіру [430, с. 126]. Але повністю контролювати міграційні процеси, особливо за умови військових дій, було неможливо (Додаток М). За даними реєстрації Центрвиконкому УСРР упродовж 1921–1923 рр. з російських губерній у Харківську губернію прибуло 178 тис. 654 осіб, Київську – 94 тис. 876, Кременчуцьку – 65 тис. 482 (Додаток Н). Основна частина потоку

переселенців зосереджувалась у великих містах та землеробських регіонах. Загалом прибулих за ці роки нараховувалось 513 тис. 144 особи [19, арк. 142].

Переселенці потребували житла, роботи, харчування. В УСРР на той момент налічувалось 261 тис. осіб переселенців працездатного віку, які мали ті самі потреби, що й емігранти, але не мали змогу знайти роботу [19, арк. 142]. Розпорядження радянського уряду УСРР, якими заборонялось переселення на територію України, видавались мало не щороку. Починаючи із 3 серпня 1921 р. Постановою ВУЦВК переселення в УСРР були заборонені. 4 березня 1922 р. на засіданні Комітету допомоги голодуючим знову було підтверджено категоричну заборону пересування в УСРР переселенців [90, арк. 30]. В наприкінці 1922 р. року Народний Комісаріат земельних справ дублює цю постанову в Земельному кодексі [193, с. 32]. Через рік, 3 вересня 1923 р., черговим циркуляром не дозволялось видавати ходацькі посвідчення. Постановою Раднаркому УСРР 24 квітня 1924 р. недозволялось також самовільне переселення в Україну.

З викладеного доходимо до висновку, що радянська влада не змогла забезпечити виконання поставленого завдання про припинення потоку біженців в Україну. Щоб дещо полегшити ситуацію, 4 березня 1922 р. керівництвом УСРР приймається рішення про організовану реевакуацію біженців від голоду з території України. Зрозуміло, що не всі поспішали повертатись до рідних домівок. Процес затягнувся до 1926 р. (Додаток П).

Головна хвиля реевакуації охоплює на 1922–1923 рр. На територію РСФСР повернулось лише 200 тис. осіб, отже, більше 300 тис. так і залишились в УСРР. Для кількох тисяч сімей самовільних переселенців Раднарком УСРР видав земельним органам відповідні розпорядження /наказ НКЗ №16340/, на підставі яких офіційно дозволялось вселення кількох тисяч сімей. Безконтрольні міграції загрожували захопленням вільного земельного колонізаційного фонду, потрібного місцевому українському населенню. У 1925 р. виявилось, що самовільні переселенці хоч і у меншій кількості, все ж продовжували прибувати в УСРР. Тож були поставлені більш жорсткі вимоги,

аж до виселення прибулих / наказ НКЗ №620310/. Землю у офіційне користування одержували лише ті, хто вже побудувався. Останній термін поселення було встановлено 1 серпня 1925 р. Всі переселенці, хто не встиг до вказаної дати побудувати дім, підлягали депортації. Отже, лише в 1925 р. самовільне переселення в УСРР, з деякими винятками, було припинено [27, арк. 268].

Аграрне «перенаселення», недостатній розвиток великої індустрії, високе безробіття і демографічний вибух штовхали населення СРСР, у тому числі й українців, на пошуки вільних масивів землі. Українські селяни мали надію насамперед отримати земельну ділянку в Південному Степу України. Саме туди на сезонні заробітки переселялись жителі з малоземельного Лісостепу. На Півдні України переважали багатоземельні господарства, сконцентровані у місцях з більш придатним кліматом. Більшовики проголосили землю «власністю народу» та, відібравши «надлишки» у попередніх власників, утворили своєрідні колонізаційні фонди. Після революції в результаті конфіскації поміщицьких земель на Півдні України звільнилось 87,5 тис. га [19, арк. 47]. Саме ці прийнятні для землеробства «лишки» приваблювали переселенців (Додаток Р).

За офіційною статистикою, лише за три роки з найбільш перенаселених губерній радянської України у степові райони виїхало майже 130 тис. осіб. Зрозуміло, фактична цифра прибулих була значно більшою. Але і такий масштаб неупорядкованого переселенського руху вимагав від влади законодавчого врегулювання проблеми.

У 1923 р. формально було відкрито внутрішньо українське переселення. Цим актом переселення набуло більш контрольованого процесу, відповідно до наявного вільного, придатного під заселення обслідуваного і влаштованого земельного фонду [2, арк. 47]. Українським селянам було відкрито Одеську, Катеринославську губернії. Загальна площа землі, що віддавалась українським переселенцям, становила 284 588 дес. і розраховувалась на 12,5 тис. сімей.

Переселенський контингент формувався серед селян найбільш малоземельних областей та прикордонної зони. До переселенців на Південь України висувались такі вимоги: обов'язкову наявність у господарстві не менш як трьох пар робочих рук за наявності не менше п'яти осіб у сім'ї; забезпеченість інвентарем або капіталом на суму близько 500 крб. [5, арк. 48].

У 1925–1926 рр. Постановою ВУЦВК та ЦВК СРСР пропонувалось звернути особливу увагу на розселення селян з прикордонних областей. Тому передбачалось переселяти, приділяючи більше уваги саме їм: Волинське Полісся – 9 700 сімей; Чернігівське Полісся – 2 300 сімей; Правобережний Лісостеп – 26 400 сімей; Лівобережний Лісостеп – 3 000 сімей; Полтавський Лісостеп – 24 000 сімей [23, арк. 24–26].

Постійні зміни у плануванні кількості переселенців і плутанина з часом та місцем прибуття селян на колонізаційний фонд УСРР ускладнювали процес підготовки земельних ділянок для заселення. Південь України був складним районом з точки зору землеробської праці. До підготовки входили такі дії: визначення загальної площі і місця розташування обслідування, проектування доріг, визначення місця садиб, забезпечення водою, встановлення розміру конкретної ділянки (на особу або сім'ю), визначення місця розташування поля, сівозміни, садиби [11, арк. 4]. До 1 жовтня 1924 р. на Півдні України відповідним чином впорядкували площі на близько 336 тис. дес. Упродовж 1924–1925 рр. підготували площу в 310 тис. 169 дес. [16, арк. 145]. Основна частина земельного фонду Півдня була передбачена для внутрішнього використання. Легкі для підготовки та освоєння землі мали за планом закінчитись до 1928 р.

Великою проблемою була потреба у кредитах на меліоративні роботи. Протягом 1926–1927 рр. сума кредиту для УСРР становила 1 млн. 912 тис. 452 крб. Проте кошти використовувались лише на 34% від запланованого [19, арк. 75]. Це було пов'язано з незадовільною організацією процесу міліорації та нереально спланований кошторис. В Одеській, Миколаївській, Херсонській, Мелітопільській, Запорізькій, Маріупільській, Первомайській,

Зінов'євській, Криворізькій, Павлоградській областях у 1926 р. збудували 110 шахтових колодязів, ще було зроблено 75 свердловин. Також побудували 47 нових бачків для води, відремонтували ще 20. На водопостачання витратили 681 тис. 250 крб., на купівлю господарського обладнання – 985 тис. крб, на купівлю тракторів – 450 тис. крб, на будівельні потреби – 2 млн. 227 тис. 510 крб. [10, арк. 278]. Але цих обсягів було недостатньо і в багатьох місцевостях, забір води розташовувався на віддалі до кілометра. Крім того, кредити видавались невчасно.

Незважаючи на труднощі, переселенські процеси продовжувалися і в наступний період. 1 червня 1925 р. з багатолюдних районів УСРР переселилося 19 тис. 334 сімей [11, арк. 10]. Упродовж 1926–1927 рр. на Півдні УСРР оселилось 18 тис. 493 сімей. Одночасно з цим не припинявся рух самовільних переселенів. Не дочекавшись видачі наряду, селяни вирушали в пошуках землі. За вказані роки їх прибуло 1678 сімей [19, арк. 62].

Отже, при вичерпанні колонізаційного фонду на Півдні України вже у 1927–1928 рр. НКЗ УСРР з 18 січня 1928 р. увагу зосередив на переселенні в РСФСР [19, арк. 54]. Звичайно, лише постановою зупинити процес самовільних переселенців не вдавалось. Населення продовжувало прибувати, створюючи складний багатонаціональний регіон зі своєю специфікою, культурою, етнонаціональними відносинами. (Додаток Ф).

У загальному плані переселенських заходів державних органів влади мають бути окремо виділені заходи у переселенні нацменшостей УСРР, що на рівні з корінним населенням страждали від безробіття. Окрім основних завдань, які ставив перед собою уряд при проведенні переселенських заходів щодо національних меншостей, були ще три головних завдання: утворення національних груп із переселенців відповідної національності для всестороннього соціально-культурного обслуговування; залучення до сільського господарства та промислів національних меншостей, яким до революції було заборонено з тих чи інших причин працювати на землі;

поселення національних меншин компактними групами для максимального сприяння утворенню сільськогосподарських об'єднань, що б полегшило процес їх адаптації у місці поселення [41, арк. 127].

Однією з найчисельніших груп національних меншостей України було єврейське населення. За визначенням керівництва того часу, 40% єврейського населення України вважалось «непродуктивним елементом», тобто незадіяними у виробництві – перекупники, богослови, посередники тощо. Більшість з цих людей постраждали внаслідок погромів, реквізицій.

На Пленумі ЦК РКП(б) 11 травня 1919 р. вперше прозвучала фраза про необхідність залучення єврейського населення до сільськогосподарської праці [609, с. 160]. Цей процес дещо загальмувала громадянська війна. Після завершення воєнних дій влада знову повернулася до так званого єврейського питання. З 29 серпня 1924 р. Президія Ради національностей ЦВК СРСР утворила Комітет по земельному влаштуванню трудящих євреїв [18, арк. 58]. З причин загальної «перенаселеності» Лісостепової зони, землю для вирішення проблеми переселення вирішено було відшукати в південноукраїнських степах. Переселенців розселяли компактними національними групами, не допускаючи розпорошення. Землю для цієї категорії переселенців віднайшли за рахунок старих єврейських поселень. Упродовж 1924–1925 рр. було підготовлено: на Криворіжжі – 7 200 дес., Херсонщині – 366 тис. 653 дес., разом – 43 тис. 853 дес. [19, арк. 147]. Також вишла вказівка підготувати 40 тис. дес. у Криму. Однак Кримський Комісаріат землеробства не зміг підготувати таку велику кількість землі вчасно [18, арк. 60–61]. Планове єврейське переселення почалось з 1925 р. з моменту організації Комітету по земельному влаштуванню трудящих євреїв при ЦВК СРСР. Спеціальної комісії у землевлаштуванні євреїв у перший рік єврейського переселення не було, а така функція належала Центральному Комітету нацменшин та місцевим органам. Комітет Землевлаштування Трудящих євреїв в Україні був організований постановою Президії ВУЦВКу 9 травня 1926 р. Технічну роботу на місцях виконували національні бюро [237,

с. 8]. У січні 1926 р. загальним розпорядженням Народного Комісаріату і Укркомзету /наказ НКЗ №270 17/1/ [238, с. 11] на місцях створили Комісії із земельного влаштування трудящих євреїв (КОМЗЕТ) у складі представників від національних бюро. Ці комісії комплектували переселенські кадри, визначали категорії забезпеченості єврейських сімей, стежили за виконанням нарядів, розподіляли допомогу по районах [49, арк. 166 – 167]. Упродовж 1925–1926 рр. по всій Україні проводилась реєстрація населення, яке бажало заматись хліборобством [239, с. 38]. Хоча ця реєстрація не охопила всіх населених пунктів (у деяких округах її не було), а в окремих населених пунктах та округах здійснювалась на недостатньому рівні, проте виявилось величезне бажання з боку єврейського населення до землеробської. Переселення євреїв можна поділити на три періоди: період з 1924 до 1926 р. – коли з причин відсутності досвіду і під впливом врожаю 1925 р. господарство будувалось виключно як зернове; період з 1927 до 1928 р. – коли радянська держава звернула увагу на необхідність перебудови сільського господарства на нових, вигідних для неї, умовах; починаючи з 1928 і до 1929 р. – переломний момент, починається переселення євреїв за межі України [38, арк. 117].

Радянська влада перший наряд видала найбільш заселеним районам: Подільському, Київському, Волинському, Чернігівському, загалом на 3 000 сімей [12, арк. 32]. На південні землі переселилася 2 941 сім'я, до Криму – 305 [18, арк. 63]. На 1926–1927 рр. підготували на Півдні України 22 тис. 284 га. землі, видано нарядів – 4 543 сім'ям, з них виявили бажання переселитись – 3731 господарство. Загалом єврейське переселення зайняло площу, що дорівнювала 13,6% від загального колонізаційного фонду на Півдні України [19, арк. 65].

До єврейських переселенців ставились ті самі вимоги, що і до українців, тобто наявність не менше п'яти осіб у сім'ї, не менше трьох працездатних та забезпеченість грошима у сумі 500 крб. на сім'ю [12, арк. 32]. Для цієї категорії переселенців вимоги фінансового забезпечення з боку держави були

досить складними. Практика засвідчила, що у 1926–1927 рр. 75% єврейських сімей мали до 150 крб., 20% – від 150 до 300 крб., і лише 5% – понад 300 крб. [19, арк. 64].

Єврейський переселенський контингент відрізнявся від інших тим, що здебільшого не мав хліборобських навичок. Так, на 1925 р. із бажаючих переселитись робітники становили 18%, службовці – 12%, землероби – лише 10%, кустарі та візники – 31%, крамарі та люди без певних занять – 29% [66, арк. 167]. Відповідно більшість єврейських переселенців не мали тяглової сили реманенту та інвентарю. Більшість єврейських переселенців походило із бідного населення [311, с. 66]. Та на відміну від українських переселенців вони отримували фінансування від державних і недержавних організацій, мали доступ до різноманітних кредитів. Так, 9 листопада 1926 р. були утворені Повітові комісії земелевпорядкування для євреїв, що мали надавати всіляку допомогу поселенцям, у тому числі фінансову [18, арк. 5]. Того самого року радянським урядом було дозволено діяльність Агро-Джойнт, американської некомерційної організації, головна мета якої – надавати підтримку єврейському населенню [18, арк. 214]. Агро-Джойнт надав у 1924–1925 рр. безповоротних кредитів на загальну суму 213 тис. 165 крб., та звичайних кредитів під низький відсоток – на 1 млн. 965 тис. 475 крб. Фактично Агро-Джойнт витратив з 1 серпня 1924 до 1 жовтня 1927 р. на єврейських переселенців в Україні 4 млн. 423 тис. 702 крб. 88 коп., у тому числі безповоротні 758 тис. 536 крб. 36 коп., що у середньому припадало на одне господарство по 829 крб. Функціонували й інші неурядові структури, що сприяли фінансовій підтримці єврейських переселенців, зокрема ЄКТ (єврейське колонізаційне товариство), що обслуговувало 1 146 сімей [275, с. 30], Кошторис ЄКТ становив 1 757 крб. на одне господарство, ОЗЕТ (товариство сприяння земельному влаштуванню трудящих євреїв) – допомога становила в середньому 428 крб. [38, арк. 171]. Товариство землевлаштування трудящих євреїв (ТЗЕТ) надало кредитів на 108 тис. крб. Розмір допомоги від товариства на одне господарство дорівнював близько 1000 крб. [19, арк. 65].

В підсумку результати єврейського переселення були такі: з 1925 р. до 1 жовтня 1927 р. було видано 11 072 нарядів, в тому числі до Криму – 800 сімей. 48% усіх вищезгаданих нарядів припадало на вісім прикордонних округ. Усього на переїзд погодились 9 438 єврейських сімей – 85% кількості виданих нарядів. На 1927 р. було організовано 162 поселення, збудовано 3000 будинків. Постійно зростали площі посівів. Так, на одне господарство у 1925–1926 рр. припадало 4,3 га, на 1926–1927 рр. – 5,0 га, на 1927 – 1928 рр. – 5,3 га. Забезпеченість продуктивною робочою худобою також зростала. На 100 господарств у Херсонській губернії припадало 129 коней, 88 корів; у Криворізькій – 109 коней та 60 корів; у Маріупольській – 120 коней, 50 корів. Реманенту на 100 господарств припадало 26 ходів, 25 плугів, 28 букерів. Єврейські господарства практично не мали найманої праці і не здавали землю в оренду. Роль держави при цьому зводилась до мінімуму. Державні кошти на культурне обслуговування переселенців також практично не виділялись. Функціонували 65 національних єврейських шкіл, які охоплювали 47% дітей, але тільки 15 шкіл функціонували у спеціальних будинках, інші – у приватних [38, арк. 164].

Наприкінці 1927 р. легкодоступні земельні фонди на території УСРР були майже вичерпані. Через це, а також з огляду на політичні причини, напрям переселення змінюється на Схід. З 28 березня 1928 р. починається нова хвиля переселення євреїв в район Біробіджану.

Особливою етноконфесійною групою переселенців були духобори, історично прибічники Російської православної церкви. Деякими соціологами вони часто кваліфікуються як конфесія християнського напрямку, що відкидає зовнішню обрядовість церкви, ідейно близька до англійських квакерів. Це одне з духовних вчень, що отримали загальну назву «духовних християн». За часів Російської імперії вони піддавались гонінням і змушені були імігрувати з України до Канади та Закавказзя [100, арк. 6].

Духобори мали бажання повернутись в УСРР та утворити власні колонії. З таким проханням вони звернулись до Народного комісаріату земельних

справ. 22 вересня 1923 р. кавказьким та канадським іммігрантам-духоборам дозволялось обмежений в'їзд в Україну. Перша група мала становити не більше 348 сімей, а з 22 грудня того самого року дозволили в'їзд додатково ще для 252 сімей [103, арк. 3; 8, арк. 141]. Радянська влада поставила духоборам певні умови: упродовж двох років вони зобов'язувались заселити не менше 50% заброньованої за ними землі і до 1927 р. повністю переселитись в УСРР.

Але серед духоборів не знайшлося так багато бажаючих повернутись в УСРР. На початку 1926 р. прибуло лише 50 сімей. У 1926 – 1927 рр. із виділених 18 тис. 280 дес. для канадських духоборів було ними використано лише 5294 дес. З 9 січня 1927 р. був отриманий лист Комісії праці та оборони з імміграції, в якій згадана група духоборів просила відтермінувати їх прибуття до осені 1927 . Крайнім терміном заселення вважалось 26 березня 1927 р. [43, арк. 246]. Загальна кількість прибулих – 315 родин, з яких 18 – із Канади [16, арк. 278]. Але навіть ті канадські духобори, що переселились, затримались ненадовго. Більшість під різними приводами швидко забажала повернутись на батьківщину[43, арк. 38].

1925 р. Народний комісаріат земельних справ УСРР повідомив, що достроково відкрився наряд на 1500 сімей з Молдавської РСР на колонізаційні фонди у Первомайському окрузі та в Одеській області. Для переселенців мали підготувати 46 тис. дес. землі [11, арк. 32]. Проте земельний фонд вчасно так і не підготували [11, арк. 297]. Упродовж 1926–1927 рр. їм, нарешті, надали землю на Мелітопільщині [19, арк. 60]. На 1928 р. в УСРР переселили близько 700 сімей.

Ще одним «нетрудовим» елементом у переселенській політиці були цигани. Організація їх для осілого життя стала важливою для радянської влади з трьох причин: втягування в сільське господарство; утворення циганських кустарно-виробничих артілей; залучення циганського населення в промисли [42, арк. 56].

Вперше постанова НКЗС УСРР щодо заходів зі сприяння переходу кочових циган до осілого способу життя вишла 1 жовтня 1926 р. [18, арк. 55]. Згодом, 23 лютого 1927 р. постановою НКЗС «Про заходи допомоги до переходу кочових циган до трудового осілого життя» [34, 102] передбачалось, що наділяти циган землею потрібно на загальних засадах із земельного державного колонізаційного фонду УСРР і призначеного для УСРР земельного колонізаційного фонду СРСР. У 1926 р. планувався наряд на 1 280 сімей. З них бажання переселитись виявили лише 476 сімей. Значною перешкодою для переселення, крім відсутності землеробських традицій, виявилось складне фінансове становище циган. Це гальмувало процес їх переселення [19, арк. 66].

Були й інші національності, які розселялись на території України. Для болгар в 1926–1927 рр. виділили наряд на 155 дворів у Первомайській губернії у [19, арк. 65]. Шведів розселити на переселення в багатоземельні райони Півдня України, але вони залишили Радянський Союз у 1929 р. В результаті масових переселенських рухів Південь України став ще більш національно строкатим; у 1920-х рр. тут проживали представники понад 50 національностей [125, арк. 30].

Отже, основним об'єктом для внутрішніх переселень виявився Південь України, куди спрямовувались малоземельні селяни з найбільш перенаселених областей. Внаслідок вичерпаності колонізаційного фонду керівництво тогочасної держави почало заматись малозаселеними територіями Сходу РСФСР. Через безробіття в УСРР потік селян, які бажали переселитися в незаселені райони, не зупинявся. У переселеннях малоземельне селянство вбачало порятунком від тих злиднів, в які потрапила переважна частина селян після Першої світової, громадянської воєн, встановлення радянської влади.

Українські селяни виявляли величезне прагнення до переселення. Після закріплення і припинення перерозподілу землі в Радянському Союзі сільськими громадами та комнезамами в 1923 р., селяни постійно зверталися

з проханням дозволити переїзд на вільні землі Півдня України інших незаселених регіонів СРСР. За офіційною статистикою, лише за три роки з найбільш перенаселених губерній України на Південь України виїхало майже 130 тис. осіб. Саме цей регіон став першочерговим об'єктом для заселення. Сюди направлялись національні меншини, які проживали по всій території УСРР. Радянська влада намагалась залучити до землеробської праці навіть ті національності, які поколіннями цим не займались, як то євреїв чи циган. Синтетично створювався складний багатонаціональний регіон зі своєю специфікою, культурою, етнонаціональними відносинами, які ми маємо зараз. Фактично у 1920-ті рр. радянська держава проводила на Півдні України таку саму політику, яку проводила Російська імперія. Основну групу населення Півдня України становили українці — понад 50%, євреї — 13%, молдовани — 5%, німці — 3,5% від загальної кількості населення [124, арк. 30].

Поза сумнівом, у переселенських процесах 1920-х рр. домінував український контингент. Разом з тим на Південь України надсилався контингент неукраїнського населення, що складався з росіян, білорусів, казахів, репатріантів з Європи, Америки, які фактично створювали абсолютно новий етнос, позбавлений історичного коріння.

У загальносоюзних планах Україна мала дати 30% переселенців. Але на відміну від дореволюційних міграцій, з України в 1920-х рр. на переселення йшло значно менше осіб. Населення в місцях постійного проживання могло знайти тимчасові заробітки, займатись ремеслами. Деяка частка населення поверталась у міста і пролетаризувалась. Відчутно зменшувало кількість українських сільських переселенців у загальнодержавному русі те, що був відкритий до внутрішньої колонізації Південноукраїнський земельний фонд.

3.2. Радянська переселенська політика щодо українського селянства на території РСФСР

Східні землі РСФСР мали практично невичерпну кількість вільних земель. Освоєння цих територій мало величезне значення для економіки СРСР. Це справжня скарбниця корисних копалин – нафти, природного газу, вугілля, золота, алмазів, металевих руд. Значну роль в освоєнні східних територій РСФСР і перетворенні цього раніше необжитого краю на високо розвинутий регіон відіграли українці, які волею обставин опинилися на необжитих просторах, залишивши свою історичну батьківщину.

Зміна місця проживання – дуже затратний процес з точки зору фінансового забезпечення. У планах комуністичного керівництва на переселення мали йти найзаможніші верстви населення з не менш як двома особами працездатного віку. Фактична реалізація цього задуму виглядала інакше.

За даними результатів зарахування в 1926 р. виявилось, що на переселення йшли родини із середнім складом в 5,6 особи, з яких 3,3 – працездатного віку. Вік переселенців: до 12 років – 25,5%, 12–18 років – 20,6%; чоловіків віком 16–60 років – 25,3%, жінок 18–55 років – 25,5%, людей, яким понад 60 років – 4,5%. З найбільшим складом сім'ї переселялись на Поволжя і Урал – 6,3 особи, найменшим – на Південь України – 5,3 особи. Як і для українських переселенців, головною причиною для зміни місця проживання мігрантів в інших республіках називали малоземелля (Додаток Т). Вимушене бажання до зміни місця проживання була велика, як правило, у малозабезпеченого населення. Переселялись великі сім'ї, з працездатними особами, що дещо компенсувало нестачу коштів. Справа у тому, що близько 42,2% селян-переселенців були бідняками (з сумою грошей 300 крб. після продажу майна), 52,7% – середняки (від продажу майна отримали від 301 до 700 крб.), і тільки 3,1% – заможні. Після прибуття на місце поселення категорія селян із засобами до 300 крб. вже становила 60,8% [536, с. 25].

Великою проблемою для переселенців була відсутність необхідного матеріального забезпечення. Держава ніби передбачала систему надання кредитів. Залежно від місця поселення сума різнилася від 300 до 600 крб. Проте цих коштів вочевидь не вистачало. Отже, через недофінансування, нестерпні умови життя, неврожаї, хвороби, дорожнечу багато переселенців змушені були повертатись додому. На кінець 1920-х виявились низькі, порівняно з плановими, результати поселення (Додаток Т).

Спосіб ведення господарства на той час був переважно екстенсивний і для успішного оселення потрібні були сім'ї, добре забезпечені робочою силою. Серед селян, які відважились переселитись на Схід РСФСР, більшість була незадовільно забезпечена землею. Проілюструвати це фактами можна наступним чином: до двох десятин землі мали 46,6%, від двох до чотирьох десятин землі – 29,6% господарств, від чотирьох до шести десятин – 16,8% господарств, від шести до восьми десятин – 3,9% господарств, і вісім – п'ятнадцять десятин – 0,3% господарств [49, арк. 74]. Слід зазначити, що існував незначний відсоток безземельних селян – це переважно люди, які стали міськими жителями, захотіли повернутись з тих чи інших причин до традиційних занять землеробством. Не складно вирахувати, що майже у 80% випадках мігранти були малоземельні. Прагнення збільшити володіння за рахунок переселення виявились непоодинокими. Заможні селяни також змінювали місце проживання. За архівними джерелами достеменно з'ясувати причини таких вчинків неможливо. Опитування переселенців на залізничних станціях називають чи не єдиною метою переїзду покращення умов землекористування. Але навіть ці опитування радянська влада не визнавала правдивими, адже записувались вони зі слів переселенців і до того ж вочевидь неякісно. Найлогічнішим у цьому випадку є припущення, що заможні селяни тікали від засилля комнезамів і більшовицької влади.

Важливим показником достатку переселенців стала забезпеченість робочою худобою. На один двір у середньому припадало 1,5 голови, з яких – коні – 96,8%, воли – 3,2%. Без робочої худоби було 9,5% сімей, з однією

головою робочої худоби – 44,2%, двома – 37,2%, трьома – 9,1%. Корів на один двір припадало в середньому 1,67 шт. Без корів були 7,1%, однією коровою – 77,3%, двома – 13,3%, трьома і більше – 2,3% родин. Щодо дрібної худоби, то свиней припадало – 1,3 на двір, овець – 1,0 шт. Забезпеченість реманентом пересічно на один двір була така: плугів – 0,8 шт., возів – 0,9 шт., борін – 1,5 шт., драпаків та культиваторів – один на 50 дворів, сівалок – одна на 135 дворів. Переважна більшість переселенців мала власну худобу і реманент. І, нарешті, загальна забезпеченість родин коштами була наступною: до 500 крб. мали 3,2 %; від 500 до 700 крб. – 36,7%; від 700 до 900 крб. – 17%; від 900 до 1200 крб. – 20,5%; від 1200 до 1500 крб. – 13%; а понад 1500 крб. – 9,6% [49, арк. 74]. За будь-яких умов до категорії досить забезпечених переселенців можна віднести лише 20%, а відносно забезпечених – 60% сімей.

З викладеного видно, що переселялись переважно селяни, яких необхідно віднести до категорії бідняків та середняків. Але у перший рік переселень, окрім планових переселенців, були й самовільні, які, як правило, не відповідали поставленим державою матеріальним вимогам (додаток Ш).

Зважаючи на великий наплив бажаючих переселитись та відсутність досвіду організації заходів такого роду, у системі ходацтва було допущено багато помилок. На 1925 р. земельні органи виявились зовсім не підготовленими, а переселенські пункти обладнані лише наприкінці 1926 р. [14, арк. 536]. У районні земельні відділи направляли ходоків, не дотримуючись інструкції, а також сім'ї, які мали менше п'яти осіб, менше трьох працездатних, не мали необхідної кількості майна і грошей, посімейно-масткові списки не завірялись сільрадами, направлялись переселенці за чужими свідоцтвами та ін. На кілька дворів, що переселялись, давалось одне свідоцтво. Часто траплялись випадки, коли до сім'ї, яка переселялась, додавали до списку брата або батька голови сім'ї. При опитуванні самого переселенця виявлялось, що занесені до списку не мешкали у цьому будинку [50, арк. 89]. В організації ходацтва порядок так і не був налагоджений. З

початком колективізації особливим розпорядженням Центрального виконавчого комітету СРСР від 23 жовтня 1929 р. систему ходецтва замінили на систему направлення робочих дружин [67, арк. 3]. Посімейно-маєткові списки були вже не потрібні, як і ходаки, оскільки переселяти мали лише колективами.

Радянський уряд намагався організувати, супроводжувати і підтримувати ходоків і переселенців. Проте загальна організація виявилась на низькому рівні. Майже на всіх етапах були «вузькі місця», які завдавали значного дискомфорту переселенцям.

Крайове Переселенське управління згідно з положенням знаходилося у складі Крайового Земельного управління, а в оперативному відношенні підпорядковувалося Наркомзему РСФСР. Складалось таке становище в краї, при якому не було завершеної організаційної системи, відповідальної за переселення у відповідному регіоні. Крайове Переселенське управління не виконувало покладених обов'язків, а тому працювало незадовільно.

Земельні органи з огляду на кілька причин місцевого характеру не сприяли переселецям, а часто, навпаки – дезорганізували роботу. В цілому, спостерігалась така тенденція – чим нижча ланка в системі переселення, тим менша зацікавленість до даного процесу вона виявляла. Переселенський апарат складався або з чиновників, які працювали ще за царського уряду, або нових людей, некомпетентних, і без необхідного досвіду. Плану робіт і почерговісті освоєння тих чи інших районів не було. Заходи з обслуговування переселенців були розпоршені по різних відомствах, отже, не мали жодної відповідальності [28, арк. 4]. Апарат незадовільно контролювався, деякі керівники не знали свого району, був слабкий зв'язок з установами, що забезпечували переселенський процес. Завідувачі мали великий район обслуговування переселенців. Практично був відсутній контроль над кредитними товариствами [54, арк. 64–65]. Про такий безлад засвідчує лист, від уповноваженого Наркомзему УСРР, який робив нагляд за українськими переселенцями. В листі зазначалось: «В Управлінні колонізації Сибіру немає

жодних матеріалів, що стосуються опису земельних фондів, а також свідчень про їх заготовку... Управління колонізації Сибірського краю молоде, організоване лише в цьому році (йдеться про 1927 р. – С.В Долинська.) і складається лише із трьох людей, звичайно, у такого управління і спитати нічого. Виключним джерелом отримання свідчень про колонізаційний земельний фонд були старі переселенські робітники (йдеться про працівників дореволюційного колонізаційного апарату в Російській імперії – Долинська С.В.), які працювали в партії» [14, арк. 320]. З цього листа бачимо, що відповідальні працівники не володіли необхідною інформацією по підпорядкованому їм району. За таких умов про ефективне керівництво не могло бути й мови. Якщо все це помножити на відсутність досвіду у працівників переселенського апарату, стає зрозуміло, що селяни, приїхавши на нове місце для поселення, залишались практично сам на сам із суворими умовами східних районів РСФСР.

За таких умов будь-яка справа була приречена на провал. Реалізація політики переселення доходила до абсурду і практично завжди мала протилежний ефект.

Переселенські органи створювались у той період, коли селянство перенаселених районів СРСР стало у самовільному порядку здійснювати переселення. Для переселенської організації перший, 1926 рік, був в основному організаційний. На той час у районах, де в попередні роки відбувалось заселення і де вже жили люди, залишків підготовленої землі було небагато. Її б вистачило не більше, як на два роки роботи по заселенню [106, арк. 121; 188, арк 68]. Районні переселенські управління відкрились з 1 листопада 1926 р. і в частині землевідвідних робіт при заготівлі фонду проробили роботу на площі 24 тис. га [106, арк. 316].

Дуже часто українські переселенці змушені були селитися на нових місцях ще до того, як був підготовлений земельний фонд і сформований спеціальний апарат для їх обслуговування. Ця обставина негативно позначилась на подальшому ході переселення. Новоприбулим переселенцям

місцева влада могла лише виділити ділянки, що були утворені в дореволюційний період, або ділянки, які залишились недозаселеними через їх непідготовленість: відсутність доріг, води; ділянки, що затоплювались під час великих паводків тощо. Звичайно, питання про підготовку земельного фонду було ключовим. Спостерігалась пряма залежність проживання переселенців на колонізаційному фонді з якістю підготовки належних ділянок землі. Втрати держави від невдах-переселенців, від неповернених кредитів, підготовки фонду, без сумніву перевищували цю так звану економію [363, с. 17]. Отже, без належної підготовки фонду починати масштабне переселення було так само нераціонально, як і інвестувати в проект, який очікувано зазнав би невдачі.

Технічне виконання робіт з підготовки переселенських фондів для заселення (дорожні, меліоративні роботи, розчистка лісу, відкриття цілинних земель) натрапили на великі проблеми через нестачу на місці спеціалістів – інженерів, техніків, агрономів та ін. Гостро стояло питання з робочою силою. Кадри робітників для розчистки лісу, дорожніх, колодязних, роботах з осушення боліт формувались, головним чином, з місцевих селян – старожилів і переселенців. Більшість з них на час сезонних сільськогосподарських робіт (ріллі, посіву, жнив) покидали державні роботи. У цей період Переселенські управління особливо відчували нестачу робочих рук. Досвід поповнення робітників через біржі праці за рахунок міських безробітних виявився невдалим. Міські безробітні не витримували складних, незвичних для них умов, залишали роботу, що також вкрай негативно позначалось на підготовці земельного фонду [595, с. 63].

Виділення земельного фонду стало одним з найважливіших завдань всього комплексу підготовчих заходів у переселенській справі. На державному рівні було прийнято кілька постанов і рішень, які мали вирішити цю справу. Земельним кодексом у статті 46 встановлювався принцип обов'язкового землевлаштування переселенців з вилученням надлишків землі у старожилів. На початковому етапі колонізаційний фонд утворювався з

переселенських ділянок ще царської підготовки, які залишились частково або повністю незаселеними, а також із відібраних надлишків багатоземельних селян та козачих спільнот, ділянок губернських земельних виконкомів та малоцінних частин лісових масивів. Маючи повноваження щодо здійснення масової заготовки землі для переселення, місцеві організації у районах заселення мали зарахувати до державного фонду всі землі, що були «надлишковими» для місцевого населення, та, разом з тим, не мали особливої цінності. Подібні маніпуляції звичайно зачіпали інтереси місевих селян. У населення в багатоземельних районах історично склався екстенсивний спосіб ведення господарства. Вилучення частини земель переселенськими установами неминуче призводило до обмежень у їх традиційному господарюванні, що спонукало до проявів протестних настроїв, примушувало місцеве населення переходити до інших, не притаманних їм, форм ведення господарства [363, с. 6]. Органи влади колонізаційних районів утримували землю часто в інтересах старожилів. Передача в колонізаційний фонд малоцінних лісових площ, луків, пасовищ тощо проходила з великими труднощами, затягувались. Часто таким становищем з вигодою для себе користувались самовільні переселенці, займаючи найлегші для обробітку площі, спочатку на правах оренди, а згодом забирали їх у власність на правах трудового користування [30, арк. 27]. Спостерігалось таке явище як неприязнь до переселенців з боку старожилів, що негативно позначалось на діях місцевих керівників. Новоприбулим віддавались найгірші за якістю землі, найвіддаленіші рілля та сінокоси [32, арк. 89]. На більш придатних земельних ділянках в Пугачівському повіті (Поволжя) пасли овець, кіз, іншу худобу, а решта ділянок в південній посушливій зоні Новоузенського повіту віддавались для переселенців [39, арк. 290]. Про розподіл землі на Поволжі можна говорити, процитувавши одного із переселенців: «..бери, небоже, що нам не гоже, а то, з чого ми можемо витягти хоч копійку на місцеві потреби – залиш нам» [39, арк. 291]. На Далекому Сході при обстеженні переселенських ділянок був встановлений факт, що 12 тис. га частково

підготовлених для переселенців земель і яку вже ходоки зарахували для себе, земельні органи передали старожилам під виглядом лісів місцевого значення. При огляді виявилось: на цій території 40% було розорано, і тільки 20% замали дрібні чагарники [28, арк. 6]. Від Благовіщенська до Владивостока на відстані 2000 верст по лінії залізниці праворуч і ліворуч на різних місцевостях від 30 до 70 верст поселились старожили, що мали великі земельні наділи. Оброблялись ці землі в розмірі не більше п'яти відсотків, а частіше не оброблялись взагалі, а використовувались для мисливства, водних та інших промислів. За статистикою на кожний двір Далекого Сходу припадало по п'ять десятин земельної оранки, при тому, що існували наділи по сто та більше десятин землі. Окрім проблеми пошуку вільної землі існувала й інша проблема – визначення кількості необхідної землі для виділення на господарство. В статтях 166, 169, та 170 «Земельного кодексу» стверджувалось: «...утворення переселенського фонду відбувається за почином землевпорядкувальних організацій, а відведення земель для потреб переселення відбувається за особливо встановленими нормами, або за фактичною можливістю трудового освоєння земель» [566, с. 64]. Проте ці норми трактувались на практиці досить довільно. Виділення «земельних надлишків» із землекористування місцевого населення відбувалось, як уже вказано, не у правових умовах. Особливо це властиво для Далекого Сходу. Для виділення земельних надлишків необхідно було мати земельну норму, засновану на обліку основних елементів селянського господарства і перспектив його подальшого розвитку. Тим часом, ці норми на Далекому Сході ще не були встановлені. Сама методика встановлення виявилась незрозумілою. Прийнята на місці місцевими органами норма в п'ять гектарів на особу при різноманітності типів господарства – від скотарського в деяких районах Забайкалля до інтенсивного з посівом рису в районі Примор'я – питання не вирішувала. Невизначеність у цьому основному питанні призвела до дефектів при землеустрої місцевого населення. Як правило, такий підхід в землеустрої реалізовувався при нормативах, коли за місцевим населенням

закріплювалося все наявне фактичне землекористування і жодних «надлишків» для державного переселення не залишалося. У Забайкаллі, в районах зернового господарства, де норма не повинна була б перевищувати п'ять гектарів, місцеве населення наділялося від семи до чотирнадцяти десятин землі на людину, у Амур'ї виділялось по сім десятин; у Примор'ї, – в південній його частині, де оптимальною нормою, що забезпечувала інтереси господарства вважалась чотирьох десятинна норма, наділення йшло по сім, вісім і навіть до десяти десятини на людину. Характерною ілюстрацією є Шелопугинська і Копунська волості в Забайкаллі. За статистичними даними, фактичне земельне забезпечення в них становило від 15 дес. [363, с. 8].

Ще одним негативним моментом стала розпорошеність земель. Земельні фонди не були сконцентровані в компактних районах, а розкидані на великих територіях Сибіру і Далекого Сходу. Ця обставина перешкоджала діям влади у своєчасному плануванні в цих районах переселенських земельних фондів, концентрації фінансових ресурсів, виділенні пріоритетних зон, що потребують першочергового заселення. За цих умов як ходацтво, так і переселення 1926 і 1927 рр. виявилися розпорошеними по величезній території у всіх без винятку округах. Земельний фонд не повною мірою був підготовлений для заселення [111, арк. 82; 113, арк. 56], у кращому випадку його лише виявляли і відмежовували.

На Далекому Сході підготовка культурної площі замість встановлених директивами НКЗ трьох гектарів такої площі на господарство переселенці отримували півтора до одного гектара, а інколи і зовсім не отримували [363, с. 16].

Інструкція Всесоюзного переселенського комітету відносно підготовки земельного фонду до вселення переселенців передбачала: «1) підготовку щонайменше трьох на господарство земельного фонду. Такий мінімум давав би можливість переселенцям у найближчий після вселення час організувати мінімальне господарство і в подальшому поступово його розширити; 2) оснащення колодязями, водоймами, водосховищами безводних просторів;

3) забезпечити переселенцям зручний проїзд на ділянки та сполучення з торгівельними центрами; 4) у необжитих частинах, віддалених від існуючих культурно-економічних адміністративних центрів, створити свої центри [114, арк. 2; 566, с. 102]. Упродовж переселенської кампанії невідповідність фондів став скоріше правилом, а ніж винятком. Фактично заготовка землі була не більшою за два гектари на господарство. В Сибіру заготовка іноді виявлялась настільки мала, що навіть не сягала 50% від потреби. На Півночі, де умови були вкрай складні, у Чаїнському районі Сибіру виконано лише 35% належних робіт від плану [144, арк. 2]. Площа земельного переселенського фонду Новоузенського повіту на папері обраховувалась у 494 тис. 899 га, а фактично було умовно підготовлено 46 ділянок площею 135 тис. 890 га. За літо 1927 р., яке було гарячою порою у переселенській кампанії, ще підготували 46 ділянок загальною площею 99 тис. 552 га. Загалом в повіті на 1 жовтня 1927 р. було облаштовано 92 ділянки загальною площею 235 тис. 442 га. Таким чином переселенську у кампанію підготовлено лише 50% необхідної площі. Значно незадовільніше характеризувались справи в Пугачівському повіті. На той самий 1927 рік налічувалось 427 переселенських ділянок загальною площею 461 тис. 738 га, із яких 108 тис. га земельного фонду, відкритого у вказаному році. Якщо земельний фонд попередньої заготовки існував практично без садіб, то більш нової – взагалі без господарського облаштування [39, арк. 257].

Отже, переселенці оселялись на землях, незадовільно підготовлених або не підготовлених державою для їх господарського використання. Переселенські органи змушені були проводити підготовку цих земель або одночасно із зарахуванням, або, що ще гірше, після того, як переселенці вже прибули на ділянки. Технічний персонал з підготовки фонду виявився розпорошеним, його роботи набули із самого початку характер допрацювань, дрібних за обсягом і більш вартісних робіт, що ускладнювали їх правильну технічну постановку і контроль [363, с. 4]. Складність умов у необжитих районах, віддаленість ділянок вимагали великих організаційних і фінансових

затрат. Часто роботи проводились найпримітивнішими способами: за допомогою лопати та вірьовки [28, арк. 29].

Для переселенців, що потрапили на незадовільно підготовлені землі, це гарантувало багато інших додаткових проблем. Надзвичайно важкі були для освоєння ґрунти Далекого Сходу. Через своєрідні кліматичні умови вони майже повсюдно поверхнево заболочені і покриті вологолюбними рослинами, із розвинутими кореневищами. Ця обставина надзвичайно ускладнювала підняття цілинних земель. Зазвичай при оранці цілини старожили запрягали від чотирьох до шести сильних коней. Така оранка була абсолютно непосильною для матеріально слабких переселенців, до того ж не пристосованих до умов Далекого Сходу [595, с. 25]. За тодішнього рівня технічного забезпечення підготовка цілинних земель виявилась дуже трудомістким завданням. Трактор з'явився лише з 1927 р. До того додавались ще ускладнення із підготовкою самої землі. Крім того, практично всі види техніки, особливо на початкових етапах переселення, були дефіцитними. Розробка цілинних ґрунтів, покритих чагарником, сильно задернованих і поверхнево заболочених, стала непосильною для переселенців через відсутність техніки, достатньої кількості тягової сили і реманенту. І за цих умов місцева адміністрація не змогла використати всі гроші, які виділялись на підготовку фонду. Потреба в облаштуванні ділянок для переселенців була, але через відсутність відповідної організації та техніки кошти так і не використовувались. Зокрема, на підготовку, розкорчування та оранку цілинних земель на Далекому Сході було витрачено у 1926 р. всього 2% кредитів, а у 1927 р. – 23% [47, арк. 146]. Навіть при умові, що кошти з підготовки землі для переселенців були освоєні, то на заплановані обсяги робіт їх би все одно не вистачило. Головною причиною такого стану речей – нереально складений кошторис. Наприклад, вартість зйомки за кошторисом становила 17 коп., фактично потрібно було 54 коп., при побудові дороги в кошторис закладено 1200 крб. за кілометр, хоча дійсний грошовий еквівалент такої роботи становив 2400 крб. [78, арк. 57].

Звичайно, доцільніше було б зробити план підготовки відповідно до відпущених кредитів, але, зважаючи на вплив переселенців, переселенські органи були поставлені в ситуацію, що унеможливлювала відповідний реальний сценарій дій.

Ситуацію ускладнювала непрофесійність, безгосподарність і звичайна незацікавленість місцевих чиновників. Наприклад, на Далекому Сході в розпорядження переселенським органам вперше було мобілізовано кілька тракторних загонів загальною чисельністю близько 30 машин [363, с. 15]. Але корчувальні машини працювали не на повну силу, оскільки цю техніку було направлено на роботи з розчищення чагарників і дрібного лісу [108, арк. 24; 119, арк. 130]. Так швидше і простіше можна було виконувати планові завдання.

Важливим заходом із влаштування переселенців стало будівництво ґрунтових доріг на переселенських ділянках. В умовах Сибіру і Далекого Сходу, території яких простягались із заходу на схід на тисячі кілометрів, будівництво доріг для сільського населення мало життєво важливе значення. Переселенські організації справедливо пов'язували дорожнє будівництво з утворенням колонізаційного фонду.

На Далекому Сході на облаштування доріг упродовж 1926–1927 рр. було виділено 750 тис. крб. Сума коштів виявилась недостатною для облаштування такого великого і складного за рельєфом, але при огляді виявили, що і ці кошти йшли головним чином на ремонт діючих доріг, розташованих в районах вже існуючих селищ [28, арк. 8]. Радянська держава для виконання дорожніх робіт навіть замовила в США технологічно нові машини, які працювали лише два дні, після чого через неуміння експлуатувати були списані і здані на склад.

Деякі переселенські ділянки, вже більш як на половину заселені, залишались без доріг. Проблемою були відсутність, або зрунованість мостів. Низькі кошторисні розцінки дорожніх робіт змушували знижувати якість роботи. В негоду дороги на м'якому ґрунті ставали важко проїжджими.

Зв'язок переселенських ділянок між собою і з найближчими культурно-економічними й адміністративними центрами був ускладненим. Кошти, що виділялись на будівництво доріг, використовувались дуже нераціонально. У газеті «Советская Сибирь» згадуються такі випадки: в селищі Ізюк на ділянках № 79, 83, 85, 86 та 101 були побудовані дороги протяжністю 30 км. Кілометр побудови такої дороги вартував державі тисячу карбованців. За час переселенської кампанії 1925–1929 рр. туди не поселилось жодної людини. Такими шляхами для зручності іноді користувались ведмеді [508, с. 3].

Що стосується Сибіру то, за 1927–1930 рр. було побудовано 2 231 км і капітально відремонтовано 4 454 км старих доріг, побудованих на переселенських ділянках у дореволюційний період [137, арк 22; 566, с. 106]. З наведених даних бачимо, що вдвічі більше коштів виділялось на ремонт старих, а не будівництво нових доріг. У підсумку складається незадовільна оінка дорожнього сполучення.

Якщо у заболоченій місцевості Сибіру та Далекого Сходу актуальною проблемою було будівництво доріг, то у Поволжі найбільш гостро постало питання водопостачання. В Поволжі через незначні суми асигнувань або невчасне кредитування при підготовці переселенського фонду проводилось обводнення в мінімальних обсягах. На 1926 р. було виділено 80 тис. крб. на меліорацію та обводнення, збудували ж лише 80 технічних споруд для водопостачання [33, арк. 68]. Нагадаємо, що лише українців за планом на 1925–1926 р. мало переселитись – 3400 сімей [3, арк. 299]. На 1927 р. в планах заселення Поволзького колонізаційного фонду зазначалось, що 21,6% господарств не мало водопостачання, інші ж території, за звітами, були готові до поселення і на деякі з них вже почали розміщувати переселенців. Фактично ж відносно забезпеченими водою можна було вважати тільки 39% ділянок, підібраних під заселення. Проте, при вибіркового обстеженні спеціалістами Наркомзему УСРР виявлено, що близько $\frac{2}{3}$ споруд були або зруйновані, або потребували капітального ремонту [32, арк. 90–91]. На

1927 р. відсутність водопостачання на ділянках по Новоузенському повіту сягала 67%, по Пугачівському 61% [49, арк. 214].

Про водопостачання Уралу відомостей значно менше. З матеріалів, які ми маємо, доходимо до висновку, що ситуація тут була не кращою, ніж у Поволжі. У Троїцькому повіті на кожну ділянку площею 1500–2000 дес. ємністю 40–50 дворів було викопано один, зрідка два колодязі [33, арк. 88]. У цих регіонах через погане водопостачання та вибору ділянок на ходацьких свідоцтвах серед українців були незначні зарахування.

Відсоток людей, що повертались після спроби оселення в колонізаційних районах у 1920-х рр., був досить високим. Причини повернення були різні. Від погано підготовленого земельного фонду, віддаленості ділянок від економічних центрів, недостатня матеріальна допомога, відсутність побічних заробітків та ін. Велику проблему для переселенців становили різноманітні стихійні лиха, які періодично повторювались у колонізаційних районах. Не сприяли переселенню стихійні лиха. Так у подіях 1927 – 1929 р. в результаті розливу річок Амурського та Усурійського басейнів постраждала Хабаровська округа. Було перекрито дорожнє сполучення, що викликало навіть до евакуацію місцевого населення. На Поволжі у 1927 р. стався недорід. Уповноважений відділу переселення НКЗ УСРР Чебанов так описував ситуацію, що склалась: «Зараз при огляді селищ доводиться спостерігати таку картину: люди, маючи можливість будуватись, отриману позику лісом, готовий саман та ін., сидять в куренях і неспішають будуватись. Велика частина з них, прибувши на місце остаточного оселення з сім'ями та спаливши всі мости з місцем виходу, без сумніву, залишаться тут, але й вони намагаються передбачити, що буде далі» [38, арк. 171].

Аналізуючи опитування, проведені переселенськими пунктами серед селянських родин, що поверталися на батьківщину, причини зворотного руху були наступними: маломіцність сім'ї – 21,3%, непридатність ґрунтів – 17,4%, непристосованість до життя – 15,2%, стихійні лиха – 7,8%, ранні заморозки – 9,2%, затоплюваність ділянок – 5,8%, відсутність засобів для існування –

5,7%, втрата працездатності одного із членів родини – 5,7%, не сподобався край – 4,9%, відсутність заробітків – 1,0%, заболоченість районів – 0,64%, неврожаї, погані ґрунти – 3,4%, засилля комарів та мошок – 0,2%, інші причини – 1,8% [53, арк. 57].

Із тих переселенців, що офіційно зареєструвались, на 1927 р. відсоток повернень становив: УСРР – 91 родина (11,5%), БСРР – 225 родин (32,6%). РСФСР – 442 родини (55,9%). За 1927–1928 р. відсоток повернень проти минулої переселенської кампанії 1926–1927 р. дещо підвищився (17 проти 15,8%).

Основну масу самовільних переселенців Сибіру – 1 189 осіб, або 62%, які в принципі від малоземелля не страждали [78, арк. 41]. Їх приваблювали інші краї тільки тоді, коли можна було отримати переселенський кредит. До 1928 р. самовільні переселенці користувались тими ж пільгами, що і планові. Саме фінанси були спонукальним моментом для переселенців із Сибіру, і, отримавши їх, вони спішно повертались додому.

Причини самовільних переселенських рухів були різні. На початку 1920-х рр. політикою переселення ніхто не займався і цей рух як явище був стихійним. З початком проведення політики організованого переселення кількість самовільних переселенців поступово почала зменшувались. Якщо на 1925–1926 р. відсоток самовільних переселенців становив 61%, то в 1927–1928 р. – 26% [566, с. 112]. Як вже зазначалось, до переселення більш тяжіли бідні верстви селянства. З 1927 р., коли були відмінені матеріальні вимоги, кількість самовільних переселенців зменшилась. Але сам рух не зник. Змінилась його мотивація. Якщо раніше однією з основних причин, за якої ставали самовільними переселенцями, була відсутність необхідного забезпечення, то з 1927 р. така необхідність зникла. Перепоною стала погана організованість дозвільної процедури в місцях виходу і недостатня підготовленість земельного колфонду в місцях поселення. Запропоновані місцевими органами влади ділянки та умови, в яких потрібно було жити, не

влаштували селян. Новоприбулі переселені шукали більш комфортні місця, іноді не пов'язані з сільськогосподарськими заробітками.

Ми маємо в розпорядженні результати обстеження, проведені у Томську, де була спроба з'ясувати шляхом опитувань причини, що штовхнули переселенців віддати перевагу самовільному поселенню перед плановим. Були отримані такі відповіді: 1. «Не міг чекати черги» (30,4% всіх відповідей). 2. «Не знав порядку» (8,7% всіх відповідей). 3. «Як бідняк не отримав дозволу» (16,10% всіх відповідей). 4. «Як одинак» (0,8% всіх відповідей). 5. «Їздив у плановому порядку, але не влаштувався» (0,5% всіх відповідей). 6. «Не було дозволу на переселення (42,7% відповідей) [552, с. 119]. Зрозуміло, що відповіді, які давали самовільні переселенці, ніким не перевірялись. Їх правдивість була на совісті селян та працівників Томської партійної організації. Ми спробували самостійно проаналізувати причини цих міграцій після того, як були зняті обов'язкові матеріальні вимоги. Найбільш вірогідною була економічна причина. З викладеного доходимо висновку, що основним спонукальним мотивом для селян було малоземелля. Понад 50% мали до три десятини землі, що у жодному випадку не змогло б прогодувати сім'ю з п'ять осіб.

Самовільний рух з України дає такі дані: у 1926 р. всього – 10 тис. 862 сімей, в тому числі планові – 6916 сімей, або 63,6%, самовільних – 3876 сімей, або 36,4%. У 1927 р. – 22 тис. 114 сімей, планові – 16 тис. 724, або 75,0%, самовільні – 5390 сімей, або 25,0%. До загальної кількості самовільних переселенців з УСРР складаються в 1926 р. – 16,7%, в 1927 р. – 12,5%. Найбільше самовільних переселенців давали такі повіти: Глухівський, Чернігівський, Сумський, Роменський, Волинський, Подільський, а в 1927 р. після недороду в південних областях УСРР: Миколаївська, Першотравенська, Херсонська, Маріупольська, Зінов'ївська [54, арк. 59–61].

Регіоном, який найбільше приймав самовільних переселенців, був Далекий Схід. Ці роки виявили ще одне рідкісне явище, коли значним постачальником нових переселенців у згаданий регіон став Сибірський край.

Рух самовольців із Сибіру в 1926–1927 рр. набув загрозливих масштабів. Поступово він пішов на спад завдяки втручанню влади. Ніхто із робітників Сибіру і Далекого Сходу не мав на меті серйозно вивчити причини цього явища. Точки зору існували різні: виснаження сибірських ґрунтів, безлісість, загальне погіршення клімату [78, арк. 40]. Самі сибіряки пояснювали причини своїх міграцій безземеллям або малоземеллям. Найбільш вірогідною видається версія, що основною причиною було намагання отримати дешеві переселенські кредити.

Самовільні переселенці займали значне місце і їх відсоток сягав 31%. Заходи із врегулювання руху самовільних поселенців на Далекому Сході, що впроваджувались радянською владою, дали позитивні результати. Наприклад: позапланове переселення в 1925 р. займало 80% всього руху, в 1926 р. воно знизилось до 50%, а у 1927 р. – до 28% [30, арк. 34].

У 1928–1929 р., навпаки, слід відзначити небувалий наплив самовільних переселенців до Сибіру. Причини цього полягали у стихійному лиху на Далекому Сході (повінь), а за цим – продовольчі труднощі та китайські події, що відлякували переселенців. Також скороченням земельних наділів на Поволжі та Уралі.

Самовільні переселенці мали звертатись для реєстрації до відповідних органів. Керівники районів поселення мали їх зарахувати і надати переселенські ділянки. Самовольців, які звертались за допомогою до держави, було не так багато. Справа в тому, що вони мали відповідати певним вимогам: приїхати всією сім'єю; надати майновий список, довідки від сільради про використання залишеної землі та про сплату продподатку.

Завідувачі оселення, часом, намагались направити самовольців на найгірші землі, найбільш віддалені. За неточними даними земвідділів, кількість самовольців по повітах Сибіру сягала 100 тис. осіб різних національностей, а за даними Челябінської реєстрації – 121 тис. 234 особи. Вести точний облік самовольців було важко, оскільки вони неохоче реєструвались, намагались дати про себе неправдиві дані, і місця, де вони

поселялись, знайти було досить важко, а реєструвались вони лише за необхідності.

Як підсумок, слід зазначити, найбільший відсоток самовільних переселенців давав Сибір, а не малоземельні райони; велика кількість самовільних переселенців на початковому етапі переселенських заходів була пов'язана із майновими вимогами до селян та малою кількістю наряду. Деякі сім'ї воліли знайти собі землю ближче до обжитих ділянок, а не селитися на погано підготовлений фонд.

Отже, до 1929 р. радянська переселенська політика розраховувалась на індивідуальних переселенців. Для переселенців-одинаків земельний фонд готувався дрібними ділянками з невеликою площею їх була невеликою, а самих ділянок налічувалось тисячі одиниць, хаотично розкиданих по величезній території від Уралу до Тихого океану. Законодавством при плануванні ділянок передбачалось утворення «національних» районів, але цього не вийшло на практиці. Районні переселенські управління не вважали за доцільне бронювати за тими чи іншими національними групами переселенців великі масиви колонізаційних фондів. Не було утворено повітів, які б відповідали природно-історичним умовам того чи іншого регіону національного виходу [72, арк. 56]. До того ж для чиновників така національна дисперсність додавала ще труднощів в роботі з обслуговування переселенців, ускладнювала медичний, ветеринарний контроль, шкільне, кредитне, кооперативне обслуговування тощо. Переселенські органи продовжували політику змішування переселенців різних національностей, яка провадилась до революції. Досить швидко українці у своїй новій домівці втрачали національну ідентичність, поступово русифікувались. У той самий час за рахунок слов'янського населення більшовики будували собі буфер з Китаєм та Японією. Ці народи мали взяти на себе перший удар у випадку бойових дій.

3.3. Облаштування українських селян у місцях переселення

У всі часи освоєння природних багатств Сходу РСФСР, влада зіштовхувалась із проблемою малонаселеності регіону, вирішення якої найчастіше мало не тільки економічні, а й політичні мотивації. Відсутність землеробської традиції у місцевого населення призводила до дефіциту сільськогосподарської продукції у регіоні. Українські селяни мали відповідну культуру і відповідні навички, тому були особливо цінними у ролі переселенців.

Господарське та культурне обслуговування переселенців передбачало складну і багатовекторну систему заходів. Різні умови в місцях, з яких виїждали та в місцях прибуття переселенців, економічна неспроможність, викликали необхідність надання різного роду державної допомоги. Найнеобхіднішими були агрономічна, ветеринарна, медична, шкільна, кредитна допомога, постачання живим і технічним інвентарем, предметами господарського використання та широкого вжитку, організація промислів, збуту промислової продукції, кооперування та інші заходи.

Питання, в яких розмірах і в яких пропорціях переселенцям мала надаватися господарська, кредитна, культурна допомога, було досить складним. Природні умови в районах заселення здебільшого були досить складними. Державної допомоги потребували і ті селяни, які вже давно проживали на територіях Уралу, Сибіру, Поволжя, Далекого Сходу. Місцеві ж органи влади поділяли точки зору, що обслуговування переселенців повинно бути на тому самому рівні, як і місцевого населення. Центральні органи влади дотримувались точки зору, що селяни, які вже проживали на відповідній території впродовж одного і більше десятків років, вже освоїлися з місцевими природними та економічними умовами і цілком пристосувалися до них, тому пільги на них не розповсюджувались. А пільги переселенцям надавали такі: спеціальними державними постановами вони звільнялись від

виплати податків на строк від трьох до п'яти років залежно від місця поселення. Такі ж пільги поширювалися і на самовільних переселенців. Чоловіки звільнялись від військової служби упродовж трьох років з моменту поселення. Згідно з параграфом 151 Особливої інструкції НКЗ РСФСР «Переселенцям в районах назначених для колонізації, ліс надавався за «особливо» низькою ціною». А у деяких районах із Державного лісового фонду надавався безкоштовно, що гарантувала ст. 24 Лісового кодексу РСФСР. Переселенцям надавався особливий переселенський кредит [78, арк. 45].

Кредитування переселенців організовувалось у сільськогосподарських кредитних організаціях. До 1928 р. кредит видавався в однаковому розмірі для всіх господарств. З 1928 р. з'явилися додаткові критерії. Для видачі кредиту потрібні були: наявність ознак будівництва; акт з місця виходу про майнове становище в період виходу переселенців; довідка про доцільність видачі позики; наявність певної кількості робочих рук та робочого складу сім'ї [78, арк. 45].

Кредитно-позикова система у 1925–1926 рр. була організована вкрай незадовільно, пізніше, на 1926–1927 рр. ситуація тут дещо покращилась, але все одно була далека від досконалості. Перевірками виявлено багато випадків неповного кредитування за наявності залишків по кредиту понад 50% у кредитній системі [28, арк. 8]. Кредити часто затримувались у системі сільськогосподарських банків. Нерідко траплялись випадки, коли переселенець не отримував грошей по два-три тижні, іноді місяці, і не тому що в банку не було грошей, а тому, що несвоєчасно зробили переказ коштів. Найчастіше потреба в грошах виникала під час посівної кампанії для купівлі необхідного насіння, тяглової сили або реманенту. Невчасно виданий кредит для селян означав, що поле буде засіяно в пізніший термін або у неповному обсязі. Кредит для закупівлі дорогого машинного устаткування виявився вельми короткотерміновий – на 6–10 місяців, що негативно відбивалось на переселенських господарствах [73, арк. 87].

Істотним дефектом стала незначна мережа кредитних товариств. Зареєстровані були випадки, коли за кредитом переселенець їздив 15 разів, щоразу долаючи 35 верст [55, арк. 36]. Кредитна ж кооперація виявляла в цій справі слабку мобільність, незважаючи на те, що вони зазнавали великих труднощів через віддаленість таких товариств. Кошти розподілялись без урахування майнового забезпечення переселенців. Правильністю витрат коштів через віддаленість ділянок на 100–200 верст ніким не контролювалась, місцеві кредитові товариства не вважали це своїм обов'язком.

У Сибіру на 1926–1927 рр. було відпущено коштів на позики 2 млн. 570 тис. крб., з яких не було використано 1 млн. 20 тис. 542 крб. На загальнокорисні потреби відпущено 310 тис. крб., а витрачено – 257 тис. 207 крб. Причини невикористання коштів полягали в низькому ліміті позик на окреме господарство. Позика в 300 крб. була винятком, переважно ж становила 100–150 крб. Іншою причиною було несвоєчасне постачання коштів сільськогосподарськими банками, що затримували видачу кредиту до півроку [33, арк. 60].

Гроші видавались у меншому обсязі, ніж у цьому була потреба. Згідно з умовами Поволжя, на господарство необхідно було коштів у розмірі від 400 крб. У 1926 р. сума ж кредиту в середньому становили 150–175 крб. на господарство переселенця. Але і таких кредитів отримали лише 1500–1800 господарств [33, арк. 63]. Місцеві ж селяни Поволжя, по основній лінії, отримували 700 крб. і більше на сім'ю, переселенці ж, яким для організації господарства потрібна була більша сума коштів, не мали можливості отримувати більше 300 крб. Реально позика давала переселенцям змогу купити ліс, плуг, одного коня [39, арк. 261–263]. На Уралі в 1926 р. кредитна допомога виявилась дещо меншою за Поволзьку і становила 200 крб. На кредити державою було виділено 100 тис. крб. [33, арк. 83]. Пізніше для Уральського краю встановлений кредит на одне господарство – 300 крб. [56, арк. 15]. У Сибіру на кредитування в 1926–1927 рр. сума визначалась у розмірі 200 крб., а 27 квітня 1927 р. були встановлені в розмірі в 300 крб.

Округам доручалось підходити більш диференційовано при визначенні розміру кредитування і, залежно від складності освоєння ділянки, виділялась сума на господарство в межах від 150 до 350 крб. Загалом було на місцях отримано 2 млн. 750 тис. крб. Проте ділянки для поселення тут були дуже складні, тому сума кредиту була надто низькою [35, арк. 18]. Ще одне збільшення кредиту відбулось упродовж 1928–1929 рр. Для позик було відпущено 25 млн. 181 тис. 828 крб. Позика видавалась на десять років під 3,5 відсотків. Розмір становив 200–400 крб., залежно від складності освоєння ділянки або віддаленості від залізниці. За дев'ять місяців на Далекому Сході у 1928–29 р. видали кредит 11 407 господарствам на суму 2 млн. 103 тис. 265 крб., але з великим запізненням.

Відсоткові ставки по кредиту були відносно низькі, але навіть з їх отриманням були порушення. Наприклад, в Омській окрузі Окрсільбанк дав розпорядження, щоб під час видачі позик, утримувалось 3,5% річних, з яких 2,5% утримувалось відразу після одержання грошей. Тобто, коли переселенець отримував кредит в 150 крб., то з нього відразу до державної казни відраховувалось 37 крб. 50 коп. – відсотки за десять років [54, арк. 72–73].

Розмір кредиту міг бути більшим, якщо переселенець – член «вищої форми колективного господарства», тобто колгоспу або комуни. У такому випадку можна було отримати позику в середньому на 10% більшу. Варто зазначити, що селяни часом формально утворювали такі господарства, щоб отримати більший кредит.

Ще одним із видів допомоги стали так звані кредити на «суспільні потреби» – кошти для побудови школи, лікарні, доріг, колодязів тощо. Звичайно, що такі кошти освоїти було практично неможливо, коли сім'я не мала власного житла, тільки будувала господарство, потерпала від хвороб, складних умов життя. [77, арк. 19].

Гостро постало питання з постачання переселенців живим і технічним інвентарем, насінням, предметами широкого вжитку. Ці види допомоги мали

бути надаватись переселенцям негайно після їх прибуття. Будь-яка затримка у постачанні виливалась у затримку організації господарства, затримку з посівом і втрату господарського року та проїданням мізерних запасів. У більшості випадків грошима позики не видавались, а були натуральними. Для видачі такого роду допомоги засновувались спеціальні товариства. У 1926 р. адміністрація Далекосхідного краю підписала договір з Далекосхідним крайовим союзом споживчих товариств, за яким Дальсоюзкрай зобов'язаний був постачати переселенцям товари і продукти через товариства споживачів у десяти населених пунктах: Бушулат, Сводний, Бочкарево, Завітая, Буря, Хабаровськ, Іман, Спаськ, Нікольськ-Уссурійський, Владивосток [14, арк. 540]. Схожі структури були утворені і на Уралі. Тут Уральським районним переселенським управлінням був складений договір з Уралскладом, який брав на себе зобов'язання із забезпечення переселенців машинами, реманентом, худобою, зерном тощо. У Сибіру таких закладів не було, переселенці самі купували у старожилів все необхідне.

Позика грошима була нижчою за суму, що видавалась продтоварами. Так, на 1926–1927 рр. в Новоузенському повіті по лінії агропомоги (сільгоспінвентар, трактори, насіння) було видано позику 1690 господарствам на суму 170 тис. 043 крб. грошима та робочою худобою – 94 тис. 788 крб. 99 коп. У Пугачівському агрономічна допомога – 91 тис. 772 крб. 53 коп., (1104 видачі) і грошима – 1477 видач на суму 90 тис. 333 крб. По Бузулукському – всього 315 видач по лінії агропомоги і 27 тис. 404 крб. грошима [39, арк. 261–263]. Як бачимо, був значний великий відсоток видачі натуральної позики, але заготівельні організації не мали зацікавленості у виконанні взятих на себе договірних зобов'язань. Вони не враховували, які речі та обладнання насправді необхідні були переселенцям. Як правило, дісно потрібні речі і товари були дуже дорогими, що проілюстровано в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Різниця цін на Далекому Сході на 1927–1928 рр. [78, арк. 51]

	У кредитних товариствах	Ринкові ціни
Пшениця	2,50	1,80–2,00
Овес	1,60	1,25
Гречка	1,50	1,00

Як бачимо з даних таблиці, в товариствах вартість зерна була вища на 30–50%. Переселенці намагались не брати такий висококоштовний кредит. З цієї ж причини значні кошти і товари залишались у кредитових товариствах.

У 1927 р. на Далекому Сході сталася повінь. Ціни на продукти різко зросли. Через загрозу голоду зерно і продукти селянам доводилось купувати на ринку, тому Далекосхідний виконком ухвалив рішення про видачу продуктової допомоги (по 10 кг борошна) переселенцям. Але фактично видавалось по три-чотири, за яким доводилось їхати 40–50 км. Споживчі товариства не впорались із завданням з постачання хліба переселенцям і останні змушені були купувати його на вільному ринку за ціною 12–15 крб. за пуд [73, арк. 82]. У наступному 1928 р. Дальсоюзкрай знову працював незадовільно. Насіння на суму 80 тис. крб. заготовили пізно і використовувати його не було потреби, оскільки поля були засадженими купованим на вільному ринку зерном [46, арк. 145]. Цінова політика не задовольняла переселенців. Наприклад, по Владивостоцькому повіту в кредитовому товаристві ціни були такі: овес відпускався для переселенців у сумі 2 крб. 10 коп., у той самий час заготівля становила 1,5–1 крб., ячмінь – 4 крб., 07 коп., а заготівля – по 1 крб. 30 коп. Як бачимо, в першому випадку прибуток, отриманий кредитним товариством, становив 200%, у другому – до 313% [55, арк. 37]. Коли почалося колгоспне будівництво, уряд видав наказ, згідно з яким споживчі товариства мали відводити пріоритетне право на фінансування колгоспів. В Амурській області доходило до того, що видане в

кредит насіння індивідуальним господарствам доводилось повертати, щоб його перенаправити в новоутворені колгоспи. Для Сибіру 1927 р. теж видався неврожайним. Тут сільськогосподарський сектор потребував допомоги з боку держави. Допомога насінням в 1928–1929 рр. становила в тайгових районах по 10 пуд., та по 20 пуд. у степових районах Сибіру. Нестача насіння відчувалась у Томській, Ачинській, Канській округах. Це пояснювалось тим, що вони в цей рік не мали свого засіву та іншими труднощами, з якими пов'язувалось постачання зерна з інших районів [77, арк. 20]. Загалом продовольче постачання переселенців у Сибіру, за відсутності споживчих товариств, організовано було значно краще, ніж на Далекому Сході. У Сибіру дешевше коштувала робоча худоба, а тому з Далекого Сходу переселенці приїжджали до Сибіру для купівлі коней. У Сибіру кінь коштував близько 100 крб. [73, арк. 87]. У той самий час на Далекому Сході вартість коня зокрема в Примор'ї була 350 крб., у середньому ж по краю – близько 300 крб. Щоб хоч якось здешевити ціну на худобу, товариству під назвою «Дальсільрада» надали кредит у сумі 70 тис. крб. і право перевозити коней за пільговим тарифом. Фактично за результатом діяльності «Дальсільради» ціна на коня сягала 370 крб. Причому, коні були такими занехаяними, що не кожен селянин погоджувався їх брати. Накладні витрати перевищили 150% ринкової вартості. Із заготовлених у Забайкаллі 1000 коней переселенці змогли взяти 169, відмовившись від інших через їх дорожнечу та непридатність [47, арк. 145]. Щоб хоч якось допомогти переселенцям місцеві районні переселенські управління в обхід заготівельних організацій домовлялись із Забайкальською сільрадою, де коней продавали за ціною 80–150 крб. [30, арк. 31].

Одним із можливих варіантів придбання робочої худоби для переселенців, була індивідуальна поїздка до Сибіру, де ринкова ціна коня 75–100 крб., з перевезенням він становив 120–140 крб. Корова ж коштувала 200–250 крб. [78, арк. 48]. А от заготівельні організації, як уже зазначалось, мали інші ціни. У Сибіру було дві заготівельних бази у межах Ачинська та Іркутська. Середня ціна коня на Ачинській базі становила 165 крб., на

Іркутському – 172 крб. Із 1500 закуплених ними голів коней продали 605 [55, арк. 37]. Ринкова вартість завжди виявлялась нижчою, ніж у заготівельних організаціях. Пересічна вартість худоби по Троїцькому району Уральської області становила 140–150 крб., пари волів за 150–160 крб. У той самий час на ринку можна було купити коня за 110–120 крб., пару волів – за 120–130 крб. [56, арк. 15]. За заготівлю худоби кредитові товариства брали високий відсоток – до 30%, при тому, що якість худоби дуже низька.

Ще одним видом допомоги переселенцям стало кредитування будівництва житлових будинків. На Далекому Сході з 1926 р. з метою забезпечення будівельним матеріалом Дальколонізацією підписали договір з Дальлісом, який зобов'язувався заготовити для переселенців 11 тис. колод дерева, вартість яких була не більше 15 коп. за метр кубічний. Крім того, переселенці мали право на безкоштовний відпуск лісу для палива на тих ділянках, де є ліси (с. 25. Лісового кодексу). Дров дозволялось заготовити не більше 5 куб. на двір [14, арк. 539]. У Сибіру також гострої потреби в лісі не існувало. У більшості випадків він ріс прямо на ділянці, або його можна було отримати з лісових дач, які знаходились на відстані 25–30 км. У степових районах гострота питання зменшувалась тим, що житла будувались переважно саманні або глиняні. У 1928 р. районним переселенським управлінням Сибіру дув складений договір з Лісзагом на постачання будівельного матеріалу. Але договір за усталеною традицією постійно не виконувався [77, арк. 21]. Проблеми з лісом були на Уралі та Поволжі. Тут лісів було обмежено. У безлісих районах один тільки зруб вартував 700–800 крб. Тому через дорожнечу лісоматеріалу переселенці його брали зовсім мало [78, арк. 47]. Та найскладніше становище виявилось з будівельним матеріалом промислового виробництва: цвяхи, скоби, скло, листове залізо, які стали тотальним дефіцитом.

Щодо забезпечення сільськогосподарським реманентом, то це питання також дуже гостро постало в тих районах, де потрібно було додатково робити розкорчовування. Оскільки постачання раманенту на себе взяла держава, то в

цій справі невдовзі виявились недоліки. Наприклад, в Уралскладі закупили борони «Зигзаг», які не були доставлені на склад до початку посівної кампанії. Кредитування переселенців розпочалось у серпні і виключно натурою. До 1 жовтня 1926 р. видано в кредит 74 плуги, лобогрійок – 13, тракторів – 3, борін «Зигзаг» – 64, віялок – 5, сінокосарок – 2, дискових сіялок – 4, молотарок – 3, сортувальниць «Тріумф» – 2, насіння – 145 пудів, лісу – 7 куб. сажнів. Загалом кредит був наданий 108 господарствам [33, арк. 83]. На 1927 р. по Дергачівському повіту кредит на машини та інший сільськогосподарський інвентар був виданий близько 400 господарствам у середньому по 70 крб. на сім'ю. Крім того, було отримано для переселенських товариств 33 трактори. У Пугачівському повіті тракторів видано 9 шт. [33, арк. 64]. В Новоузенському повіті тракторів «Фордзон» – 6 шт., «ВД» – 2 шт., а всього 8 шт. Найбільше брали в кредит плугів – 774 шт., косарок-лобогрійок – 754 шт., борон – 665 шт., возів – 136 шт. [39, арк. 268]. Кількість сільськогосподарських складів у Сибіру можна було назвати достатнім. Але не завжди була достатня кількість необхідного сільськогосподарського реманенту: борін, сокир, пил. Не вистачало молотарок, віялок і тракторів. За короткостроковим кредитом, на один рік, одноосібним переселенцям відпускали сільськогосподарські машини, в яких не відчувалось особливого дефіциту [77, арк. 20]. Більш складні машини були в дуже обмеженому обсязі, зважаючи на те, що головним завданням ставили було піднімати цілинні землі. Використання кредитів для купівлі машин зображено в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Використання кредитів для купівлі машин на Далекому Сході [78, арк. 49]:

Рік	Розмір позики «Дальсоюзу»	Куплено переселенцями на суму	% до покупок
1926	120000	7894	9,6
1927	250000	59838	24,0
1928	350000	Дані відсутні	

Як бачимо з даних таблиці, відсоток використання коштів незначний. На 1928 р. на жаль дані виявлені. Але, зважаючи на те, що в 1927 р. було стихійне лихо і вартість зерна на базарах збільшилась, то навряд чи кредит на машини в 1928 р. став більш популярний, ніж у попередні роки. Крім того, машинні товариства намагались видавати кредити на загальних, а не на пільгових умовах [55, арк. 38].

Підсумовуючи викладене доходимо висновку, що кредитування проводилось у недостатньому обсязі і переселенці вимушені були обходитись найнеобхіднішим інвентарем. Структура, включаючи установи кредитування, мала суттєві недоліки. Заготівельні організації і товариства із комерційної структури перетворились на чиновницькі установи, що займались паперовим перерозподілом матеріальних і фінансових ресурсів. Їх звіти із виконання плану зводились до валових показників заготівлі, а тому через незацікавленість у просуванні продукції споживачеві її невиправдано завищували в ціні, не підлаштовувались під особливості сезонних потреб сільськогосподарського виробника. Кредитування товаром замість живих грошей, призвело до зловживань у ціновій політиці, що негативно позначилось на переселенському русі вцілому.

Як бачимо, мережа кредитних товариств для переселенців виявилась недостатньою. Грошові позики давались у недостатніх обсягах із запізненням

у часі та з порушеннями під час видачі. Основна частина кредиту видавалась натурою, причому відносно ринкових цін, вартість такого кредиту завищувалась приблизно на 30%. Видача товарного кредиту покладалась на спеціальні заготівельні організації, що не мали жодної зацікавленості допомагати переселенцям.

Як уже зазначалось, радянський уряд передбачав, що селяни мали переселятися в райони зі схожими кліматичними умовами. Це б полегшувало адаптацію новоприбулих на новому місці. Але ж були об'єктивні труднощі у підборі такого місця вселення. Не було повітів, які б цілком відповідали природно-історичним умовам того чи іншого регіону національного виходу [72, арк. 56]. Крім того, пошук таких районів був би пов'язаний з значними затратами як коштів, так і людської праці. Переселенці потрапляли в кліматичні умови, не схожі на ті, до яких переселенці звикли, або абсолютно незнайомі. Як наслідок – приносили в нові райони прийоми і звички, придбані на батьківщині. Якщо переселенцям не надавались усі необхідні вказівки, то організація господарства, прийоми обробки землі, вибору культур і насіння, розведення худоби і догляду за нею, вони здебільшого механічно намагались триматися колишніх способів. Між тим, кліматичні умови району не допускали цього(додаток Ш). У результаті переселенець робив помилки і за них розплачувався великими збитками. Приживання полегшувалось у тих випадках, коли українські селяни переселялись до старожилів. Тоді відбувалось позичання досвіду ведення господарства у старожилів. У районах же малообжитих, коли переселенці селились на відокремлених і далеких ділянках, справи йшли гірше. З відкриттям планового переселення була утворена державна структура, яка допомагала адаптації селян за нових умов. Новосели мали суворо дотримуватись плану та правил, вказаних завідувачами заселенням та методів ведення сільського господарства, які були вказані у підписаному ним зобов'язанні необхідно було радитись з місцевим агрономом [165, арк. 120]. В реальному ж житті агрономічною і ветеринарною допомогою переселенці були майже не

забезпечені. Мережа агроділянок виявилась незначна. Ходоку і переселенцю було важко отримати довідку про природні та господарські умови на ділянці поселення. Агрономічне обслуговування виконувалось агрономічним персоналом земельних органів суміжно із землемірними, картографічними та іншими роботами, а оскільки більшість переселенців селились далеко від старожилів, то вони залишались взагалі без допомоги. Радіус агроділянки на 1926 р. становив 20–25 верст. У Дергачівському районі на Поволжі в 1926 р. функціонувало чотири агроділянки, в яких переселенці вже розпочали обробляти землю. Перша агроділянка Єршовська, загальною площею 54 890 дес., на якій проживало 8763 особи; друга – Головищенська, площею 65 270 дес., де поселились 11 065 осіб; третя – Дергачівська, площею 51 862 дес., де було 7457 осіб переселенців – Натальїнська, площею 184 233 дес. з 27 110 осіб. У Пугачівському на 1926 р. працювали дві агроділянки Сухострогська – 9013 дес., з 1800 особами; та Корніївська – 12 896 дес., і 1440 осіб переселенців [33, арк. 68]. У доповідній записці до завідувача переселенським районом Далекого Сходу зазначалось: «Якщо вважати день прибуття агрономів в підрайон днем відкриття агропунктів по обслуговуванню переселенців, то Іманський агропункт був відкритий 20 квітня 1927 р., Спаський – 8 березня 1927 р., Усурійський – 23 березня 1927 р. Всі три агрономи були призначені Хабаровським та Владивостоцьким повітовими управліннями. Усі молоді, у 1926 р. тільки що закінчили сільськогосподарські школи. Двоє з агрономів повністю були незнайомі з переселенською справою і погано уявляли собі агрообслуговування переселенців. Всі три агропункти не мали інструкцій і плану робіт, проводили свою роботу як кому забажається, більшість просто сиділи в підрайоні. Виїзд агрономів на переселенські ділянки був рідкісним явищем і як правило на дуже нетривалий термін. Передбачалось, що агропункти також могли б надавати інвентар напрокат. І в цьому випадку без порушень не обійшлося. На Спаському та Іманському прокатних пунктах не вистачало сільськогосподарських знарядь. Так, плугів типу «косуля» не вистачало на

всіх пунктах і було не більше як по 4 шт. Віялок сортувальних на Іманському пункті – 2 шт., Спаському – 4 шт на прокатних пунктах. Борін типу «Зигзаг» у Спаському пункті – 4 шт., купкорізів – 2 шт. в Іманському та в Спаському – по 1 шт. тощо. В Спаську прокатний пункт був переданий Луртківському Кредитному товариству, яке знімало з переселенців за прокат плуга 25 коп. на день, дискових борін – 35 коп. на день і тощо. Із існуючих на прокатних пунктах двох тракторів Фордзон тільки один працював Іманському окрузі, піднімаючи цілинні землі, а в Спаську він стояв без роботи. У 1927 р. навіть тракториста не могли знайти [37, арк. 162–164; 105, арк. 20]. У Сибіру, де обслуговування компактного заселення виконувалось переселенськими закладами, форми агрономічної організації і методи обслуговування виявились більш пристосовані до потреб переселенців, але через недостатність фінансування агрономічна мережа і в Сибіру була незначною. Район обслуговування одного агронома став настільки великий, що за рік він фізично мав змогу відвідати лише раз кожну ділянку. В Сибіру було влаштовано десять прокатних пунктів і десять зерноочисних та дев'ять льонообробних пунктів [54, арк. 66]. У районі працював один агроном, який відповідав за певний підрайон. Для безпосереднього обслуговування переселенців у підрайонах було по одному-два агрономи. Радіус підрайону, яким він мав опікуватись – 150–300 верст, а дільничного (якщо він був) агронома – 150 верст [77, арк. 22]. До їх обов'язків, окрім прямих завдань, входило ще загальне керівництво колгоспним будівництвом, складання заявок на насіння, на сільськогосподарські машини. Аналогічний стан був із ветеринарною допомогою [30, арк. 30]. Ветпункти розташовувались тільки в районних центрах і то не скрізь. Штат цих пунктів складався з одного лікаря та одного фельдшера, часто лише із фельдшера або лише з лікаря, які не спроможні були обслуговувати худобу амбулаторно, не говорячи про виїзди на місця. У випадках епідемічних захворювань ветпункт доводилось закривати [77, арк. 22]. Так, ветеринарна допомога у Дергачівському районі надавалась на 6 ветеринарних пунктах, де у вигляді дотацій утримувалось два

ветеринарних лікарі та один фельдшер. Південна частина повіту не обслуговувалась взагалі. У Пугачівському ункіонувало лише чотри ветпункти [39, арк. 283]. Найгірша ситуація спостерігалась на Далекому Сході. У найбільш обжитих Омському і в Полтавському районах була одна ветеринарна лікарня [54, арк. 71].

Отже, держава передбачала агрономічну допомогу для переселенців. І у тому чи іншому обсязі вона надавалась. Але, вочевидь, фінансування було настільки недостатнім, що це викликало значні проблеми. Зокрема, це стало причиною того, що мережа агропунктів та ветпунктів виявилась слаборозвинутою, в них бракувало спеціалістів, до того ж вкрай низької кваліфікації, а на прокатних пунктах найбільш гострою була нестача інвентарю. Всі ці недопрацювання стримували впровадження переселенської політики в державі заважали переселенцям ефективно розгорнути нове господарство, зробити його рентабельним у перші ж роки. У кращому випадку, переселенці за нових умов використовували досвід місцевого населення, в більшості випадків – методом проб і помилок шукали власні методи господарювання на нових землях.

Обслідування спеціалістами НКЗС УСРР засвідчили, що медична допомога виявилась ще в більш незадовільному стані, ніж агрономічна. У багатьох селищах спостерігалась висока смертність дітей. Відсутність лікаря, фельдшера, ліків, лікарень було звичайним явищем у районах поселення. Умови антисанітарії ще більше збільшували захворюваність. Зазвичай захворювання, особливо серед дітей, розпочиналися ще в дорозі і загострювалися потім у районах життя. Серед дорослого населення велике поширення серед переселенців мали інфекційні та венеричні хвороби. На 1925 р. в Далекому Сході серед переселенців було зареєстровано тиф з висипами (три випадки), черевний тиф (11 випадків), кір (22 випадки), скарлатина (дев'ять випадків), «іспанка» (25), малярія – (15 випадків) [14, арк. 541]. Перший час після прибуття переселенці були схильні до захворювань, викликаних новими умовами і зміною клімату. У Поволжі новоприбулі

страждали від різних форм малярії: чотириденна, квартана, тропічна, змішана. І хоча смертельні випадки траплялись не часто, але в перший рік кожен новий поселенець, як правило, хворів. Часто справа доходила до повного виснаження. Так, на дільниці №56 Дергачівського повіту на Поволжі уповноважений Наркомзему УСРР тов. Чебанов проводив обслідування переселенців і залишив нам такі дані, щодо прибулих з Уманського повіту: «Тут на 1927 р. скрізь були хворі малярією. На лікування вони їздили в Дергачівську амбулаторію, отримували там 5–10 порошоків хіни. На рекомендацію тов. Чебанова лікуватись голова сім'ї відповідав так: «Їздив в Дергачі, привіз 5 порошоків хіни, бачите – восьмеро (осіб – Долинська С.В.) лежать, по одному і то не вистачило, а хіба в таку гарячу пору (будувались – Долинська С.В.) туди-сюди наїздишся?» [33, арк. 69]. У цей час ці кошти бюджетним управлінням Наркомзему РСФСР були переведені Губздраву Поволжя, але дуже пізно і частинами. У 1927 р. на лікувально-санітарне обслуговування переселенців у район було надано 540 тис. крб. Після цього в обслуговуванні переселенців почали бодай щось робити. Так, в селищі Головищина Новоузенського повіту на ремонт лікувального пункту, враховуючи і квартири для медперсоналу, було витрачено 11 тис. крб. [39, арк. 281]. На Далекому Сході медичне обслуговування покладалось на існуючу мережу охорони здоров'я, пристосовану для старожилів. Оскільки лікарняні заклади зосереджувались в основному в містах та населених пунктах, а переселенці, як правило, мешкали далеко від цих місць, то вони практично і не обслуговувались. Встановлено факти, коли переселенські простирадла з печатками переселенського управління використовували в міських лікарнях Хабаровська та інших міст. Склалась практика, коли поза медичними закладами лікарняна допомога практично не надавалась. Зафіксований випадок, коли багаторазові наполегливі прохання направити лікаря в переселенське селище, де була в розпалі епідемія, ніби не були почуті, і лікар не прибув. У результаті із 150 осіб цього селища померло 45 дітей [28, арк. 4]. На 1927–1928 р. в 75 адміністративних районах Далекого

Сходу нараховувалось у сільській місцевості 41 лікарня, 30 амбулаторія, 178 фельдшерських пунктів. У Хінгано-Архангельському районі на території 44 496 квадратних верст і 2909 господарств був один лікар та два фельдшерських пункти [78, арк. 45]. Подібна ситуація була і у Сибіру (таб. 3.7).

Таблиця 3.7

Відстань переселенських селищ до найближчого лікувального пункту в Сибіру на 1928–1929 рр.[77, арк. 23]

До 10 км від лікарняного пункту	15 поселень	6,2%
10–20 км	54	22,45
20–30км	56	23,2
30–50км	81	33,6
понад 50 км	35	14,6

З даних таблиці бачимо, що понад 70% медичних закладів у Сибіру перебували на відстані більш як 20 км від місць життя. Отже, основними недоліками стала незначна кількість закладів, які охоплювали велику територію, відсутність лікарів та дефіцит медикаментів.

На слабе фінансування медичних закладів вказують певні факти фактів. Для Олександрійської районної лікарні на Далекому Сході було виділено у 1926 р. 11 263 крб., з них переселенські кошти – 6500 крб., або понад 50%. З цих коштів тільки на ремонт було витрачено 7500 крб., а на залишок лікарня забезпечувалась медикаментами, харчуванням, опаленням та покривались інші витрати. Із відпущених на Далекосхідний регіон у 1926–1927 р. на одну людину із прибулих нараховувалось 7 крб. 50 коп. Із виділених у 1927–1928 р. на одну особу нараховувалось 6 крб. [78, арк. 53]. В Сибіру на 1928 р. під час перевірки встановлено, що медичну допомогу майже на 42% витрачали не за призначенням. На 1926–1927 рр. було відпущено 144 880 крб., витрачено

125 770 крб., не витрачено 19 110 крб. За переселенські кошти було влаштовано лікарні, які не обслуговували переселенців [54, арк. 69].

Отже, ситуація з медичною допомогою була ще більш незадовільна, ніж з агрономічною. Радянська влада своєю діяльністю дезорганізувала життя переселенців. Система охорони здоров'я для переселенців так і не була побудована.

На території Російської імперії питання освіти рідною мовою і навіть просто навчання переселенців на східних кордонах до революції практично не порушували. З приходом до влади більшовиків політика заселення багатоземельних територій, зокрема Далекого Сходу, Сибіру, Поволжя, проголошувалась державною програмою. На відміну від царського уряду в Радянському Союзі в 1920-х рр. офіційно проголошувалось усіляка підтримка розвитку освіти серед всіх національностей: «Ми повинні всіма засобами допомагати в культурному розвитку тієї чи іншої групи...» [42, арк. 29]. НЕП був найбільш ліберальним періодом за весь час існування комуністичного ладу, проте навіть у період «українізації» навчання у нових місцях українською мовою перебувало в незадовільному стані. Дії влади були пасивними і в основному обмежувались проголошенням відповідних гасел.

Як зазначав А. Попок у статті: «Українська освіта на Далекому Сході в ХХ ст.» у 1926 р. «Питання про створення українських шкіл продовжувало розроблятися...» [571, арк. 109]. І це на середину 1920-х рр. Переселенські органи Далекого Сходу не утворювали компактні групи з переселенців, що надзвичайно ускладнювало соціально-культурне обслуговування новоприбулих [73, арк. 81]. У Сибіру також не дотримувались вказівок з «центру» про те, що переселенців кожної окремої національності слід селити до старожилів даної національності, у зв'язку з чим спостерігались прояви антагонізму і міжнаціональної ворожнечі на побутовому рівні. Хоча у загальносоюзному Земельному законі було зазначено: «Разом з тим належить з більш сприятливими природними умовами, забезпечити соціально-культурною допомогою та щоб переселенці однієї і тієї самої національності

селились в одних і тих же районах», земельні органи на практиці не забезпечували цього пакету земельного законодавства [73, арк. 87].

З офіційним відкриттям процесу планового переселення на землі колонізаційного фонду (1926 р.) кошти на будівництво нової шкіли були відсутні. У Сибіру фінанси, виділені на підручники і вчителів, за відсутності відповідних споруд, повертались до бюджету [30, арк. 30]. На Далекому Сході гроші використовували не за призначенням [28, арк. 5].

Переселенці, за наявності вчителя або просто письменної людини, пристосовували під освітянські потреби найбільший будинок на селі. Реальність такої експлуатації була в цілковитій волі його господаря і, як наслідок, заняття не характеризувались плановістю та систематичністю. Починаючи з 1927 р. стан справ з фінансуванням будівництва шкіл дещо покращився. Держава почала виділяти на це кошти, але дуже обмежено, які не було змогли освоїти. Наприклад, на весь Далекосхідний регіон виділили лише 62 тис. 244 крб., з яких залишились невикористаними 2730 крб. Кількість закладів освіти залишалась катастрофічно малою. У Сибіру на 1927 р. на 100 кв. км знаходилась одна українська школа (Барнаульська округа), а в Іркутській – одна школа на 1700 кв. км. Траплялись випадки, коли школа була, а діти в ній були відсутні. Така ситуація склалась через розпорошеність переселенських ділянок по п'ять-шість дворів на багато кілометрів тайги. Будинки закладів освіти будувались часом там, де мешкало вісім-десять сімей, але це не обов'язково відповідало кількості учнів. На Поволжі справи були не кращі. У Пугачівському повіті в тому самому році виділено було 6502 крб. при наявності дітей шкільного віку в 2000 осіб. Бузулукський повіт мав 300 осіб потенційних учнів, проте заклади освіти були відсутні. Новоузенський повіт Саратовської губернії мав 150 переселенських ділянок, на яких дітей шкільного віку до 8 років – 2822 осіб, до 13 років – 1602 осіб, до 16 років – 1030 осіб, а загалом – 5474 осіб. У той самий час школи були тільки на 29 ділянках [54, арк. 68]. Зрозуміло, що викладання велось повсюди російською мовою. Така ситуація притаманна

була майже для всіх колонізаційних фондів, відкритих у 1920-х рр. Діти селян, що вже свого часу навчались в Україні, особливо неохоче сприймали такі зміни. З протокольних нарад за червень-липень 1929 р. нами знайдено вимогу поселенців «Північного» та «Автономівка» відкрити українську школу. Загалом в Амурському краї проживало на той час 101 тис. етнічних українців. Але місцеві чиновники вважали недоцільним відкриття національних шкіл, мотивуючи це великими затратами, відсутністю вчителів тощо. У Владивостоцькому повіті заступник голови тов. Лобода так прокоментував ситуацію: «У нас немає коштів і вчительських кадрів для проведення українізації, тому ми цього питання не порушували і не будемо порушувати. Коли український уряд має гроші та вчителів, то нехай проводить українізацію шкіл для поліпшення культурного обслуговування українських переселенців» [73, арк. 83]. Слід відзначити підвищене бажання переселенців до знань загального і спеціального характеру, зважаючи на нові умови проживання [117, арк. 45; 123, арк. 24].

Але в бюджеті уряду УСРР, що був частиною загальносоюзного бюджету, коштів на утримання шкіл у далеких регіонах РСФСР не передбачено і цим питанням ніхто не займався. Тож і результатом стало те, що в 1920-х рр. особливих здобутків у будівництві національних шкіл і загалом в освітянському русі на колонізаційних фондах не було. З початком колективізації ситуація не змінилася, навіть ускладнилася. Порушувати питання про розвиток культури власного народу, навчання рідною мовою у далеких регіонах тоді стало небезпечно. Політика культурної й освітньої підтримки національних меншин згорнулася.

З усього викладеного доходимо до висновку, що роль держави у допомозі українським переселенцям була зведена до мінімуму. Крайове переселенське управління фактично ні за що не відповідало, а тому працювало незадовільно. Переселенські органи створювались із запізненням. Дезорганізованість породжувала нові проблеми. Переселення носило стихійний характер. Місцева влада могла лише вказати ділянки, утворені в

дореволюційний період, або ділянки, які залишились недозаселеними через їх непідготовленість. Розпорошеність земельних угідь не дозволяла ефективно використовувати техніку, оскільки на дрібних і віддалених ділянках її використання було нерентабельне. Кредитування, постачання переселенців живим і технічним інвентарем, насінням, предметами широкого вжитку стояло на дуже низькому рівні. Слабко розвивалась мережа агропунктів та ветпунктів, медичних закладів. Мережі шкільних закладів практично не існувало.

Фактичне поселення виявлялось нижче передбачуваного. Ситуація із ходоками та їх зарахуваннями земельних ділянок в 1920-ті рр. склалась неоднозначна. У 1927 р. по Союзу становили 126 тис. 336 сімей, оселилось – 51 тис. 886 сімей (41%). З них були українці – 22 тис. 114, оселилось – 6 319 сімей (29%). На 1928 р. Союзні виявили бажання поселитись – 116 тис. 847, поселено – 39 тис. 884 (34%). Українців, що зарахували землю – 30 000, оселилось близько 8000 (27%) [54, арк.56–57]. Отже, у це час спостерігався високий відсоток селян, які шукали кращої долі на просторах Сходу РСФСР, але низький відсоток тих, хто наважився залишитись там жити. З українськими переселенцями цей показник порівняно із загальним був ще нижчий. З процентних показників бачимо, що відсоток бажаючих залишитися на колонізаційних земельних фондах з кожним роком неухильно знижувався. І це на фоні зростання кількісних показників бажаючих оселитись в цих місцях. Такі суперечності слід шукати в слабкій підготовці до заселення. Перш за все, це стосувалось погано підготовленого земельного фонду, незадовільного господарського та культурного обслуговування, відсутності зв'язку з найближчими економічними центрами, поганого постачання тощо. Цифри по Далекому Сходу засвідчують, що за 1926–1927 рр. близько 9 000 переселенців залишили раніше зайняті ділянки. З них незначний відсоток повернулись назад на батьківщину, інші перейшли на більш зручні місця. Таке явище характерне і для інших регіонів. Тут очевидною є друга причина

незадовільного закріплення на нових місях поселення – недбале ставлення ходоків до огляду ділянок.

Цифри за роки проведення переселенської політики 1925–1929 рр. були наступні: у Сибіру поселення становило у межах 40%. У районі Уралу – 35%, Далекого Сходу – 27%. Існують й інші цифри статистики сибірських поселенців, які наближувались до 100% по виданому наряду в цей регіон. Порівняно високий відсоток поселення на Сибіру пояснюється тим, що в цю кількість враховувалось «не приписне» населення. Це ті самі самовільні переселенці, які жили в Сибіру два-три роки та офіційно не були наділені землею. Згідно з розпорядженням районного переселенського Управління в Сибіру, неприписне населення почали зараховувати на колонізаційні земельні фонди і показники поселення в 1927 р. сягнули майже 100%. Так, в Омській окрузі 1927 р. було поселено 1928 родин, – 9 795 осіб. Серед них: планові – 18%, самовольці – 28%, не приписні – 53,4%.

Українські селяни значно втрачали в матеріальному плані при переселенні. З території УСРР виїздили 52,4% слабких господарств з матеріальним забезпеченням 300–450 крб., з посівом від до трьох десятин на двір. Отже, більше половини сімей переселенців мали недостатньо коштів для розгортання нового господарства в суворих умовах сходу РСФСР. Подолавши складну дорогу група господарств з недостатнім забезпеченням коштами ставала ще більш чисельною і становила 76,9%. Основна частина коштів втрачалась при переїзді та продажу майна ще на території УСРР [77, арк. 36; 122, арк. 35].

Аналіз фінансового забезпечення господарств Сибіру дає змогу зрозуміти забезпеченість коштами преселенців в перший рік життя колонізаційних районах (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Забезпеченість фінансами переселенців у Сибіру за вибірковими переписами (обслідування українських господарств у 1928 р.)[54, арк. 88]

Місто	Кількість господарств	До 100 крб.	101–200 крб.	201–500 крб.	501–700 крб.	701–1000 крб.	1000–2000 крб.
Іркутськ	32	2	9	16	5	-	-
Красноярськ	19	1	3	7	6	2	-
Омськ	13	3	1	4	1	3	1

Дані таблиці вказують на те, що переважна більшість господарств мала від 201 до 500 крб., а найбільшою була група господарств, що мали від 101 до 500 крб. Ця кількість коштів не відповідала потребам переселенців. Для нормального розгортання господарської діяльності, особливо в перші роки, був необхідний доволі великий кредит (понад 500 крб., адже за нашими підрахунками, для початку господарювання одна сім'я потребувала 1000 крб.), що перевищувало суму, запропоновану радянською владою.

Одна з найбільших проблем, яка постійно знаходила своє відображення у листах та розмовах переселенців, – складності у ліквідації майна на місцях. Це примушувало селян затримуватися з переселенням у вичікуванні більш вигідних умов розпродажу майна. Відсутність кредиту в УСРР для бажаючих скуповувати майно у потенційних переселенців розтягувало період очікування на роки [54, арк. 58]. В місцях поселення такі селяни також мали проблеми. Наприклад, фінансово маломіцний елемент переселенців на Поволжі становив 26,9%. Це люди, часто не ліквідувавши майно на місцях, починали своє господарювання з того, що ходили по канцеляріях району за позиками. Вони повільно і незадовільно облаштовувались, зимували часто в землянках або нашвидкоруч змонтованих сирих хатах, а якщо дуже пощастило, то на квартирах. А недобрососісно побудоване вологе житло на

Поволжі несло великий ризик для здоров'я. В більшості випадків новоприбулі сім'ями хворіли на малярію в дуже тяжких формах [33, арк. 52].

Через бідність, невчасну видачу кредиту, труднощі ліквідації майна на місцях, кількість безпосівних господарств серед поселенців першого року було надзвичайно велике до 34,25%, у той час, як на батьківщині серед них безпосівних лише 3,47%. Це частково пояснювалося пізнім прибуттям переселенців на Схід РСФСР, але 12,17% безпосівних переселенців другого року слід вважати непомірно високим відсотком, що фактично став об'єктивним недоліком державних заходів з підготовки фонду та облаштування переселенців.

Кількість господарств з посівом менше трьох дес., тобто нижче продовольчої норми, становить серед поселенців першого року 48,36%, серед поселенців другого року – 49,96%. Ці цифри вказують на дуже скрутне господарське становище переселенців упродовж перших двох років. Господарства не могли задовольнятися власним хлібом. При такому стані речей, природно, що значна частина доходу господарств складалась з продажу робочої сили. У лісових районах, де посівна площа найменша, продаж робочої сили складало в переселенських господарствах першого року становило 79,16% всієї суми валового доходу, у господарствах другого року – 59,43%, на батьківщині вона становила відповідно 20,65 і 30%.

За того рівня допомоги, що надавалась державою, доцільніше було шукати схожі з УСРР кліматичні умови. І дійсно, якщо українцям щастило потрапити до степових районів, приживання було значно кращим. Тому деякі території користувались більшою популярністю, за інші. Завідувач Омського поселенням у своєму звіті зазначав, що для огляду колонізаціонного фонду в округу приїздили 31,5% українських селян від загальної кількості переселенців з усього СРСР, при цьому поселялось українців значно більше – 40,5%. Це засвідчує, що господарства в степових районах підходили українцям більше. За той самий 1927 р. Омська переселенська партія в своєму звіті давала такі ж висновки і, до того ж зазначала, що українці були

більш вправними переселенцями, на що вказують такі дані. Українці у перший рік заселення мали, крім житлових та господарських будинків, ще 5 дес. посіву, в той час, як представники інших національностей не тільки не влаштовували будинки, а мали лише 2–3 дес. [54, арк. 85].

У випадку, коли переселенцям щастило потрапити на підготовлену державою для заселення земельну ділянку, господарство розвивалось швидко. У висновках спеціалістів Наркомзему УСРР, направлених спеціально для обслідування переселенців з України, зазначалося: «Настрій у переселенців здебільшого бадьорий. Спершу вони намагаються здійснити посів, у цьому звичайно допомагала оранка. Там, де оранка здійснювалась за рік до приходу переселенців, то з першого року вони вже мали свій хліб. Після посіву переселенець розпочинав будувати житло, там де був ліс – будував гарний дім, коли лісу близько не було, доводилось купувати у старожилів різний мотлох – старі комори, бані, хати й зводити із них собі неякісні будинки. Коні є майже у всіх переселенців. Господарство без коней – це як рідкісний виняток. Більшість мали по два коня, рідко одного або три» [30, арк. 29]. Отже, успішність господарювання новоприбулих залежала як від діяльності держави, так і землеробської культури самих переселенців.

Зокрема розглянемо підготовку землі для українських переселенців на прикладі Сибіру (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Площа посіву та розкорчовки в Сибіру для переселенців
(обслідування українських господарств в 1928 р.) [54, арк. 88]**

Місто	Кількість господарств	Без посіву	1-2 дес	2-4 дес	4-8 дес.	8-10 дес.	Посіву на 1 рік на одне госп-во	Площа розкорчування	На 1 рік площа розкорчування на одне госп-во
Іркутськ	32	32	-	-	-	-	-	75 га	2,3
Красноярськ	19	-	14	5	-	-	1,5	30 га	1,6
Омськ	13	-	3	11	8	1	4		-

З даних таблиць бачимо, що в 32 обслідуваних господарствах Іркутської області розкорчували 75 га, що забезпечувало 2,3 га оранки на сім'ю. Ця кількість виявилась меншою за норму в 3 га, передбачених радянським урядом. В Омській окрузі, де було найбільше переселенців з України, розкорчування взагалі не здійснювалось. Проте на перший рік переселення було найбільше – 4 га посіву на одне господарство.

Спостерігалась залежність розвитку переселенського господарства від кліматичних умов того чи іншого району. В степовому районі Сибіру в перший рік вселення сім'ї робили близько чотирьох десятин посіву на господарство, в лісостеповому було 1,5 дес. посіву, при тому, що підготовка землі державою на одне господарство становила 1,6 дес. В лісовому районі Сибіру переселенці не квапились розгортати господарство, при цьому підготовка землі для переселенців становила 2,5 га на одне господарство [54, арк. 85].

Переселенці які прибули в колонізаційні райони до 1927 р. швидко розвивали своє господарство. Причина цього явища криється в кращому матеріальному забезпеченні. Кількість працездатних переселенців на одну сім'ю практично не змінювались (Додаток X).

Проте якщо прослідкувати розвиток сім'ї кожного переселенця, то виявиться, що з року в рік його матеріальне становище покращувалось, площа посіву зростала (Додаток Ц). Загалом нові господарства, за умови невеликого грошового забезпечення, ставали товарними вже за други-третій рік після оселення. Зниження площі посіву в 1929 р. – це наслідок стихійного лиха. Держава, проводячи політику переселення, і вкладаючи в українських переселенців мінімум коштів, дуже швидко почала отримувати дивіденди.

Отже, нами визначено, що при облаштуванні на території РСФСР переселені селяни значно втрачали в матеріальному відношенні порівняно з попереднім проживанням в УСРР. Це негативно позначилось на побудові господарств в нових місцях. Зняття «матеріальних вимог» 1927 р. до переселенців, призвело до збіднення господарств. Незначне збільшення грошового кредиту не було здатне виправити складне становище переселенців. Допомога, яка передбачалась переселенцям, фактично надавалась у незначному обсязі з численними порушеннями. Практично не надаючи допомоги, радянська держава намагалась створити сільськогосподарський регіон з подальшою метою заселення його робітниками, будівництвом промислових підприємств. Завдяки своїй працьовитості українські поселенці маючи сільськогосподарську культуру досить швидко облаштовувались на місцях. Проте, незважаючи на всі негативні фактори, більшість господарств ставали товарними вже на другий рік після поселення. Приріст корисної площі переселенського господарства складав в середньому один га на рік. За інших політичних умов могли вийти міцні фермерські господарства. З 1927–1928 рр. почався наступ на приватного власника.

Матеріальне обслуговування переселенців з України відбувалось у критично малих обсягах. З складних умов півночі кредитне, агрономічне, ветеринарне, медичне обслуговування відзначалось слабкорозвинутою мережею закладів, недостатньою кількістю фахівців, неможливістю використання або й відсутністю коштів.

Подібні проблеми мала освітня галузь. Керівники районів не вважали за доцільне приділяти цій проблемі свій час. Складна ситуація змушувала дітей переселенців відвідувати місцеві російські школи. Більше того, з приходом більшовиків до влади українські школи закривались. Станом на 1921 р. у Хабаровському повіті діяло 22 українські школи, а в Амурській губернії – дев'ять таких шкіл. Той факт, що українські школи припинили роботу в 1920-х рр. пояснювалось тим, що «... эти школы открытые без достаточно глубокого изучения всех условий их существования, не могли пустить крепких корней в население и перешли на русский язык сами собой, как только были упразднены украинские рады, насаждавшие сверху школы на украинском языке». Та згадаймо свідчення Л. Глібовецького, безпосереднього учасника подій того часу, – саме більшовики розстрілювали вчителів українських шкіл, як це було, зокрема, з учителем у Великій Сазанці. У той самий час на Далекому Сході у 1927–1928 рр. існувало 185 корейських шкіл, дев'ять бурятських, чотири китайських, одна японська [54, с.542]. Наслідком цього стала доволі швидка русифікація українців. З кінця 1920-х рр. порушувати питання про розвиток культури власного народу, навчання рідною мовою у далеких регіонах тоді було просто небезпечно. Питання культурної та освітньої підтримки національних меншин більше не піднімалось.

3.4 Соціально-економічні наслідки переселенської політики СРСР у 1920-ті рр. для України

Упродовж 20–30-х років ХХ ст. через політику переселення, добровільні міграції та спецпереселення Україна втратила значну частину населення. Переселення 1920-х рр. стали експериментальним плацдармом для усіх наступних переселенських заходів радянської влади, включаючи масові депортації 1920–1930-х рр.

Радянська влада ставила в царині земельних відносин цілком конкретне завдання: скасувати поміщицьке земельне володіння, розподілити аграрний фонд і викоринити початкові форми капіталістичних відносин на селі, що народжувались у міцних господарствах [310, с. 214]. Політика переселення була покликана перемістити 5–7 млн. заможних селян та середняків з УСРР на Схід РСФСР.

На початковому етапі проведення переселенської політики, коли головною фігурою виступав одноосібний селянин, спостерігалися певні негативні явища для радянської влади. Площа земель, що її залишали переселенці, не давала бажаного зменшення кількості населення в тих місцях, звідки йшли переселенські партії [59, арк. 36]. Тривалий переїзд та низька матеріальна забезпеченість переселенців призводила до повернень селян на батьківщину. Трагедія трагедія полягала в тому, що вдома їх вже ніхто не чекав. Землю, хату, нажитий скарб було вже витрачено в дорозі. Складний клімат Сходу РСФСР дуже підривав здоров'я. Таким чином, на території УСРР ситуація із зuboжілим населенням тільки погіршувалась, переселення не мало позитивних економічних наслідків.

Вирішення земельного питання шляхом переміщення великої маси населення з густонаселених районів у багатоземельні райони виявилось утопічним [4, арк. 296]. Далекий Схід, Сибір, Урал та Поволжя розглядали як своєрідний клапан, який дозволяв зняти соціальну напругу в Україні завдяки організації переселенського руху, не опікуючись у подальшому його долею. На переселення йшли переважно незаможні верстви населення. Наркомзем так пояснив цей крок: «Ми в минулі роки намагались направляти на переселення більш заможних селян. Але досвід показав, що виходять протилежні результати. Виявилось, що на переселення йдуть бідніші верстви села. Йти проти цього прагнення було б недоцільно і уряд погодився з тим, щоб при переселенні ми рахувались не з економічною міцністю селян, а з іншими господарськими і політичними міркуваннями районів, які дають переселенців» [107, арк. 138]. Таким чином головна політична складова

політики переселення, виселення заможного селянства з території УСРР, не була досягнута.

Після приходу Й. Сталіна до влади гостро постало питання подальшого економічного розвитку країни. Політика зрівняльного розподілу, що проводилась у 1920-х рр., виключила з економічної арени головних виробників – великі підприємства. Дрібні та середні селянські господарства не могли виробляти надлишковий продукт в достатньому обсязі. Існувала нестача коштів для стабілізації промисловості. З 1927 р. УСРР охоплює товарний голод, який поєднувався з відмовою селян виконувати план хлібозаготівель. За ринкових умов 1920-х рр. все більше зміцнювались капіталістичні елементи і становили загрозу існування радянської держави. У січні 1928 р. після тривалої боротьби в середині партії було проголошено курс на суцільну колективізацію.

Заможні верстви українського села заважали здійснювати «соціалістичні перетворення» в УСРР. Ця частина селян була найбільш працьовитою, ощадливою, культурною в усіх відношеннях. А тому становила серйозну загрозу існуванню радянської влади. Саме до заможних селян застосовували різні обмеження та утиски. Заборонялось використовувати наману працю, постійно збільшували податкові тягар, не видавали кредитів, обмежували купівлю реманенту та сільськогосподарських машин. Для заможних селян власне господарство було засобом для існування. Вони були найміцніше прив'язані до землі й не бажали з нею розлучатися. Заможні верстви села за планами радянської верхівки мали «добровільно» переїхати на Далекий Схід, Сибір, Урал та Поволжя, залишивши на території УСРР свою землю, житлові та господарські будівлі, розпродавши по дешевим цінам реманент. На основі великих приватних сільськогосподарських підприємств планувалось побудувати колгоспи.

Робилося все, щоб убити одвічне прагнення селянина мати власну землю та продуктивно працювати на ній. Фактично йшлося про розселянювання українських хліборобів. Протягом кількох років зусилля держави

спрямовувалися на економічне, а то й фізичне винищення мільйонів вигаданих «куркулів». Зрозуміло, що саме заможні селяни опиралися колективізації найзапекліше, бо їм було що втрачати [696].

Заможне селянство було тією верствою населення яке було здатне об'єднати мільйони дрібних селянських господарств для боротьби з радянською владою, протистояти насильницькому об'єднанню в колгоспи. Тому комуністичний режим ставив за мету протипоставити заможних селян бідності, виселити з УСРР далеко на схід.

Для соціального розколу українського села було використано механізм хлібозаготівель. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації, щоб створити атмосферу залякування, в якій тільки й міг відбутися процес суцільної колективізації. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була зробити все можливе, аби скористатися її наслідками і загнати селян в колгоспи та вислати за межі України [699].

Радянсько-колгоспна система за своєю суттю була новою моделлю кріпацтва, яка містила в собі потворне поєднання економічного та позаекономічного примусу селян, які будучи членами колгоспу, що одержали від радянської влади землю, не були її господарями, співвласниками усупільнених знарядь праці та розпорядниками виробленої ними продукції. Позбавляючи селян землі та інших засобів виробництва, радянська влада штучно прив'язувала їх до державних колгоспів, забов'язуючи виконувати «обов'язковий мінімум трудовнів». Репресивна парадигма займала чільне місце в діяльності державної партійної влади та була невід'ємною складовою радянської політичної системи.

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. створила соціально-політичні протиріччя в українському селі. Опір заходам радянської влади набував масовості і політичного забарвлення, що підтверджується, зокрема активізацією діяльності ДПУ в сільській місцевості. Селяни піднімалися на

активну збройну боротьбу проти комуністів, комсомольців, уповноважених партією – конкретних носіїв сталінського тоталітарного режиму.

Інформаційні повідомлення з місць на адресу вищого партіно-державного керівництва свідчили про зростання соціального незадоволення на селі, активізацію селянських виступів з конкретними економічними та політичними вимогами.

Національне пробудження українського селянства, прояви його національної свідомості були тісно пов'язані з аграрним питанням. Вони зокрема спостерігались в вимогах «україномовної школи і політичної автономії для України». Масові повстання в центральній та Східній Україні, охопивши Запоріжжя, Дніпропетровщину, Донеччину, Луганщину.

Ще одним видом опору, який почали використовувати українські селяни, стали теракти. Теракти здійснювались з різних причин, в основному – це протести проти хлібозаготівель, податків та колективізації загалом. Тільки за 1929 р. було здійснено 1262 «куркульські терористичні акти». Ватажками цього опору були переважно заможні селяни, що відмовились виконувати розпорядження радянської влади про переселення на схід РСФСР.

Переселення 100 тис. осіб порівняно з плановими 5–7 млн. на Схід РСФСР не дали бажаного політичного ефекту. Так звані куркулі залишались господарювати в УСРР. Переселенці були переважно незаможними селянами, тому для розгортання товарного господарства потрібно було як мінімум три роки. Економічний зиск при цьому був доволі низький порівняно з витратами з боку держави.

Оскільки підготовка землі для селян централізовано не проводилась, переселення були розпорошені по території Сходу РСФСР. В основу розміщення переселенців не було покладено економічний принцип. Сільськогосподарські поселення, в центрі яких планувалось створити промислові міста і сировинні бази, так і не були утворені.

Відсутність сільськогосподарської бази для промисловості у Східних районах РСФСР не задовольняло вище керівництво СРСР. Питання

перенесення трудових ресурсів з території УСРР не було вирішено. Крім того великою загрозою, як вже зазначалось, було поширення капіталістичних елементів у селі. Особливістю більшовицького режиму було те, що в більшості випадків для провадження політики вживались не економічні важелі.

Автор дослідження «Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття» І. Винниченко вважає, що малочисельна партія комуністів утримувати свою владу без насильства була неспроможна. Одним з неодмінних атрибутів стали концентраційні табори та інші заклади «виховання». На початку 1920-х рр. – до місць ув'язнення з українців засиляли переважно учасників визвольних змагань, членів чисельних повстанських загонів. У середині цих років. до концентраційних таборів направляли «непменів», священників УАПЦ, членів молодіжних організацій [473, с 340].

Наприкінці 1920-х рр., коли стало зрозумілим, що політика індивідуального переселення провалилась через нестачу бажаючих, а переселення колгоспами-гігантами – просто теоритична утопія, радянська влада вдалась до спецпереселень трудового контингенту на Схід РСФСР. Це було значно дешевше та ефективніше, ніж роздавати наряди, кредити, забезпечувати населення медичною допомогою. Майно та землю, що залишились на території України, безоплатно передавали колгоспам. Це викликало величезний опір серед селянства. Цілком слушною видається теза дослідника українського голодомору 1932–1933 рр. Р. Конквеста про те, що «...розгром куркулів частково був проведений заради того, щоб обезглавити селянство і таким чином ослабити його опір до введення нового порядку» [396, с 60].

У зв'язку із потребою збільшити експорт сільгосппродукції (який могли б забезпечити насамперед високопродуктивні селянські господарства) XV з'їзд ВКП(б) (1927 р.) оголосив «наступ на куркуля» хлібозаготівлями та податками [472, с 12].

У 1928 р. було засуджено 33 тис. «куркулів», їхнє майно повністю частково було конфісковане або розпродане. На засідання Політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. ухвалили «...Скласти списки на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших заходів в царині хлібозаготівель, на виселення за межі України». Того ж року за повідомленням ДПУ, було вислано 1103 осіб [382, с. 54].

На поспіх, з яким проводилась ця акція, вказує протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1929 р.: «...доручити тов. Балицькому терміново розглянути список, поданий Полтавою на виселення за межі України куркульських та колишніх поміщицьких родин... і вжити заходів до прискорення їх висилання» [382, с. 55].

Офіційна вказівка про розкуркулювання надійшла лише 30 січня 1930 р., коли Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило і направило розроблену комісією на чолі з В. Молотовим постанову «Про заходи по викорінюванню куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з постановою «куркулі та напівпоміщики», що виступали проти колективізації, підлягали висиланню у «Північний край, Сибір, Урал та Казахстан» [382 с. 56]. Сам «механізм» ліквідації куркульства складався з двох частин: конфіскація майна на користь держави та передача її в колгоспи та виселення селян у вказані райони, при цьому утворюючи спецпоселення у віддалених районах, з яких важко втекти [382, с. 57]. Таким чином радянська влада продовжувала здійснення політики переселення.

У 1930 р. видається останній декрет, яким заборонюються індивідуальні переселення. Разом з тим 1 лютого того ж року з'являється постанова ЦВК та РНК СРСР «Про заходи по зміненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та по боротьбі з куркульством», якою урядам союзних республік та виконкомам країв областей надавалось право аж до повної конфіскації майна куркулів та виселення їх за межі окремих районів та країв (областей)» [380, с. 22].

Уже 27 лютого заступник голови ДПУ УСРР Карлсон повідомляє про «10 ешелонів з 17 294 розкуркуленими (з них: 6 256—чоловіків, 5718—жінок, 5320—дітей), що через станцію Бахмач «пройшли на територію РСФСР». В «Довідці про хід виселення куркульства з округ УСРР» повідомлялось, що з трьох округ станом на 2 березня за межі республіки виселено 58 411 осіб [380, с. 22].

Селянина-трудівника, якому більшовики у 1917 р. обіцяли землю, наприкінці 1920-х тягнули до колгоспу або виселяли на схід РСФСР. Суцільна колективізація стала трагедією для українського селянства, основною причиною якої стали ідеологічні експерименти над економікою та тотальна безгосподарність.

Товарні поїзди з розкуркуленими українцями масово рушали на схід РСФСР, а на їхнє місце приїздили переселенці з інших регіонів СРСР. Заступник голови ДПУ повідомляв: «На органы ГПУ Украины возложено руководство расселением спецпереселенцев, баев, подлежащих высылке из Средней Азии в количестве 3000 хозяйств, их хозяйственное освоение, административное, культурно-бытовое устройство, охрана, оперативное обслуживание и целесообразное использование их как рабочей силы. Расселение этих хозяйств на первое время намечено в хлопководческих районах Херсонского округа – 1900 хозяйств, Каховский район – 400, Гордовский – 800, Скадовский – 400, Мелитопольский округ – 1100 хозяйств, Генический – 350, Ново-Васильевский – 250, Ново-Троицкий – 250 и Акимовский – 250. Всего с иждивенцами в среднем предполагается 18 тыс. человек» [660, с. 18].

Переселенська політика 1920-х рр., що здійснювалась радянським урядом, зазнала невдачі. Райони УСРР, де було масове безробіття такими й залишались на кінець 1920-х рр. Заходи, що впроваджував уряд, передбачали зменшення населення України на 5 млн. осіб. Дослідження показали, що на 1/X–1928. на внутрішньореспубліканські фонди переселилось близько 43 тис. 887 господарств або 250 тис. осіб, нацменшин – 8498, з них: євреїв – 7484

сім'ї, німців – 812 сімей, болгар –155 сімей, циган – 47 сімей. На колонізаційні фонди РСФСР переселилось 100 тис. осіб, близько 20 тис. сімей [66, арк. 112]. 350 тис. влаштованих осіб – становить лише 7% від п'яти мільйонів «надлишкового» населення..

Отже, особливістю проведення політики переселення у 1920-х рр. стало те, що переселення селян були індивідуальними. Весь період перебування комуністичної партії при владі Радянського Союзу пов'язаний зі спробою розв'язання продовольчої проблеми та забезпечення його населення необхідними продуктами харчування. З цією метою вищими партійними та державними органами влади прийнято безліч рішень, постанов, законів і програм, але жодна з них не реалізовано, оскільки за умов колгоспно-радгоспної системи селяни як безпосередні виробники сільськогосподарської продукції були відчужені від землі, участі в управлінні сільським господарством та вироблених продуктів.

Розпочате колгоспне будівництво ліквідувало ще одну проблему – дефіциту землі. Тепер селяни вже не мали економічної зацікавленості у результатах своєї праці і мусили працювати за трудовні. Після голоду 1932–1933 р. населення України зменшилось ще на 5–6 млн. осіб. Причини, що виявляли «надлишковість» населення і мали місце на початку 1920-х рр., відходили на другий план. Потужніше почала працювати промисловість, втягуючи нові робочі руки. Розпочата радянським урядом індустріалізація різко зменшила безробіття на селі, звідки люди все більше почали переселятись у промислові райони.

Більше того, наштотвхують на роздуми цифри, заявлені у П'ятирічному плані переселення з території України 700 тис. осіб. Внаслідок репресивної політики щодо українського населення, особливо заможних селян, дослідники називають цифру виселених на схід РСФСР цифру в 700–850 тис. осіб.

До спустошених голодом та вимерлих сіл за рішенням ЦК ВКП(б) від 31 липня 1933 р., ухваленим за поданням Л. Кагановича та В. Молотова,

завозили жителів з різних регіонів РСФСР та Білорусії. Виконанням завдання займався утворений у серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет, підпорядкований РНК СРСР, розгорнув діяльність щодо заселення українських сіл, вимерлих від голоду, так званими «доприселенцями» з жовтня 1933 р.

На Донбас завозили російськомовних колгоспників Іванівської області (3527 господарств), на Харківщину – із суміжних районів Центрально-Чорноземної області, на Дніпропетровщину – білоруських селян (6679 господарств), а до південних районів переселили 22 тис. сімей з Київщини та Вінниччини. В Україну було переселено в 1933 р. – 23 583 господарства з Білорусії, Горьківської, Західної, Іванівської, Центрально-Чорноземної областей, а у 1934 р. – ще 3532 господарства [126, арк. 36; 324, с. 16].

Загалом за своїм характером переселення у 20-х рр. ХХ ст. є досить суперечливим. З одного боку, воно практично не зменшило продовольче та земельне навантаження в Україні, перерозподіл продуктивних сил всередині держави, проте надало можливість бажаним селянам отримати ділянку на малоосвоєних землях Півдня України та Сходу РСФСР. Через загальну неорганізованість і недостатнє фінансування ефективність заходів була досить низькою, держава зазнала суттєвих збитків, а переселенці досить часто опинялися без засобів існування.

Свідомо регулюючи переселенські рухи, радянський уряд зменшував численне співвідношення автохтонного етносу на Півдні України, держава прискорювала темпи створення інтернаціонального регіону. Постійне переміщення населення перешкоджало процесу консолідації українського етносу. Таким чином була розпочата політика «змішування народів». Згідно з офіційною радянською комуністичною доктриною, радянський народ був не національною, а наднаціональною, багатонаціональною формацією, він не кінцева, а перехідна фаза розвитку міжнародних відносин від окремих націй до багатонаціонального комуністичного суспільства. Переселенська

політика радянської влади тривала і в подальші роки. Але вона виконувалась іншими методами і виконувала вже інші завдання.

Слід зазначити, що політика переселення селян радянською владою та примусове спецпереселення на Північ РСФСР мали багато спільного – заселити трудовими ресурсами безлюдні простори. За своїми масштабами насильницькі міграції кінця 1920-х рр., що торкнулися десятків тисяч людей, мали досить незначний демографічний та економічний вплив. Їх значення полягало, швидше, в іншому: це були перші експериментальні спроби репресивних депортацій, що дали необхідний досвід, який у майбутньому широко застосовували при проведенні справді масштабних операцій. Після провалу переселенської політики селян у 1930-х рр., в масовому порядку з України виїхали вагони спецпереселенців.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження щодо ролі і місця українського селянства в переселенській політиці СРСР у 20-ті роки. XX ст. дає можливість дійти до таких висновків:

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного дослідження, присвяченого темі переселенської політики селян в УСРР у 20-х роках XX ст. Праці радянського періоду містять значну фактологічну базу, але обмежені у методологічних підходах, ідеологічно заангажовані, матеріал висвітлений частково в дусі апологетики генерального курсу комуністичної партії. Дослідники уникають висвітлення ролі українських переселенців, нівелюють національні питання. Сучасні ж історичні дослідження загалом відзначаються новим концептуальним осмисленням. Ще до нині відсутня узагальнююча праця стосовно переселенської політики у досліджуваній період, а отже, актуальним залишається дослідження і переосмислення цієї теми. Джерельна база дисертації є науково достовірною і досить репрезентативною для висвітлення окресленої проблеми. Поєднання сучасних методологічних принципів і застосування загальнонаукових, спеціальних історичних та міждисциплінарних методів наукового пізнання дозволило неупереджено та комплексно підійти до аналізу теми дослідження.

– Політика воєнного комунізму призвела до голоду та зубожіння селян. Аграрний сектор економіки за багатьма показниками перебував у занепаді відносно довоєнного рівня. Політика зрівняльного розподілу земель знищувала великі підприємства – головного виробника сільськогосподарської продукції. Ситуація загострювалась масовим безробіттям в Україні, недостатньо розвинутою індустрією, демографічним вибухом, що стався після завершення Першої Світової війни. Безробіття створювало соціальну напругу, частішали страйки та повстання. Особливо небезпечним елементом для утвердження радянської влади були фінансово

незалежні і не зацікавлені в переділах землі верстви населення. Переселення заможного селянства і середняків з чорноземних районів УСРР на малозаселені землі Півдня України та Сходу РСФСР вирішувало такі проблеми: влада знімала наростаючу соціальну напругу на селі, отримувала необхідну робочу і військову силу. Освоєння Сходу РСФСР було більш пріоритетним з політичних та економічних міркувань. Основну частину українських селян радянська влада планувала відправити для освоєння районів Далекого Сходу, Сибіру, Поволжя та Уралу. В період НЕПу вирішення питання «надлишкових» робочих рук було лише ідеологічним кроком радянської влади, спрямованим на утвердження комуністичного режиму в УСРР.

– Радянська держава шляхом законодавчої ініціативи реалізовувала переселення селян, виходячи із власних господарських та політичних потреб. Декларативно уряд СРСР заперечував спорідненість своєї мети з метою, яку мала Російська імперія. Проте схожість політики і методів її реалізації, що провадили царський і більшовицький уряди, дає можливість спростувати твердження, висунуте радянськими функціонерами. Всі законодавчі ініціативи, що відбувались у плануванні переселення селян, були пов'язані з політичними і господарськими інтересами держави відповідно до змін курсу партії. На початковому етапі проведення переселенської політики для селянства встановлювалися обмеження, зокрема, передбачались фінансові вимоги для індивідуальних переселенців, припинення землекористування на території України, виїзд сім'ї у повному складі. З моменту проголошення політики переселення, пріоритетним виявилось створення переселенських колективних господарств, перетворення селянина-фермера на селянина-пролетаря. Наприкінці 1920-х років індивідуальні переселення були заборонені. Декларативно передбачалось утворення національних районів, національних шкіл, вільний розвиток культури. Фактична реалізація політики переселення призвела до змішування національностей, русифікації та втрати самоідентифікації, заміни релігійних поглядів на атеїстичні.

– Переселенські процеси супроводжувались активним втручанням вищого партійного та державного керівництва СРСР. На початок НЕПу переселенням завідував НКЗС України, а у 1926 р. було створено Всесоюзний та Всеукраїнський переселенський комітети. Райземвідділки та окрземвідділи, у межах розпоряджень Наркомзему та переселенських комітетів, регулювали політику на місцях. Земельним органам доручався набір контингенту переселенців у межах плану. Через низький рівень законодавчих актів, їх законотворців, політизованість, недостатню кваліфікацію виконавців, процес переселення був організований незадовільно, безгосподарно та побудований на нереальному кошторисі. Законодавче регулювання та пільги мали декларативний характер. Водночас на Південь України надсилався контингент неукраїнського населення. Серед етнічних меншин кількісно виділяються євреї, молдавани, цигани, конфесійна група духоборів. Розпорошеність поселень українських переселенців призвела до втрати більшістю самоідентифікації, що задовольняло центральну державну владу. Задоволенням духовних потреб національних меншин у степових районах України на рівні держави майже ніхто не займався.

– У загальносоюзних планах до РСФСР з УСРР мало бути відправлено 30% переселенців. Проте українське населення не поспішало змінювати звичні умови життя, віддаючи перевагу тимчасовим заробіткам, заняттям ремеслами, переїзду до міст. Відчутно зменшувало частку українських переселенців у загальнодержавному русі наявність відкритого для внутрішньої колонізації Південноукраїнського земельного фонду. Особливість переселенського процесу досліджуваних ними років полягає в тому, що головною особою виступав селянин-одноосібник. Свідомо регулюючи переселенські рухи, радянський уряд зменшував численне співвідношення українського етносу. Поступово викорінюючи селянина-приватного власника, тоталітарний режим утверджувався при владі.

– Проведене дослідження дає підстави дійти висновку про високий рівень пристосування українського селянства до нового природного середовища Далекого Сходу, Сибіру, Уралу, Поволжя. Українці передавали власні методи ведення господарства, які досить швидко прижились у місцях поселення. Розселення відбувалось не компактними групами, а локальними острівцями, що погіршувало як ефективність розгортання господарства, так і можливості обслуговувати потреби селян з боку держави. Агрономічна, кредитна, медична, шкільна допомога, передбачені законодавством для новоприбулих, були незадовільними так само, як і соціально-економічна інфраструктура, система водопостачання. Коштів для розвитку української національної культури в місцях поселення виділялось мало. Складні економічні умови перешкоджали процесу консолідації українського етносу, переселенці швидко втрачали національну самоідентифікацію.

– Політика переселення селян-одноосібників зазнала краху. Державні плани не виконувались. Фактично в результаті переселенської політики з 1925 до 1929 р. на Південному колонізаційному фонді України оселилось 250 тис. осіб, а у східних окраїнах РСФСР – до 100 тис. Внаслідок переселенської політики на Півдні України був створений поліетнічний регіон. Ідеологічна обробка населення шляхом маніпулювання історичними фактами, засудження психології власника, пропагування декларативних гасел про незворушність єдності, дружби та могутності СРСР, уніфікація життя породжували конформізм, соціальну апатію.

– Виходячи з отриманих результатів, дисертантом сформульовані наступні **практичні рекомендації**: за умов анексії Криму, військового конфлікту на Донбасі, Україна вимушено зіткнулася з потоком сотень тисяч переселенців та біженців. Державні органи законодавчої та виконавчої влади мають створити відповідну правову, економічну, соціально-культурну базу для вирішення цієї надважливої проблеми, всіляко сприяти ініціативам громадянського суспільства, волонтерського руху тощо. При цьому необхідно врахувати недоліки політики та негативний досвід, що переслідував

переселенську політику 20-х років ХХ ст., що це стане гарантією стабільності і розвитку українського суспільства.

Тема переселенських рухів у період НЕПу не вичерпується цим дослідженням. Не дослідженими залишаються питання переселення етнічних меншостей на території УСРР, утворення нового етносу на основі переселенців, що втратили своє історичне коріння, малодослідженими є культурне та духовне життя переселенців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1 Всеукраїнський ЦВК Рад робітничих, селянських, і червоноармійських депутатів

Оп. 1

1.1. Спр. 178. Звіт про роботу Українського управління по евакуації населення /Укрголоввак/ в 1920 р., 1920 р., 11 арк.

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ

Оп. 6. Відділ землевпорядкування і меліорації. Підвідділ переселення

1.2. Спр. 638. Накази, протоколи, інструкції та листування в справі переселення, 17 червня 1925 р. – блютого 1926 р., 530 акр.

1.3. Спр. 639. Постанови ВУЦВКу, матеріали і листування з переселенськими комітетами про переселення за межі України, 10 жовтня 1925 р. – 22 грудня 1926 р., 321 арк.

1.4. Спр. 640. Постанови ВУЦВКу, плани, матеріали та листування про переселення за межі України, 390 арк.

1.5. Спр.641. Протоколи, акти та листи з окремими особами про переселення, наділення землею, 1 жовтня 1925 – 10 грудня 1926.р., 397 арк.

1.6. Спр. 642. Протоколи, виписки з протоколів, звіти, матеріали по єврейському переселенню, 18 лютого 1925 р. – 15 липня 1925 р., 627 арк.

1.7. Спр. 644. Протоколи та матеріали про внутрішньо-губернське розселення в Одеській, Катеринославській, Донецькій губерніях, 4

- лютого 1925 р. – 22 жовтня 1925 р., 294 арк.
- 1.8. Спр. 646. Доповідь про основні положення перспективного плану колонізаційно-переселенських міроприємств СРСР, 29 грудня 1925 р., 59 арк.
- 1.9. Спр. 648. Звіти, відомості про рух колонізаційних фондів по округах України, 5 жовтня 1925 – 29 лютого 1926 р., 325 арк.
- 1.10. Спр. 649. Звітні відомості про рух колонізаційних фондів по округах України. 22 грудня 1925 р. – 1 вересня 1926 р., 352 арк.
- 1.11. Спр. 651. Матеріали і листування про відвод земель для переселення селян, жовтень 1925 р. – 1926 р., 379 арк.
- 1.12. Спр. 652. Матеріали про переселення і розселення єврейського і болгарського населення, 5 листопада 1925-23 червня 1926 р., 429 арк.
- 1.13. Спр. 654. Матеріали та листування про роботу комісії сприяння переселенню, 14 лютого -25 вересня 1925 р., 22 арк.
- 1.14. Спр. 655 Матеріали і листування про переселення з України до Поволжя та Уралу, 2 грудня 1925-30 листопада 1926 р., 535 арк.
- 1.15. Спр. 675. Відомості, матеріали та листування з окрземвідділами про реевакуацію біжинців з губерній потерпілих від недороду, 1925 р., 202 арк.
- 1.16. Спр. 676. Матеріали про переселення духоборів/ списки, анкети., листування/, 10 червня 1925-27 грудня 1926 р., 320 арк.

Оп. 7. Відділ переселення

- 1.17. Спр.1128. Проекти постанов Раднаркому УСРР та матеріали про організацію і облік переселенських товариств, 3 грудня 1926-1 листопада 1927 р., 34 арк.
- 1.18. Спр. 1129. Постанови Раднаркому и Наркомзему УСРР та матеріали про організацію переселення євреїв, червень 1926-23 березня 1927 р., 320 арк.

- 1.19. Спр. 1131. Постанови ВУЦВКу, Раднаркому и Наркомзему УСРР про організацію та стан переселення на Україні, 2 червня 1926 р. – 7 липня 1928 р., 149 арк.
- 1.20. Спр. 1134. Інструкції про порядок перевезення ходеків-переселенців по залізниці та перспективний план землевпорядкування трудових земель та євреїв на 1927–36 рр., 9 серпня 1926 р., 84 арк.
- 1.21. Спр. 1137. Протоколи райземвідділів, відомості та листування про незаконне переселення на землі колонізаційного фонду України, 11 квітня - 18 жовтня 1926 р., 396 арк.
- 1.22. Спр. 1143. Перспективний план переселення по Україні на 1926 – 1935 р., та доповідні записки до них, 13 березня – 14 вересня 1926 р. 159 арк.
- 1.23. Спр. 1148. Перспективний план переселення по Україні на 1926 – 1935 р., і матеріали до нього, 1926–1927 рр., 60 арк.
- 1.24. Спр. 1149. Матеріали і листування про організацію і хід переселення на Україну, липень 1926 р. – січень 1927 р., 455 арк.
- 1.25. Спр. 1174. Відомості та листування про наділення переселенців-свавільників землею з колонізаційного фонду, 12 листопада 1926 р. – 16 грудня 1927 рр., 299 арк.
- 1.26. Спр. 1176. Відомості та листування про переселення та наділення землею німецького і циганського населення, 22 травня 1926 р. – 7 черня 1927 р., 346 арк.

Оп. 8 Відділ переселення.

- 1.27. Спр. 725. Протоколи технічної наради Наркомзему УСРР, 23 березня 1928 р., на 23 арк.
- 1.28. Спр. 732. Матеріали про роботу Всесоюзного переселенського Комітету при ЦВК СРСР, 12 липня 1927 р. – 1927 р. 385 арк.

- 1.29. Спр. 735. Постанови, протоколи, звіти, циркуляри та листування з Всесоюзним переселенським комітетом, 29 липня 1927 р. – 28 грудня 1927 р., 287 арк.
- 1.30. Спр. 737. Матеріали про роботу Всесоюзного переселенського Комітету при ЦВК СРСР, 12 листопада – 1927 р., 385 арк.
- 1.31. Спр. 743. Протоколи, циркуляри та інструкції Наркомзему УРСР, 9 лютого – 1 квітня 1927 р., 224 арк.
- 1.32. Спр. 749. Матеріали про стан переселенської справи на території України, 22 жовтня 1927 р. – 25 червня 1928 р., 191 арк.
- 1.33. Спр. 752. Матеріали про переселення в Поволжжя та на Урал, 3 серпень. – 15 вересня 1927 р., 95 арк.
- 1.34. Спр. 754. Листування з окремими громадянами в справі переселення за межі України, 28 лютого – 15 березня 1927 р., 215 арк.
- 1.35. Спр. 767. Доповідь про стан переселенської справи Сибіру, 14 жовтня 1927 р., 217 арк.
- 1.36. Спр. 776. Матеріали про стан переселенської справи на Україні, 1927 – 28 рр., 9 лютого – 24 грудня 1927 р., 99 арк.
- 1.37. Спр. 779. Матеріали про земельне влаштування переселенців далекосхідного переселенського району, вересень 1927 р., 348 арк.
- 1.38. Спр. 782. Відомості переселенських пунктів та листування з ходоками і переселенцями, 23 квітня – вересень 1927 р. 241 арк.
- 1.39. Спр. 784. Матеріали про переселення селян з України на Поволжжя, 21 квітня – 29 листопада 1927 р., 324 арк.
- 1.40. Спр. 785. Матеріали про обслідування переселенської справи в Далекосхідному краї, жовтень 1927 р. – 7 січня 1928 рр., 18 арк.
- 1.41. Спр. 791. Листування з окрземвідділками про переселення сільського населення національних меншостей з України на землі колонізаційного фонду, 21 листопада 1927 р. – 15 січня 1929 р., 315 арк.

- 1.42. Спр. 804. Матеріали про переселення німців і болгар на землі клонізаційного фонду на півдні України, 15 березня 1927 р. – 18 січня 1928 р., 102 арк.
- 1.43. Спр. 806. Листування про розселення духоборів на території України та відпуск їм кредитів, 8 січня - 29 грудня 1927 рр., на 23 арк.
- 1.44. Спр. 819. Матеріали про переселення на земельні колонізаційні фонду та надання матеріальної допомоги переселенцям, 31 серпня-квітень 1927 рр., 250 арк.
- 1.45. Спр. 820. Матеріали про викорисання кредиту, виділеного на переселенську справу, по округах України, 18 липня 1927 р. – 11 січня 1928 р., 95 арк.

Оп. 9. Відділ переселення

- 1.46. Спр.939. Постанови, протоколи та листування з окрземвідділами в справах переселення, вересень – 24 грудня 1928 рр., 216 арк.
- 1.47. Спр. 941. Матеріали про стан переселенської справи на Україні в 1928 р. 28 січень – 9 листопада 1928 р., 206 арк.
- 1.48. Спр. 942. Протоколи засідань комісії про кредитування переселенських господарств. 30 грудня 1927 р. – 9 жовтня 1928 р., 61 арк.
- 1.49. Спр. 944. Матеріали про стан переселенської справи на Україні в 1928 р. 22 лютого – 2 липень 1928 р., 339 арк.
- 1.50. Спр.946. Протоколи, постанови центральних установ та листування про стан переселення, 27 грудня 1927 р. – 1 червня 1928 р., 324 арк.
- 1.51. Спр. 950. Протокол засідань переселенського комітету при ВУЦВКу, 9 листопада 1927 р., 32 арк.
- 1.52. Спр. 955. Виписки з протоколів засідань Раднаркому УРСР та листування про пільги військовослужбовцям, 24 грудня – 12 жовтня 1928 р., 45 арк.

- 1.53. Спр. 958. Доповідь Уповноваженого Наркомзему УРСР по переселенню про переселення на Далекий Схід., 1928 р., 56 арк.
- 1.54. Спр. 959. Доповідь про стан переселення до Сибіру та карта 1928 р., 127 арк.
- 1.55. Спр. 972. Контрольні цифри перспективного п'ятирічного переселенського плану Далекосхідного краю та звіти про стан переселенської справи на Далекому Сході, 1928 р., 126 арк.
- 1.56. Спр. 978. Матеріали про переселення до Уральської області, та карти Троїцької округи, 1928 р., 33 арк.
- 1.57. Спр. 985. Звітні матеріали про рух переселенців за межі України, 5 січня – 8 жовтня 1928 р., 100 арк.
- 1.58. Спр. 1002. Прохання земельних громад та селян про переселення та скрги переселенців на незаконні дії земельних органів, 9 червня 1928 р. - 27 вересня 1929 р., 292 арк.

Оп. 10. Відділ переселення

- 1.59. Спр. 774. Накази, звіти, протоколи, тези доповідей, інструктаж та ін., матеріали по організації переселення, лютий-липень 1929 р., 165 арк.
- 1.60. Спр. 775. Накази, кошторис, листування та інші матеріали з питань роботи Всеукраїнського переселенського комітету, 5 червня 1929 р. – 9 червня 1930 р., 25 арк.
- 1.61. Спр. 776. Постанови і протоколи Колегії Наркомзему УРСР та листування про переселення, 10 січня 1929 р. – 6 жовтня 1930 р., 288 арк.
- 1.62. Спр. 777. Постанова і протокол технічної наради Наркомзему УРСР та листування про землевпорядкування переселенських районів, 3 січня 1929 р. – 24 січня 1930 р., 85 арк.
- 1.63. Спр. 778. Постанова ВУЦВКу, план та листування про переселення. 5 січня 1929 р. 29 арк.

- 1.64. Спр. 779. Постанова ВУЦИВКу, матеріали та листування про переселення до Казахстану, Уралу, і Далекого Сходу, 1 грудня – 30 грудня 1929 р., 281 арк.
- 1.65. Спр. 781. Постанови і протоколи центральних органів та листування про переселення демобілізованих червоноармійців до Казахстану та на Далекий Схід, 14 січня 1929 р. – 23 травня 1930 р., 197 арк.
- 1.66. Спр. 782. Постанови і протоколи центральних організацій, план та звіти про переселення, 10 березня 1929 р. – 10 грудня 1930 р., 293 арк.
- 1.67. Спр. 783. Матеріали з питань діяльності Всесоюзного переселенського комітету, 10 березня 31 жовтня., 170 арк.
- 1.68. Спр. 784. Постанова та матеріали по організації переселення, 22 липня 1929 р. – 5 вересня 1930 р., 185 арк.
- 1.69. Спр. 785. Накази, протоколи, плани роботи та циркуляри Наркомзему УРСР про переселення євреїв та притягнення їх до роботи в сільському господарстві, 6 жовтня 1929 р. – 10 квітня 1930 р., 60 арк.
- 1.70. Спр. 790. Протоколи технічної наради Наркомзему УРСР та матеріали про переселення, 14 березня 1929 р. – 14 вересня 1930 р., 238 арк.
- 1.71. Спр. 792. Протоколи, виписки з протоколів засідань ВУЦВКу, циркуляри, матеріали та листування про переселення на 1929 р., 7 грудня 1928 р. – 8 липня 1929 р., 306 арк.
- 1.72. Спр. 793. Протоколи, листування з Всесоюзним переселенським комітетом, 2 січня 1929 р. – 25 червня 1930 р., 188 арк.
- 1.73. Спр. 795. Протоколи засідань президії Далекосхідного крайового винконкому і матеріали про стан переселення на Далекому Сході, 2 січня 1929 р. – 27 січня 1930 р., 158 арк.
- 1.74. Спр. 796. Протоколи, виписки з протоколів про переселення, 8 липня 1929 р. – 16 листопада 1930 р., 155 арк.
- 1.75. Спр.798. Матеріали з питань переселення /плани, звіти, доповіді/ 23 січня 1929 р., 201 арк.

- 1.76. Спр. 801. Протоколи і виписки з протоколів засідань ВУЦВКу і укркомзету та матеріали до них, 18 вересня 1929 р. – 21 серпня 1930 р., 27 арк.
- 1.77. Спр. 809 Доповідь уповноваженого Наркомзему УРСР по переселенню на колонізаційні фонди Сибіру та про стан переселення в 1928–29 р., 15 грудня 1929 р., 113 арк.
- 1.78. Спр. 810. Звіт уповноваженого Наркомземом УССР по переселенню на колонізаційні фонди Далекого Сходу. Про стан переселення в 1927–1928 рр., 1928 р., 84 арк.
- 1.79. Спр. 811. Звіти про стан переселення, відомості про рух та кредитування переселенців, 13 квітня 1929 р. – 28 січня 1930 р., 300 арк.
- 1.80. Спр. 817. Матеріали про переселення на Далекий Схід, 26 березня 1929 р., 197 арк.
- 1.81. Спр. 821. Матеріали і листування про переселення селян до Сибіру на союзні колонізаційні фонди, 20 травня 1930 р., 143 арк.

Оп. 11 Відділ переселення

- 1.82. Спр. 711. Постанови Раднаркому УРСР, листування з приводу утворення шведських колгоспів для селян-шведів, що повернулися з-за кордону, 18 грудня 1930 р. – 9 березня 1933 рр., 101 арк.
- 1.83. Спр. 715. Постанови, циркуляри, листування в справі переселення, 4 вересня – 17 грудня 1930 р., 55 Арк.
- 1.84. Спр. 716. Протоколи нарад при Управлінні землевпорядкування та переселення Наркомзему УРСР, 20 листопада 1930 р. – 15 січня 1931 р., 22 арк.
- 1.85. Спр. 717. Протоколи, відомості листування та заявки про переселення, 6 січня – 30 червня 1930 р., 117 арк.
- 1.86. Спр. 725. Матеріали та листування про переселення на Далекий Схід, 17 травня – 4 жовтня 1930 р., 85 арк.

Оп. 15. Відділ регулювання державних зносин

- 1.87. Спр. 355. Положения, инструкции и другие материалы об организации и проведении мелиоративных работ по губерниям Украины, 25 марта – 2 июля 1925 г., 113 арк.
- 1.88. Спр. 366. Переписка окрземотделами о порядке применения постановления ВУЦИКа от 11 сентября 1923 г. об изъятии лишков земли, 27 апреля – 3 июня 1927 г., 264 арк.

Ф. 582. Верховна Рада Української РСР**Оп. 1**

- 1.89. Спр. 89. Телеграфные сведения губстатбюро о численности крестьянских, советских хозяйств по уездам губернии по переписи 1921-1922 гг., 14 июля 1921 г. – 25 ноября 1922 г., 21 арк.
- 1.90. Спр. 114. Протокол №29/6 Засідання Президиума Центрального Комитета Допомоги голодуючим при Украинском ЦМК, 4-го марта 1922 г., 30 арк.
- 1.91. Спр. 151. Отчет Полтавского губстатбюро о разработке данных о естественном движении населения за 1914 – 1921 гг. И переписка с ним о присылке и уточнении итоговых сведений, 17 января – 1 июня 1922 р., 25 арк.
- 1.92. Спр. 189. Сведения в изменении земельного пользования с 1917 по 1922 рр. по волостям Запорожской, Полтавской Черниговской губернии, 1922 г., 70 арк.

Центральный державный архив громадських об'днань України**Ф.1 Центральный комитет коммунистической партии Украины****/Документы ЦК КП(б)У****Оп. 20**

- 1.93. Спр.1861. Протоколы, выписки из протоколов заседаний Политбюро, оргбюро ЦК РКП (б), Президиума ЦКК РКП(б), переписка с ЦК РКП(б) о состоянии промышленности, работе среди молодежи, потребности Украины в фондах на 1924–1925 гг., проведение совещаний по работе в деревне, 02.01.1924 – 30.12.1924 г., 161 арк.
- 1.94. Спр. 1883 Протоколы пленума, заседаний селькомиссии при ЦК КП(б)У, 29.01.1924 г., 25 арк.
- 1.95. Спр.2030. Конъюнктурные обзоры ВСНХ, Госплани УССР о состоянии народного хозяйства республики в 1924–1925 гг. присланный в ЦК КП(б)У в порядке информации, 20.03.1925 – 18.11.1925 гг., 179 арк.
- 1.96. Спр.2065. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У, тезисы докладов Наркомзема УССР, переписка с советскими органами по вопросам землеустройства на Украине. Справка в ходе проверки землеустройства в округах Украины, 06.02.1925 – 04.12.1925 г., 85 арк.
- 1.97. Спр. 2291. Доклады, тезисы, ведомости народного комиссариата земледелия УССР в ЦК КП(б)У о результатах и перспективах внутриселищного землеустройства на Украине, деятельности еврейских сельскохозяйственных колоний, состоянии местных хозяйств Коростынской округи и др. вопросам, 25.01.1926 – 27.12.1926 г., 76 арк.
- 1.98. Спр. 2292. Исправления и дополнения к земельному кодексу УССР Народного комиссариата земледелия УССР, присланные к совещанию ЦК КП(б)У по земельному вопросу, 1926 г., 47 арк.
- 1.99. Спр. 2501. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У о контрольных цифрах народного хозяйства за 1926–1927 хозяйственный год и перспективах на 1927–1928 хозяйственный год. Проект резолюции

подкомиссии о пятилетнем планировании народного хозяйства, 10.01.1927 – 10.11.1927 г., 28 арк.

1.100.Спр.2754. Переписка с Наркомземом УССР, ВУЦИК, СНК УССР по вопросам землеустройства и землепользования, рассмотрения проекта земельного законодательства, 12.06.1928 – 09.12.1928 г., 40 арк.

1.101.Спр. 2966. Резолюции, тезисы к докладу Всеукраинского совещания при ЦК КП(б)У о работе на селе. Директивные письма ЦК КП(б)У о проведении коллективизации, хлебозаготовительной компании на Украинеи др. вопросам, февраль 1929 – 27.12.1929 г., 200 арк.

Державний архів Київської області

ФР -353. Київський окружний земельний відділ

Оп.1

1.102.Спр. 15. Інструкції Наркомзему УРСР та окрземуправління, 4 грудня 1923 – 6 грудня 1926 рр., 99 арк.

1.103.Спр.53. Листування з Наркомземом УРСР та губземуправлінням про реєстрацію сільськогосподарські артільей, відведення їм земель, проведення міліоративних робіт та з інших питань, 12 січня 1923 – 22 вересня 1924 рр., 352 арк.

Оп.2

1.104.Спр.1157. Протокол наради дільничих землевпоряджень Київського округу про підготовку та проведення робі по землевпорядкуванню сіл. Відомості про зміни в районуванні Київського округу в 1924 р., 14 червня – 1 листопада 1925 р., 11 арк.

1.105.Спр. 1261. Постанови, розпорядження та обіжники Наркомзему УРСР, української економічної наради Всеукраїнського Центрального управління та окрземвідділу, 7 жовтня 1925 – 31 грудня 1926 рр., 519 арк.

1.106.Спр. 1265. Циркуляр та розпорядження Наркомзему УРСР та окрземвідділу, 4 травня 1925 – 31 грудня 1926 рр., 159 арк.

- 1.107.Спр. 1274. Протоколи засідань колегії Наркомзему УРСР за 1925–1926 рр., 1 жовтня 1925 – 31 грудня 1926 рр., 104 арк.
- 1.108.Спр. 1284. Постанови, обіжники, протоколи, розпорядження Наркомзему УРСР та протоколи технічних нарад окрземвідділу за 1927 р. Статистичні картки по землевпорядкуванню сіл Київського округу, 1925 – 1927 рр., 212 арк.
- 1.109.Спр. 2940. Циркуляри та розпорядження Наркомзему УРСР за 1928-1929 рр., 29 грудня 1928 – 10 грудня 1929 рр., 67 арк.
- 1.110.Спр. 2944. Розпорядження та обіжники Наркомзему УРСР за 1928 р., 5 січня – 14 вересня 1929 р., 114 арк.
- 1.111.Спр. 2958. Витяг з постанови ЦВК та РНК СРСР, циркуляри, розпорядження Наркомзему УРСР та окрвиконкому. Протоколи та витяги з протоколів засідання РНК УРСР за 1928 р., 7 січня – 13 січня 1929 р., 180 арк.
- 1.112.Спр 3644. Інструкції Наркомзему УРСР, циркуляри окрвиконкому, протокол засідань наради співробітників земельних органів, 17 лютого – 16 червня 1930 р., 35 арк.

Оп. 3

- 1.113.Спр. 3710. Протоколи засідань Київського окрвиконкому. Інструкції та розпорядження з питань землевпорядкування та переселення селян в малонаселені області, 23 вересня 1925 – 24 грудня 1927 рр., 137 арк.

ФР – 349. Земельний відділ Київського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп. 1, ч.2

- 1.114.Спр. 2100. Циркуляр Наркомзема УССР об устроїстве переселенцев одиночек прибывших на Украину. Инструкция начальника штаба Украинского военного округа о предоставлении отсрочки от призыва переселенцам 1902 г. рождения. Протокол совещания специалистов губземотдела о задачах переселенческой компании, о материальной

помощи переселенцам и по другим вопросам, 22 декабря 1923 – 12 сентября 1924 гг., 345 арк.

1.115.Спр. 2101. Планы и отчеты о работе переселенческого подотдела и сведения о переселенцах из Киевской губернии в Одессу за 1922 г. 16 января – 11 декабря 1922 г., 267 арк.

1.116.Спр.2103 Переписка и отчетная ведомость о движении переселенцев по округам за 1923 – 1924 гг., 7 декабря 1923 – 19 апреля 1924 гг., 453 арк.

Державний архів Одеської області

ФР-62. - Одесская база Центрального управления по эвакуации населения, г. Одесса.

Оп. 1.

1.117. Спр 338 Земельный отдел Одесского окружного исполнительного комитета совета рабочиз и крестьянских депутатов, 1922 г., 265 арк.

1.118.Спр 343 Планы и отчеты о работе переселенческого подотдела и сведения о переселенцах из Киевской, Полтавской, Черниговской губернии в Одессу за 1922 г. 1 января – 1 декабря 1922 г., 26 арк.

ФР-159. - Управление уполномоченного наркомата земледелия УССР по делам переселения на Юге Украины. г. Одесса. - 1925-1927 гг.

Оп. 4

1.119.Спр.17 Переписка и отчетная ведомость о движении переселенцев по округам за 1925 – 1926 гг., 7 декабря 1925 – 19 апреля 1926 гг., 45 арк.

1.120.Спр. 19. Цирюляри НКЗС о проведении переселенческой компании; посемейно-имущественные списки граждан желающие переселитсця на колонизационные фонды, 3 січня – грудень 1925 р., 33 арк.

1.121.Спр. 20 Розпорядження та обіжники Наркомзему УРСР за 1925 р., 5 січня – 14 вересня 1929 р., 14 арк.

- 1.122.Спр. 15 Інструкції Наркомзему УРСР та окрземууправління, 4 грудня 1924 – 6 грудня 1926 рр., 199 арк.
- 1.123.Спр. 23. Заявление граждан о наделе земель, ведомости о землеустройстве и переселенцах по колонизируемому р-ну, 3 січня – 2 березня 1928 р., 306 арк.
- 1.124.Спр.26, Отчетные и информационные доклады областных земельных управлений и уполномоченных Всесоюзного Переселенческого Комитета, справки, сведения о ходе работ об отправке переселенцев из перенаселенных областей Украины, ноябрь - декабрь 1929 г., 190 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. 3122. Листування з сільрадами, постанови та циркуляри НКЗС 1927 – 1930 рр.

Оп. 2

- 1.125.Спр. 15. Лубенської округи. Директиви народного комісаріату земельних справ, Роменського окружного земельного відділу та листування з сільрадами про переселення на Урал, в Сибір; та план переселення по Петровському району, списки бажаючих переселитись та посімейно-маєткові списки переселенців, 2 березня – 17 грудня 1928р., 577 арк.
- 1.126.Спр. 24. Листування сільради про організацію переселенських товариств, списки громадян, які бажають переселитись на Далекий Схід, Нижній Урал, Нормальний статут переселенського товариства та сільськогосподарської артілі, 13 жовтня 1928р. – 10 листопада 1929 р., 264 арк.
- 1.127.Спр. 58. Директиви народного комісаріату земельних справ, Роменського окружного земельного відділу про землеупорядження,

землекористування та переселення, 25 грудня 1929р. – 4 вересня 1930р., 485 арк.

Державний архів Чернігівської області

ФР.-69 Исполком Бобровицкого районного совета рабочих крестьянских и красноармейских депутатов с. Бобровица Черниговского округа

Оп. 1

1.128.Спр. 903. Семейно-имущественные списки и переписка райземуправления с с/тов. По данному вопросу, 1 января – 4 сентября 1926 г., 85 арк.

1.129.Спр. 944. Списки переселенцев, заявления граждан о переселении и сведения о их имущественном положении, 9 ноября – окончено 31 декабря 1928 г., 210 арк.

1.130.Спр. 979. Исполком Бобровицкого районного совета рабочих крестьянских и красноармейских депутатов с. Бобровица Черниговского округа. Земельный отдел. Свидетельство на право переселения и списки сельхоз инвентаря переселенцев. 10 января – 19 февраля 1929 г., 339 арк.

Ф-72

Оп. 1 Исполком Бобровицкого районного совета рабочих крестьянских и красноармейских депутатов

1.131.Спр. 713. Заявление граждан о наделе земель, ведомости о землеустройстве и переселенцах по Козлянскому р-ну, 3 січня – 2 березня 1930 р., 306 арк.

Оп. 7

1.132.Спр. 615. Посемейно-имущественные списки граждан Козельского р-на желающих переселиться в Сибирь и Южные губернии, январь – декабрь 1926 р., 512 арк.

Ф-1590 Циркуляри НКЗС о проведении переселенческой компании на 1927 г.

Оп. 1

1.133. Спр. 479. Циркуляри НКЗС о проведении переселенческой компании; посемейно-имущественные списки граждан Козельского р-на желающих переселиться в Сибирь, 3 січня – грудень 1927 р., 33 арк.

Державний архів Російської федерації

Ф.Р-1235. Декрет Всеросійського Центрального Комітету Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів

Оп. 61

1.134. Спр. 5. Переписка по заявлениям о наделении земельными и лесным участками, о разрешении семейно-имущественных споров, об отпуске леса и по другим вопросам, 6 января – 11 февраля 1925 г., 501 арк.

1.135. Спр. 6. Заявления сельских обществ и разных лиц о наделении землей, возвращении сада, домов, приобретении усадеб, о сложении пошлин с посылок и по другим вопросам. Газета "Правда" от 3 февраля 1925 г., 30 января 1925 г. – 18 января 1926 г., 404 арк.

1.136. Спр. 7. Переписка с народными комиссариатами Земледелия и Юстиции РСФСР и губернскими исполнительными комитетами по заявлениям сельских общин и разных лиц об отводе земли для построек, о предоставлении льгот при землеустройстве, прирезке земли и угодий, 10 февраля 1925 г. – 27 августа 1926 г., 599 арк.

1.137. Спр. 13. Переписка с Наркомземом РСФСР, губернскими исполнительными комитетами и земельными отделами по заявлениям коллективов крестьян и разных лиц об отводе земли из состава государственного имущества, о разрешении рыбной ловли на р. Волге, передаче сада в аренду обществу и возвращении усадьбы, 20 мая 1925 г. – 8 мая 1926 г., 645 арк.

1.138. Спр. 16. Переписка с Особой комиссией по землеустройству, Центральным земельным управлением и губернскими земельными

отделами по заявлениям разных лиц об отводе при станции дома для проезжающих крестьян, об оказании помощи сельскому хозяйству, о передаче земли отрубных участков и по другим вопросам, июнь 1925 г. – 13 апреля 1926 г., 432 арк.

1.139. Спр. 27. Переписка с Наркомземом РСФСР, губернскими исполнительными комитетами и земельными отделами по заявлениям разных лиц о сдаче в аренду земли и разрешении споров при семейно-имущественным разделах, 23 сентября 1925 г. – 9 января 1926 г., 364 арк.

1.140. Спр. 43. Переписка с Наркомземом РСФСР, Центральным Сельскохозяйственным банком СССР, губернскими исполнительными комитетами и финансовыми отделами по заявлениям разных лиц о предоставлении льгот при уплате государственных налогов, выдаче ссуд на восстановление хозяйства и сложении штрафов, 25 мая – 28 ноября 1925 г., 328 арк.

Ф.Р130. Рада Народних Комісарів (РНК РСФСР) – Рада Міністрів РСФСР

Оп.27.

1.141. Спр. 2. О реэмиграции русских сектантов из Северной Америки, 27.01.1922 г. – 31.03.1922 г., 19 арк.

1.142. Спр. 26. Доклады отдела промышленной иммиграции ВСНХ, 01.12.1921 г. – 13.01.1923 г., 82 арк.

Оп.28.

1.143. Спр. 1. О задачах и перспективах сельско-хозяйственной иммиграции в СССР, 07.10.1923 г. – 25.11.1924 г., 185 арк.

1.144. спр. 2. О переселении независимых духоборов из Канады в Россию, 07.09.1923 г., 3 арк.

1.145. Спр. 56. Материал по районированию Украины, 04.04.1923, на 13 арк.

**Ф.Р. 3260. Федеральний комітет по земельній справі (ФЕДКОМЗЕМ)
при президіумі Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету**

Оп.12.

1.146. Спр. 28. Переписка с Наркомземом РСФСР, местными органами власти о переселении, 10 января – 28 декабря 1927 г., 47 арк.

Російський державний архів економіки

**Ф. 5675 Установи для керівництва переселенням в СРСР
1925–1942, 1949–1954**

Оп. 1

1.147. Спр. 2. Всесоюзный переселенческий комитет ЦИК СССР
Стенограмма 1 Всероссийского совещания работников по переселенческому делу в марте 1927 г. о работе по переселению населения в районы для освоения пустующих земельных массивов от 1927 года Том 1., 1927 г., 336 арк.

1.148. Спр. 3. Стенограмма 1 Всероссийского совещания работников по переселенческому делу в марте 1927 г. о работе по переселению населения в районы для освоения пустующих земельных массивов от 1927 года Том 2., 1927 г., 182 арк.

1.149. Спр. 4 Доклад заведывающего секретариатом Всесоюзного переселенческого ЦИК СССР «о работе комиссии по обследованию переселенческого дела в ЗСРФСР, 24 сентября 1927 г., 75 арк.

1.150. Спр. 6. Статья О. О. Хауке "Основные задачи землеустройства и переселения в 1927 году", 1927 г., 56 арк.

1.151. Спр. 7. Пятилетний перспективный план переселенческих мероприятий на 1928–1933 гг., 1928 г., 20 арк.

- 1.152.Спр. 8. Инструкция по выработке норм землепользования трудовых крестьянских хозяйств на переселенческих участках, разработанная Госпланом РСФСР и объяснительные записки к ней 30 апреля – 18 августа 1928 г., 182 арк.
- 1.153.Спр. 9. научно-исследовательская работа проведение землеустройства и переселения на тему «Колхозное строительство на переселенческих фондах», 1928 г., 188 арк.
- 1.154.Спр. 10. Научно-исследовательская работа государственного землеустройства и переселения на тему «Дробное районирование переселения», 11 июня 1928 г., 182 арк.
- 1.155.Спр. 11. Научно-исследовательская работа государственного НИИ землеустройства и переселения на тему: "Рыбная промышленность Карелии и задачи переселения на пятилетке 1928–1933 гг.", 1928 г., 28 арк.
- 1.156.Спр. 13. Формуляры бюджетного обследования крестьянских хозяйств в районе г.Алма-Аты, произведенного экспедицией ВПК СССР по выявлению земельных фондов Казахской ССР Том 1, январь 1928 г. – декабрь 1929 г., 127 арк.
- 1.157.Спр. 18. Сметы и расчеты расходов Всесоюзного Переселенческого комитета при ЦИК СССР, 1929–1930 гг., 184 арк.
- 1.158.Спр. 19. материалы по изучению переселенческих земельных фондов Д-В. Края, Казахской ССР «Протоколы, докладные записки, таблицы и др.», 5–26 февраля 1929 г., 75 арк.
- 1.159.Спр. 22. Ликвидационный отчет Зап. – Сиб. Краевого Переселенческого Управления за 1929-1930 г., 1930 р., 181 арк.
- 1.160.Спр. 23. материалы о переселении в Сибирский Северный Край 7.05 – 31.12.1930 г., 277 арк.
- 1.161.Спр. 25. Отчеты краевых и областных управлений и переселенческих пунктов о движении переселенцев и обслуживании в пути. Том 1, январь 1931 г. – 7 августа 1932 г., 240 арк.

- 1.162.Спр. 26. Отчеты краевых и областных переселенческих управлений и переселенческих пунктов о движении переселенцев и обслуживании их в пути следования. Том 2, 22 апреля 1932 г. – 13 января 1933 г., 190 арк.
- 1.163.Спр. 27. Обзоры Всесоюзного Переселенческого Комитета по народно-хозяйственной эффективности переселенческих колхозов в разных районах СССР. Том 1, 1933 г., 129 арк.
- 1.164.Спр. 31. Проект постановления СНК СССР о переселении и хозяйственном устройстве переселенцев на Украине и материалы к нему (сведения о ходе вербовки переселенцев, переписка и др.), 11 – 31 декабря 1933 г., 15 арк.
- 1.165.Спр. 32. Постановление СНК СССР от 2 ноября 1933 г. за №1118 о медицинском обслуживании колхозников, переселяющихся на Украину и материалы к нему (сведения и др.), 02 ноября 1933 г., 22 арк.
- 1.166.Спр. а – 48, Отчетные и информационные доклады областных земельных управлений и уполномоченных Всесоюзного Переселенческого Комитета, справки, сведения о ходе работ по вербовке и отправке переселенцев из Западной области на Украину, ноябрь – декабрь 1933 г., 90 арк.
- 1.167.Спр. 49. Оперативные сводки об отправке эшелонов переселенцев на Украину, 31 ноября – 29 декабря 1933 г., 107 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали, статистичні довідники

- 2.168. VIII съезд Российской коммунистической партии (б). /[стенографический отчет]. – Москва, 18–23 марта 1919 г. М.: Коммунист, 1919. – 414 с.

- 2.169. Агрогрунтознавство в Україні (1930 –1941 рр.): зб.док. і матеріалів /Українська акад. аграрних наук; Держ. наукова сільськогосподарська б-ка ; [уклад. : В. А. Вергунов, О.М. Пильтяй ; за ред. В.А. Вергунова]. – Київ : [ДНСГБ УААН]. –Ч. 1 : (1930 – 1935 рр.). – 2007. – 200 с.
- 2.170. Атлас. Українці. Східна діаспора. – К.: Либідь, 1992. – 110 с.
- 2.171. Бойко А. С. Ваялкин Что должен знать переселенец О дальнем Востоке и Сибири / А.С Бойко [по материалам экспедиции Наркомзема БССР на Дальний Восток и Сибирь 1926] – Минск: Издание Накром, 1927. – 87 с.
- 2.172. Бронштейн Н. И. Право на жилую и дополнительную площадь: Уплотнение и переселение Действующие узаконения с разъяснениями /Н. И. Бронштейн. – М.: Правовая защита, 1926. – 127 с.
- 2.173. Буяновер М. І. Стан пролетаріату на Україні після жовтневої революції / М. І Буяновер. – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – 116 с.
- 2.174. Бюллетень НКЗС УСРР.– Х.: ЦСУ УССР, 1928 – №2 – С.10 – 12.
- 2.175. Важнейшие постановления ЦК ВКА (б) Совнаркома и Западно-Сибирского крайкома ВКП (б) по организации и хозяйственному укреплению колхозов. – Рубцовск.:Рабочий и колхозница, 1932. – 12 с.
- 2.176. Воробьев И. Е. Переселение на Дальний Восток: статистический обзор движения переселенцев и ходоков на Дальний Восток и обратно в 1926/27 и 1927/28 гг /сост. И. Воробьев; под ред. Н. В. Зельника Дальне-Вост. краев. переселенческое упр-ние. – Хабаровск: Д.-В. краев. переселенческое упр-ние, 1929. – 96 с.
- 2.177. Вошинин В. П. Переселение и землеустройство в Азиатской России: Сб. законов и распоряжений /Сост. В.П. Вошинин; под ред. Г. Ф. Чиркина. – Петроград: скл. изд.: кн. маг. "Учеб. дело", 1915. – XIV, 509 с.
- 2.178. Гладун О. М. Статистика населення в Україні в 1920 – 1930-ті роки / О. М. Гладун, О. П. Рудницький // Демографія та соціальна економіка: науково-економічний та суспільно-політичний журнал / НАНУ; Ін-т

- демографії та соціальних досліджень. – К., 2009. – № 2 (12). – С. 48 –55.
- 2.179. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України; упор.: О.М. Мовчан. – К.: Наук. думка, 1993. – 215 с.
- 2.180. Декреты Советской власти: [Сб.] / Рос. центр хранения и изучения док. новейшей истории, Ин-т рос. истории Рос. акад. наук. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 426 с.
- 2.181. Далекий схід. Порадник для ходаків та переселенців.- Х.: [Нар. ком. зем. справ] Відділ переселення «Полтава-Поліграф» 1 – а раддрукарня, 1928. – 48 с.
- 2.182. Дальне-Восточный край. Районное переселенческое управление. Заселение Дальневосточного края (материалы к второму краевому съезду советов). – Хабаровск: Книжное дело, 1927. – 53 с.
- 2.183. Дальневосточный край. Бюро статистического труда. Основные показатели по труду Дальневосточного края. – Хабаровск: Книжное дело, 1928. – 34 с.
- 2.184. Дальневосточный край. Финансовый отдел. Местный бюджет Дальневосточного края на 1928 – 1929 г. – Хабаровск: Книжное дело, 1929 – 29 с.
- 2.185. Дальневосточный край в цифрах: справочник [под ред. Р. Шишлянникова, А. Рясенцева, Г. Мевзоса]. – Хабаровск: Книжное дело, 1929. – 281 с.
- 2.186. Дальневосточный край в цифрах: справочник [под общей ред. О. Г. Ира] Москва – Хабаровск: 13 Мос. обл. типография, 1932. – 261 с.
- 2.187. Дальний Восток. Губернии: Амурская, Приморская, Забайкальская (справочная книга для ходака и переселенца на 1926 г.). – Вып. 2. – 58 с.
- 2.188. Динаміка народного хозяйства Украины 1921 – 22 – 1924 – 25 гг.- Х.: ЦСУ, 1925. – 145 с.
- 2.189. Довідник в справі переселення НКЗ УСРР. – Х.: Полтава поліграф, 1928 – 56 с.

- 2.190.Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927 – 1932 гг.: [сб. / сост. В. П. Данилов и др]; под ред. В. П. Данилова, Н. А. Иваницкого. – М. : Политиздат, 1989. – 525 с.
- 2.191.З рідного гнізда. Діаспора: [альбом фотодокументів / наук. ред. Каліущенко В. та ін]. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 79 с.
- 2.192.Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України/ [упоряд. Л. М. Комісаров та ін.] К.: Вид-во друкарні «Селянин», 1921. – №5. – 155 с.
- 2.193.Земельный Кодекс РСФСР: собрание узаконений рабочего и крестьянского правительства/ВЦИК. – М.: Беднота, 1922. – 35 с.
- 2.194.Збірник декретів, інструкцій та наказів по народному Комісаріатові земельних справ до 1 серпня 1920/ [упоряд. Д. Д. Комів та ін.] Харків – Полтава, Всеукрвидав, 1920. – 78 с.
- 2.195.Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. [Рік перший], Вид-во ЦСУ УРСР. – Харків, 1929. –163 с.
- 2.196.Инструкция для проведения землеотводных работ колонизационно-переселенческими партиями Дальне-Восточного переселенческого управления /Н.К.З. Дальне-Восточного район. переселенческое упр-ние. – Хабаровск : тип. "Книжное дело", 1928. – 63 с.
- 2.197.Иорданский Ю. П. Колонизация Севера / Ю. Иорданский. – Пг: Типолит. Ред. спец. техн. и экон. изд. Нар. ком. пут. сообщения, 1920. – 13 с.
- 2.198.Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. Вып 2. – М.: Центральное статистическое управление, 1921. – 138 с.
- 2.199.Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1921 г. Вып 3. – М.: Центральное статистическое управление, 1921. – 137 с.
- 2.200.Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1921 г. Вып 2. – М.: Центральное статистическое управление, 1920. – 105 с.
- 2.201.Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. Вып 2. – М.: Центральное статистическое управление, 1920. – 138 с.

- 2.202.Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923 – 1924. – Х.: Украинский экономист, 1925. – 256 с.
- 2.203.Итоги первой пятилетки и контрольные цифры Урала на 1933 г.: Дополнительная стенограмма доклада на объединенном облкома и обл ВКП(б). – 21 января 1933. – Свердловск: Партиздат. Уралобласть, 1933. – 47 с.
- 2.204.Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине октябрьской революции: по материалам центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. – Х.: Издание ЦКНацмен при ВУЦИК, 1927. – 108 с.
- 2.205.Історія державного управління України: зб. док. і матеріалів (20 ст.) : навч.-метод. вид. з курсу "Теорія та історія державного управління" / НАДУ при Президентіві України / [за ред. Н. Р. Нижник; авт.-уклад. С. М. Коник, Л. В. Покрова]. – К.: Вища школа, 2004. – 80с.
- 2.206.Історія України від найдавніших часів до сьогодення: зб. док. і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес; [упор.: Автушенко І. Б., Горбань Т. Ю. та ін.]. – Київ: Чернівці : Книги – ХХІ, 2008. – 1100 с.
- 2.207.К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины: доклад президиума госплани УССР. – Х.– 1926. – 35 с.
- 2.208.К вопросу о неотложных нуждах народного хозяйства УССР: материалы к докладу Украинского правительства в Совет Труда и Обороны. – К.: изд-во госплана УССР, 1925. – 32 с.
- 2.209.К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: (Материалы исследования НКРКИ СССР) /[под ред. Я. А. Яковлева] – Ленинград-Москва: Гос. изд-во, 1928. – 450 с.
- 2.210.К проекту орошения колонизации Ханкайской низменности Владивостокского округа на площади 250000 гектаров. – Хабаровск, 1927. – 32 с.
- 2.211.Кобозев П. А. Колонизация Дальнего Востока // Труды Госколонита. Т. 1. – М., 1924. – 268 с.

- 2.212. Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933 : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України, Археографічна комісія та ін. ; [упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна]. – К.: Наук. думка, 1992. – 732 с.
- 2.213. Календарь и записная книжка волостного статистика и корреспондента [ЦСУ на 1922 г.] – Х.: – ЦСУ, 1922. – 350 с.
- 2.214. Календарь справочник и записная книжка на 1924 год. ЦСУ Украины. – Х. – 1923. – 373 с.
- 2.215. Календарь-записная книжка на 1926 рік районного статистика та корреспондента. Х.: ЦСУ УСРР, 1926 – 160 с.
- 2.216. Календарь-записная книжка на 1928 рік районного статистика та корреспондента. – Харків.: ЦСУ Урядова друкарня ім. Т.Фрузе, 1928. – 212 с.
- 2.217. Комітети незаможних селян України (1920–1933): зб. док. і матеріалів / під ред. І.К. Рибалки. – К.: Наук. думка, 1968 – 7 с.
- 2.218. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986 гг.). – 9е изд., доп.-испр. – М.: Политиздат, 1984. – 494 с.
- 2.219. Контрольные цифры народного хозяйства Дальневосточного края на 1925–1926 год. – Хабаровск, 1925. – 146 с.
- 2.220. Конъюнктурный обзор хозяйства Урала за 1926 – 1927 г. – Свердловск: Уралполиграф. Типограф. Гранит, 1928. – 267 с.
- 2.221. КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Переклад з сьомого російського видання ч. I. – К.: Держвидав УРСР, 1954, – 781 с.
- 2.222. Копылов И.П. Тунгусское хозяйство Лено-Киренского края по данным статистико-экономического обследования 1927 года / [под ред. Д. В. Доброго, проф. Н. Я. Новомбергского, Н. С. Юрцовского]. – Новосибирск : Тип. Просвещение, 1928. – 58 с.
- 2.223. Кошторис НКЗС на 1926–27 рік. – Х., 1927. – 307 с.

- 2.224. Крестьянский бюджет Дальне-Восточного края в 1925 – 1926 году. Хабаровск – Благовещенск: Книжное дело, 1928. – 180 с.
- 2.225. Лагутин А. Н. Дальне-Восточный край в цифрах: справочные данные и основные показатели. – Владивосток: Книжное дело, 1926. – 34 с.
- 2.226. Маркс К. Капитал / К. Маркс – Москва: Наука, 1967. – 660 с.
- 2.227. Материалы по изучению Тарского Васьюганья / [под ред.: Д. В. Доброго, проф. К. П. Горшенина, проф. В. В. Ревердатто, В. Н. Поносова]. – Новосибирск: Советская Сибирь, 1928. – 115 с.
- 2.228. Материалы для изучения переселенческих хозяйств Тарского округа / [под ред.: Д. В. Доброго]. – Новосибирск: Просвещение, 1928. – 78 с.
- 2.229. Мероприятия по развитию и организации сельского хозяйства РСФСР в условиях и перспективах пятилетнего плана 1923 – 1926 г. (план и условия сельского хозяйства). – М.: Новая деревня, 1926. – 172 с.
- 2.230. Миграционная подвижность населения в СССР / [под ред. Б. С. Хорева, В. М. Моисеенко]. – М.: Статистика, 1974. – 159 с.
- 2.231. Мухіна М. Упокорення голодом: зб. док. / М. Мухіна; АНУ, Ін-т української археографії. – К.: Наук. думка, 1993. – 322 с.
- 2.232. Надволжжя (Новоузенський повіт Самарської губернії і Пугачівський повіт Самарської губернії) .. – Рад. Селянин, 1927. – Вип. 2 – 40 с.
- 2.233. Надволжжя. Порадник для ходаків та переселенців./ Наркомзем відділ переселення – Полтава.: Полтава-поліграф друкарня ім. Петровського, 1928. – 46 с.
- 2.234. Найголовніші показники економічного та культурного рівня округ УСРР. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 42 с.
- 2.235. Наказ про порядок роботи народного комісаріату Земельних справ УСРР. – Х.: Нак. Ком. Зем., 1926. – 140 с.
- 2.236. Наулко В. Хто живе в Україні // Студії з україністики / Міжнародна школа україністики НАНУ; [гол. ред., передм. та упоряд. Р. Радишевського; відп. за вип. В. Полковенко; редкол.: Жулинський М. Г.,

- Дзюба І. М., Мишанич О. В. та ін.]. – Київ, 2002. – Вип. 1 : Хрестоматія. – С. 78 – 103.
- 2.237. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Харків: Держвидав України, 1925. – 65 с.
- 2.238. Національні меншини в Україні, 1920 – 1930 – ті роки: іст. картогр. атлас / [упоряд.: М. І. Пінчук та ін.]. – К.: Четверта хвиля / голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995 – 104 с.
- 2.239. Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М.: Изд-во Коммунистической академии, 1930. – 328 с.
- 2.240. НКЗС УСРР Науково-консультативна рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. – Х, 1928. – 103 с
- 2.241. Новые земли и переселенческое дело: [Объясн. текст к диапозитивам]. – М.: Тип. "Рабочей газ.", 1925. – 30 с.
- 2.242. Нормальный статут переселенческого товарищества. – Х.: Рад. селянин, 1926. – 19 с.
- 2.243. О льготах и преимуществах бывшим красным партизанам и красногвардейцам: [сборник законов и постановлений со вступ. статьей А. К. Флегонтова]. – Москва–Хабаровск: Д. Вост. краев. гос. изд-во, 1932. – 24 с.
- 2.244. О переселении в Уральскую область в 1929 году. – М.: Новая деревня, 1929. – 24 с.
- 2.245. Обіжне розпорядження Наркомзему справ від 16 грудня 1925 р. №35116 про складання перспективних планів робіт у справі землеустрою меліорації та переселення. – Х.: Наркомзем УСРР, 1925. – 28 с.
- 2.246. Одинцов А. В. Задачи и мероприятия Наркомзема УССР на 1925–1926 год./ А. В. Одинцов: [стенографический доклад на открытом собрании Ком'ячейки Наркомзема, 8 октября 1925 года]. – Х.: Рад. селянин, 1925. – 30 с.

- 2.247.Олесевич Т. Статистичні таблиці українського населення С.С.Р.Р. Tablicestatystyczneludnosciukrainskiej Z.S.R.R.: за переписом 17 грудня 1926 року / Т. Олесевич/ [Ред. Роман Смаль-Стоцький.] – Варшава, 1930. – 128 с.
- 2.248.Омська округа Сибірського краю.– 1927. – Вип. 3 – 40 с.
- 2.249.Основные начала землепользования и землеустройства: [сборник статей, докладов и материалов /Коммун. акад. Аграрная секция]. – М.: Изд-во Коммун. акад., 1927. – 292 с.
- 2.250.Памятка ходаку и переселенцу на колонизационно-переселенческий фонд Саратовской и Самарской губернии в 1925 г. – 1925. – 42 с.
- 2.251.Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8 – 11 января 1927 года. [стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы]. – Х.: Изд. ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – 228 с.
- 2.252.Переселение в Амурский и Зейский округа Дальне-Восточного края в 1930 году: (описание колонизационных фондов и условий переселения). – Хабаровск: Дальневост. район. переселенческое упр., 1929. – 32 с
- 2.253.Переселение в Архангельскую губернию. – Архангельск: Архгубземупр., 1929. – 24 с.
- 2.254.Переселение в Сибирский край в 1929 году: Прилож.: маршрутная карта округов Сибири, открытых для заселения / [под ред. Д. Г. Барова, Г. А. Ляскового, В. А. Рубинского]. – М.: Новая деревня, 1929. – 52 с.
- 2.255.Переселения в Хабаровский округ ДВ края в 1930 г./ описание колонизационних фондов и условий переселения. – Хабаровск.: Издание Д.В. районного Переселенческого управления Хабаровского края, типо-лит. ки дело, 1929. –№2. - 45 с.
- 2.256.Переселенческое дело: сборник декретов и распоряжений по переселению / [под ред. [и с предисл.] М. А. Большакова]. – М: Нар. ком. зем. РСФСР. Отд. переселения и колонизации, 1927. – 360 с.

- 2.257.Перспективный план восстановления и улучшения сельского хозяйства Полтавщины. – Полтава.: Изд., Полтавского ЦСУ, 1925. – 203 с.
- 2.258.Перспективный план развития сельского хозяйства (план Управления сельского хозяйства) мероприятия и затраты по ним порайонно. М.: Новая деревня, 1926. – 120 с.
- 2.259.Перспективный план по сельскому хозяйству лесостепи и полесья Украины. – Х., 1925. – 258 с.
- 2.260.План заходів у сільському господарстві на 1926 – 1927 р. – Х.: Рад. селянин, 1926. – 178 с.
- 2.261.План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925 – 1926 г./ изд-во Наркомзема УСРР. – Х.: Рад. Селянин, 1925. – 252 с.
- 2.262.План электрификации РСФСР: Введ. к докл. VIII Съезду советов Гос. комис. по электрификации России / – М.: Науч.-техн. отд. ВСНХ., 1920. – 230 с.
- 2.263.Поволжская колонизационная миллиоративная экспедиция в Саратов. Технические инструменты по составлению землеустроительного проекта в плане и пременения его в натуру. – Саратов.: тип №2, Сарполиграфпром, 1927. – 86 с.
- 2.264.Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): збірник документів і матеріалів / Держ. архів Вінницької обл.; Вінницький обл. краєзн. музей ; [редкол. : Пшук І.О., Бабенко А.Г. та ін.; упоряд.: Бабенко А.Г. та ін.]. – Вінниця.: Наука, 1957. – 627 с.
- 2.265.Полтаві 800 років. 1174 – 1974 :зб. док. і матеріалів.– К.: Наук. думка, 1974. – 420 с.
- 2.266.Постановления X-го Всероссийского съезда Советов о мероприятиях по укреплению и развитию сельского хозяйства;Переселение и расселение;Декрет Всероссийского центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров о льготах для переселенцев и расселенцев;выписка из журнала № 194 Президиума Тверского

- губернского исполнительного комитета Совета рабочих и красноармейских депутатов : 13 дек. 1922 г / [под ред. П. Успенского]. – Тверь.: тип. Алая звезда, [1922]. – 8 с
- 2.267.Постановления Совета Труда и обороны: сб. док. – М., 1927. – 217 с.
- 2.268.Постановления ЦИК и СНК: сб. законов – М., 1925. – 304 с.
- 2.269.Порядок для хоодаків та переселенців про переселення за межі України на 1927 р. (Надвожжя, Сибір, Уральський край та Далекий Схід). – Х.: Рад. селянин.– 1927. – Вип 6. – 33 с.
- 2.270.Правила об умовах та порядку переселення на землі колонізаційного фонду УСРСР– Х.: Изд. НКЗС, 1924. – 86 с.
- 2.271.Правила про умови та порядок переселення на Україні. – Х.: Народний Комісаріат Земельних Справ – відділ переселення, 1928. – 166 с.
- 2.272.Правила умови та порядок переселення на Україні – Х.: Народний комісаріат земельних справ. відділ переселення, 1928. – 126 с
- 2.273.Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства УСРСР 1928 – 1932– 33 – Х: Питання праці, 1929. – 133 с.
- 2.274.Пути народно-хозяйственноразвитияУСРСР: [материалы к построению пятилетнего плана]. – Х. : Укргосплан, 1928. – 492 с.
- 2.275.Пять лет работы Еврейского колонизационного общества в СССР. (1923–1927 г.) /Еврейск. колонизационное о-во (ЕКО). – М.: Тип. пром. кооп. т-ва "Полигр. искусство", 1928. – 63 с.
- 2.276.Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: [сборник документов за 50 лет].. – М.: Политиздат, 1967. – Т. 1–783 с.
- 2.277.Сборник законов и распоряжений по сельскому нотариату. – Иваново-Вознесенск: Иваново-Вознесенск. губисполком, 1928. – 59 с.
- 2.278.Сборник законов и инструкций по защите прав батрачества. – Ульяновск : типо-лит. № 1 Комтреста, 1929. – 42 с.
- 2.279.Сборник законов и распоряжений Правительства о домах крестьянина. – М.: Моск. и Центр. дома крестьянина, 1930. – 31 с.

- 2.280.Сборник законов и распоряжений по земельному праву / [С прим. [и предисл.] Д. И. Иваницкого]. – М. : Новая деревня, 1924. – 104 с.
- 2.281.Сборник законов и постановлений о трудовом землепользовании. – Екатеринбург: Екатеринбург. губ. зем. упр., 1922. – 32 с.
- 2.282.Сборник законов и руководящих постановлений по вопросам организации и деятельности системы сельскохозяйственного кредита РСФСР /Сел.-хоз. банк РСФСР (Россельбанк). – М. : Книгосоюз, 1929. – 108 с.
- 2.283.СЗ СССР. – 1928. – №8. – Ст. 53.
- 2.284.Сельское хозяйство и крестьянство Сибири (XVII–XX в.): обзор док. – Тюмень, [кн. Изд.] – 1960. – 132 с.
- 2.285.Советское устройство и мелиорация. Перспективный план РСФСР. Труды госплана / [под ред. Теодоровского]. – М.: Новая деревня, 1925. – Вып. 4– 80 с.
- 2.286.Социалистическое строительство Урала за 15 лет [основные показатели]. – Свердловск. – Уральск. Обл. стат. Отделение. – 1929. – 587 с.
- 2.287.Списки переселенческих участков, открываемых для зачисления в 1929 г. в Дальневосточном крае Хабаровска, Д. В. – Хабаровск.: Книжное дело, 1929. – 65 с.
- 2.288.Справочная книжка для ходоков и переселенцев на 1926 г. Дальневосточные Губернии: Амурская, Приморская и Забайкальская. М.: Тип ОГПУ им. Т. Воровского, 1926. – Вып. 2. – 63 с.
- 2.289.Справочная книжка для ходоков и переселенцев на 1927 год. – М. – Поволжье.: Наркомзем РСФСР. Отдел колонизации и переселения, 1927. – 53 с.
- 2.290.Справочная книжка для ходоков и переселенцев на 1928 год. Остров Сахалин. – М.: Новая Деревня, 1928. – 19 с.
- 2.291.Состояние сельского хозяйства Украины/ сост. проф. Гуреви М.Б./ ЦСУ УССР. – Х., 1924. – 24 с.

- 2.292. Статистический ежегодник России ПГ. – М.: Изд. ЦСУ МВД, 1916 – 716 с.
- 2.293. Статистическое обозрение - 1928. – №12. – 110 с.
- 2.294. Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 рік. – Полтава.: Ви-во ЦСУ, 1925.– 284 с.
- 2.295. Статистичні матеріали по районах Одеської округи за 1920-1930 роки. – Одеса.: Вид. ЦСУ, 1930. – 159 с.
- 2.296. Статистические материалы по конъюнктуре народного хозяйства Украины в связи с некоторыми данными, характеризующими общую конъюнктуру Союза и мирового хозяйства за 1924 год. / [С. Н Бернштейн., К. Н. Клопотов]. – Х., 1925. – 80 с.
- 2.297. Статистический сборник по государственному бюджету и денежному обращению за 1922 – 23 и 1-е полугодие 1923 – 24 бюдж. гг. – М., 1924. – 94 с.
- 2.298. Гарська округа Сибірського краю.– 1927. – Вип 1. – 43 с.
- 2.299. Тезисы и материалы к докладу «План капитального строительства Дальне-Восточного края на десятилетие 1926 – 1936 г.» [К пленуму Дальне-Восточного краевого исполнительного комитета 29 дек. 1926 г.] – Хабаровск: Книжное дело, 1926. – 35 с.
- 2.300. Техническая инструкция по производству землеотводных работ. Владивосток: Тип. ОГПУ, 1927. – 24 с.
- 2.301. Труд и профсоюзы Украины. [Статистический справочник за 1921 – 1928 год]. – Х.: Укр. робітник, 1928. – 390 с.
- 2.302. Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. док. і матеріалів: навч. посіб. для студ. істор. спец. вузів / упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.
- 2.303. Україна за п'ядесят років /1917 – 1967/: статистичний довідник. – К.: Політвидав України, 1967. – 267 с.
- 2.304. Україна: статистичний щорічник /Центральное статистическое управление УСРР. – Х.: вид. ЦСУ України, 1926. – 407 с.

- 2.305. Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: зб. наук. праць у 2-х / Ін-тут українознавства. – Київ : Наша культура і наука, 1999. – Ч.1.– 300 с.
- 2.306. Уральское хозяйство в цифрах 1927 г. Краткий статистический справочник. – Год 2-й. – Свердловск: – Уральское областное статистическое управление, 1927. – 513 с.
- 2.307. Ходжаш Я.В. Местные финансы: сборник законов, инструкций и циркуляров по местным финансам СССР и УССР / [составили референты-консультанты УМФ НКФ УССР Я. В. Ходжаш, Н. Н. Тимченко и Б. И. Геронимус; под ред. И. А. Чернихова]. – Х. : Укр. отдел. фин. изд-ва НКФ СССР, 1928. – 726 с.
- 2.308. Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / [упоряд., ред. Ф. Зубанича; передмова В. Яворівського; Демократична партія України]. – Київ : Просвіта, 1998. – 783 с.
- 2.309. Ялухин Н. Решающая весна. [Сокр. стенограмма доклада Н. Ялухина на 13 ап. Сиб. Крев. Съезде]. – Новосибирск: Полиграфтрест, 1931. – 29 с.

3. Мемуари, щоденники, листи

- 3.310 Биковський Л. Юрій Косьмич Глушко-Мова (з матеріалів Науково-досл. Інституту Зеленої України) // Нові дні. – 1952. – Вересень. – С. 22 – 24.
- 3.311 Венюков М. И. Путешествия по Приамурью, Китаю и Японии / М. И. Венюков. – Хабаровск.: изд. Хабаровского края, 1970. – 189 с.
- 3.312 Дем'ян Г. Зелений Клиן: щоденник // Народознавчі зошити. – Львів., 1999. – №3. – С. 291 – 317.
- 3.313 Довганюк-Довгань А. К. Маньчжурська Окружна Рада // Далекий Схід. – Харбін., 1938. – №11. – С. 172.

- 3.314 Купецький Г. Там де сонце сходить. Спогади бойовика ОУН на
Далекому Сході. – Торонто, 1988. – 501 с.
- 3.315 Несторович В.Т. Серя і буревії: роман-репортаж. – Детройт-Чикаго.,
1965. – 450 с.
- 3.316 Нова Україна: календар на рік 1921 звичайний. – Владивосток., 1921. –
176 с.
- 3.317 Тоцький Ф. Українське життя в Харбіні в минулому (спогади) //
Далекий Схід. – Харбін, 1938. – №3. – С. 45.

4. Періодичні видання

- 4.318. Громадська думка. – Владивосток. – 1921. – 07.07.
- 4.319. Далекій Схід. – Харбін, 1938. – №1.
- 4.320. Далекій Схід. – Харбін, 1938. – №4.
- 4.321. Далекій Схід. – Харбін, 1938. – №7.
- 4.322. Далекій Схід. – Харбін, 1938. – №1.
- 4.323. Маньчжурський Вісник. – Харбін., 1932. – 27 вересня.
- 4.324. Маньчжурський Вісник. – Харбін., 1932. – 15 жовтня.
- 4.325. Маньчжурський Вісник. – Харбін., 1933. – 23 грудня.
- 4.326. Нова Україна. – Прага-Берлін. – 1923. – 6 червня.
- 4.327. Рабочий. – 1926. – 9 октября.
- 4.328. Тризуб. – Париж. – 1926. – 16.05.
- 4.329. Тризуб. – Париж. – 1927. – 04.09.
- 4.330. Тризуб. – Париж. – 1928. – 01.07.
- 4.331. Херсонский коммунары. – 1925. – 5 мая.
- 4.332. Щире слово. – Владивосток. – 1919. – ч. 29.
- 4.333. Щире слово. – Владивосток. – 1919. – ч. 29.
- 4.334. Экономическая жизнь Дальнего Востока. – 1926. – №3.

5. Література

Монографії, брошури, статті

- 5.335. Аграрна політика за постановами з'їздів і конференцій ВКП (б), КП(б)У та комінтерну. Держуктедок Наркомосвіти УСРР: [підручник для с.г вузів та шкіл]. – Х.: Рад. селянин, 1927 – 471 с.
- 5.336. Аграрная политика Коммунистической партии и Советского правительства в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / [под. ред. Афанасьева]. – Ярославль: Политиздат, 1979. – 153 с.
- 5.337. Азизян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азизян, Д. Великевич. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 202 с.
- 5.338. Александров О. Економполітика в постановах КП(б)У та Радвледи УСРР / О. Александров. – Х.: Держвидав України, 1929. – 511 с.
- 5.339. Алексеев А. И. Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки до конца XIX века / А. И. Алексеев – М.: Наука, 1982.– 288 с.
- 5.340. Алпатов В. Языковая политика в СССР в 20–30-х гг.: утопии и реальность: / В. Алпатов // Восток. – 1993. – №5. – С. 113 – 124.
- 5.341. Алфьоров М. Демографічний розвиток міст східної України в 1920–1939 рр. / М. Алфьоров // Схід. – 2009. – №8. – С. 40 – 43.
- 5.342. Анікнов П. Національно-культурне будівництво Українського Далекосхідного району / П. Анікнов // Червоний шлях. – Х., 1932. – №9-10. – С.74 – 79.
- 5.343. Антіпова Л. І. Соціальна та інші функції земельно-орендних відносин / Л. І. Антіпова // Економіка АПК. – 2007. – № 11. – С. 96–100.

- 5.344. Арсеньев В. Быт и характеристика народностей Дальневосточного края / В. Арсеньев, В. Титов. – Хабаровск – Владивосток: Книжное дело, 1928. – 84 с.
- 5.345. Афанасьев Л. А. Аграрное перенаселение / Л. А. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1963. – 298 с.
- 5.346. Бакуменко О. П. Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України в 1921 – 1928 рр. / О. П. Бакуменко // Економіка України. – 1992. – № 3. – С. 63–68.
- 5.347. Баранов М. Э. Переселение и коллективизация / М. Э. Баранов. – М.: Книгосоюз, 1929. – 74 с.
- 5.348. Баров Д. Дальневосточные и Сибирские переселенцы / Д. Баров // Вестник землеустройства и переселения. – М. – 1928. – №4. – С. 3 – 4.
- 5.349. Безотосний М. Т. Україна в добу сталінщини: історія опору: Монографія / М.Т. Безотосний; НАН України. Інститут політ. і етнонац. досліджень.– К.: Наук. думка, 2002. – 128 с.
- 5.350. Белонін М. М. Характеристика землевпорядження на Україні / М. М. Белонін. – Х.: Держвидав України, 1928. – 18 с.
- 5.351. Беляев И. К. Социалистическая индустриализация Западной Сибири / И.К. Беляев. – Новосибирск: Новосиб. кн. изд.-во, 1958. – 255 с.
- 5.352. Берхин И. Б. Экономическая политика Советского государства в первые годы Советской власти / И.Б. Берхин. – М.: Политиздат, 1970. – 240 с.
- 5.353. Библиографический обзор изданий центрального статистического управления Союза ССР за 10 лет (1918 – 1928). – М.: Издание ЦСУ СССР, 1928. – 28 с.
- 5.354. Білецький В. С. Українська діаспора сьогодні: перспективи і реалії співпраці з Україною / В. С. Білецький // Культурні зв'язки Донеччини з українським зарубіжжям /Укр. культурологічний центр та ін. – Донецьк: Восток пресс плюс, 2004. – С. 29– 34.

- 5.355. Білан С. О. Трансформація життя українського селянства (1929–1939 рр.). – Ніжин: ПП Лисенко, 2014. – 455 с.
- 5.356. Билим Н. Молодёжное движение и государственная молодежная политика на советском Дальнем Востоке / Н. Билим; Хабаровский пограничный ин-т Федеральной службы безопасности Российской Федерации. – Хабаровск : Хабаровский пограничный ин-т ФСБ России, 2013. – 211 с.
- 5.357. Билим Н. Материальные и моральные стимулы переселения крестьян на советский Дальний Восток в 1924 – 1941 гг. // Проблемы аграрной истории Дальнего Востока. – Хабаровск: Кн. изд-во, 1979. – С. 56 – 65.
- 5.358. Билим Н. А. Из истории сельскохозяйственных переселений на советский Дальний Восток в годы первых пятилеток // Ученые записки Московского пединститута им. В. И. Ленина. – 1964.– С. 103–127.
- 5.359. Билим Н. А. Сто дорог на восток: из истории переселения трудящихся на Дальний Восток / Н. А. Билим. – Хабаровск: Кн. изд-во, 1978. – 160 с.
- 5.360. Блохинская А. В. О степени сохранности украинских говоров на территории современного Приамурья (на материале говоров Октябрьского района) / А. В. Блохинская // Вестник Бурятского гос. ун-та. – 2013. – Вып. 10: Филология. – С. 69 – 73.
- 5.361. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства / Н. К. Бойко. – К.: Политиздат, 1990. – 153 с.
- 5.362. Бойцов М. О. О культурном обслуживании переселенцев // Народное просвещение. – 1929. – №5. – С.124 – 126.
- 5.363. Большаков М. Дельневосточное и Сибирское переселение // Вестник землеустройства и переселения / М. Большаков. – 1928. – Кн. IV. - С. 3–44.
- 5.364. Боечко В. Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду НЕПу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х

- років ХХ ст. // Український селянин: [зб. наук. праць]. – Черкаси: Пресс інформ, 2004. – Вип. 8. – С.59 – 64
- 5.365. Бокарев Ю. П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исслед., этапы взаимоотношений / Ю. П. Бокарев. – М. : Наука, 1989. – 310 с.
- 5.366. Борисов Ю. Зигзаги и тупики аграрной политики послеоктябрьского десятилетия/ Ю. Борисов //Коммунист. – 1919. – №2 (январь) – С. 109–113.
- 5.367. Борисов Ю. С. Производственные кадры деревни 1917 – 1941 гг. Цивилизованные хозяйственники или “винтики” государственной машины? / Ю. С. Борисов. – М.: Наука, 1991. – 230 с.
- 5.368. Борьба коммунистической партии за социалистическую индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства (1926 – 1929 гг.): науч. метод. разработ. лекции пробл. характера. –М.: Изд-во МГУ, 1980. – 29 с.
- 5.369. Брилинський А. «Просвіта» на Далекому Сході / А. Брилинський // Народний календар Товариство «Просвіта» на 1931 р. – Львів: Просвіта, 1930. – С. 149 – 152.
- 5.370. Бронский М. Основные вопросы нашей экономической политики. Итоги XIV съезда ВКП (б) / М. Бронский. – М. – Л. – 1926. – 53 с.
- 5.371. Брук С. И. Миграция населения в России в XVII – начале XX века (Численность, структура, география) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР – 1984. – №4. – С. 41 – 59.
- 5.372. Бугай Н. Ф. Народы Украины в "Особой папке Сталина" / Н. Ф. Бугай; Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 271 с.
- 5.373. Бугай Н. Ф. Північ в політиці переселення народів / Н. Ф. Бугай // Північ. – 1991 – № 4 – С. 92 – 98.

- 5.374. Васильченко О. А. Государственная политика перемещения населения на Дальний Восток (1860 – 1917 гг.) / О. А. Васильченко // Вопросы истории. – 2003. – № 10. – С. 129 – 137.
- 5.375. Великевич И. Д. Переселенческое дело в Дальневосточном крае нуждается в перестройке / И. Д. Великевич // Социалистическое землеустройство. – 1930. – №10. – С. 56 – 63.
- 5.376. Велечківський М. Сільське господарство і колоніальна політика Росії / М. Велечківський. – New York: Український господарник, 1957. – 46 с.
- 5.377. Венюков М. И. Путешествия по Приамурью, Китаю и Японии / М. И. Венюков. – Хабаровск, 1970. – 236 с.
- 5.378. Верстюк В. Ф. Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад / В. Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1984. – 143 с.
- 5.379. Верастюк В. Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні / В. Ф. Верастюк // УІЖ – 1983. – №10. – С. 136 – 145.
- 5.380. Винниченко І. До питання розселення українців в державах колишнього СРСР / І. Винниченко // Українська діаспора. – К. – Чикаго. – 1992. – №1. – С. 19 – 29.
- 5.381. Винниченко І. Чи існувало шефство над українцями Далекого Сходу? / І. Винниченко // Вісті з України. – 1993. – № 44 – С. 5 – 8.
- 5.382. Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / І. І. Винниченко. – Житомир: Льонок, 1992 – 164с.
- 5.383. Виноградова Л. В. З історії національного будівництва в 20-ті – на початку 30-х рр. / Л. В. Виноградова, Г.О. Михайлова // Константи: альманах соціальних досліджень. – Херсон. – 1996. – №2 (5) – С. 47–54.
- 5.384. Водотика С. Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 рр.) / С. Г. Водотика, І. Д. Мазур // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 42 – 51.

- 5.385. Волков О. І. Правове регулювання сільськогосподарського переселення в СРСР / А. І. Волков, І. В. Павлов. – М: Госюриздат, 1959. – 191 с.
- 5.386. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Ю. П. Волосник. – Х.: НМЦ "СД", 2002. – 384 с.
- 5.387. Волошинов О. Соціалістична перебудова сільського господарства і осіння засівна компанія / О. Волошинов. – Х.: Державне вид-во України. – 1929. – 32 с.
- 5.388. Волошкевич Г. А. Споживча кооперація України в умовах кризи хлібозаготівель 1927 – 1929 рр. / Г.А Волошкевич // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2004. – Вип. 8 . – С. 237 – 240.
- 5.389. Вольф М. М. Сільське господарство України на десяти роковини жовтня. / М. М Вольф – Х. – ЦСУ: Урядова друкарня ім. т. Фрунзе. – 1927. – 90 с.
- 5.390. Вопросы аграрной истории Урала и Западной Сибири: докл. и сообщ. науч. конф. на тему «В. И. Ленин и соц. преобразования в сельском хозяйстве урала и Зап. Сибири (23 – 24 декабря 1963) [ред. коллегия: д-р ист. наук Ефремов (отв. ред) и др.]. – Курган: Политпросвящение, 1971. – 493 с.
- 5.391. Вопросы освоения целинных и залежных земель Западной Сибири [сб. статей] / отв. ред. В. Н. Ковалев. – Новосибирское кн. изд-во, 1957. – 253 с.
- 5.392. Вопросы экономического районирования СССР : сб. материалов и статей (1917 – 1929 гг.) / под общ. ред.: Г. М. Крижановского. – М.: Политиздат, 1957. – 343 с.
- 5.393. Воронцов В. Значення й роля коня в сільському господарстві / В. Воронцов. – Х.: ДВОУ, Український робітник, 1932. – 32 с.

- 5.394. Воскресенский Ю. В. Переход Коммунистической партии к осуществлению политики социалистической индустриализации СССР (1925 – 1927) / Ю. В. Воскресенский. – М.: Политиздат, 1969. – 334 с.
- 5.395. Гаврилов М. К. Сельское хозяйство Иркутской области за 40 лет / М. К. Гаврилов. – Иркутск: Иркутское кн. изд-во, 1957. – 122 с.
- 5.396. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 205 с.
- 5.397. Герои целины. Из опыта покорителей целины Казахстана, Сибири, Урала и Поволжья: [сб. статей]. – М.: Сельхозиздат. – 1957. – 657 с.
- 5.398. Гордієнко Л. М. Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921–1930 рр.) / Л. М. Гордієнко // УІЖ. – 1973. – № 9. – С. 92 – 97.
- 5.399. Горинов М. М. НЭП / М. М. Горинов. – М.: Политиздат, 1990. – 62 с.
- 5.400. Голанд Ю. Политика и экономика (очерки общественной борьбы 20-х годов) / Ю. Голанд // Знамя. – 1990. – №3. – С. 116 – 152.
- 5.401. Гринчуцький В. І. Промислові трести України в 20-ті роки / В. І. Гринчуцький. – К.: Наук. думка, 1997. – 180 с.
- 5.402. Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922–1923 гг. / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 26 с.
- 5.403. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: очерк первый / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 41 с.
- 5.404. Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: очерк второй / М. Б. Гуревич. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 61 с.
- 5.405. Дальний Восток за 40 лет Советской Власти [зб. статей; редколегия: В.А. Шварев и др.]. – Комсомольск на Амуре. – 1958. – 554 с.
- 5.406. Дальневосточный край / [сост. К. А. Белецкий, С. С. Кривцов, Э. Г. Кульман и др.; под ред. Кривцова]. – М. – Л.: Московский рабочий, 1929. – 155 с.

- 5.407. Данилов В. П. “Бухаринская альтернатива” / В. П. Данилов // Бухарин: человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 82 – 130.
- 5.408. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні 20 – 30-ті роки / В. М. Даниленко [та ін.]. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
- 5.409. Данилов В. П. Социально-экономические уклады в советской доколхозной деревне: их соотношение и взаимодействие / В. П. Данилов // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории: сб. / [ред. М. П. Ким, В. П. Дмитренко, В. Д. Есаков]. – М.: Наука, 1974. – С. 58–79.
- 5.410. Денисюк А. В. Переселення селян з Поділля в середині 20-х рр. ХХ ст: причини та характер / А. В. Денисюк // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця : ДП ДКФ, 2005. – С. 113 – 117.
- 5.411. Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах НЕПу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.) / П. М. Денисовець // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 57 – 67.
- 5.412. Дербер П. Я. Очерки хозяйственной жизни на Дальнем Востоке / П. Я. Дербер, М. Л. Шер. – М. – Л.: Госуд. Из-во Типография «Печатный двор», 1927. – 134 с.
- 5.413. Десятніков О. В. Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах НЕПу / О. В. Десятніков // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 134 – 137.
- 5.414. Десятніков О. В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу / О. В. Десятніков // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 112 – 114.
- 5.415. Десятніков О. В. Місцеві та прийшли робітники у структурі наймитства одноособових селянських господарств України в період НЕПу // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції

- „Динаміка наукових досліджень 2003”. Т. 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – Вип. 50. – С. 11 – 12.
- 5.416.Десятніков О. В. Умови побуту найманих робітників у селянських господарствах Наддніпрянської України в період НЕПу // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50.– С. 115 – 117.
- 5.417.Десятніков О. В. Чисельність наймитів у одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу // Український селянин: зб. наук.пр. –Черкаси, 2003 – Вип. 7. – С. 131 – 134.
- 5.418.Десятніков О. В. Чисельність та склад робітників радгоспів України в період НЕПу // Історичні та політологічні дослідження. – 2004. – №1 (19). – С. 40 – 46.
- 5.419.Десятніков О. В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу / Десятніков О. В. // Український селянин: зб. наук.пр. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 247 – 250.
- 5.420.Джаман В. О. Особливості географії міграцій населення України /В. О. Джаман // Укр. геогр. журн. – 2002. – №1. – С. 28 – 36.
- 5.421.Дмитренко В. П. “Военный коммунизм”, НЭП... (История советского общества. Краткий очерк (1917 – 1945 гг.) / В.П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – №3. – С. 3 – 25.
- 5.422.Дмитренко В. П. Четыре измерения нэпа / В.П. Дмитренко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125 – 138.
- 5.423.Дмитрієв А. До питання про права українських переселенців на Далекому Сході (кінець ХІХ–початок ХХ століть) / А. Дмитрієв // Український часопис міжнародного права: журн. для науковців та підприємців / Юридична фірма "Проксен". – К., 1994. – № 1. – С. 149 – 161.

- 5.424. До історії боротьби за відбудову народного господарства Волині (1921 – 1925): / зб. статей; ред колегія: П. П. Москвін (відпов. ред.) – Житомир, 1961. – 264 с.
- 5.425. Довганюк-Довгань А. К. Маньжурська окружна рада / А. К. Довганюк-Довгань // Далекий Схід. – Харбін, 1938. – №11. – С. 72.
- 5.426. Долгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації 1926 – 1929 рр. / В. М. Долгопол. – Х.: вид-во Харківського ун-ту, 1971. – 144 с.
- 5.427. Доценко В.О. Шестикутна зірка над полем: життя і смерть єврейського землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки ХХ століття) / В.О. Доценко, М.А. Журба. – К.: «МП Леся», 2005. – 230 с.
- 5.428. Доценко В.О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у ХІХ столітті / В.О. Доценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 91–95.
- 5.429. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): монографія. / В.О. Доценко. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 332 с.
- 5.430. Доценко В. О. Єврейські культурно-просвітницькі товариства українських губерній Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В. О. Доценко // Збірник наукових праць [Харк. нац. педаг. ун-ту імені Г. С. Сковороди]. Серія.: Історія та географія. – 2014. – Вип. 50. – С. 9–14.
- 5.431. Дробот І. І. Державницька концепція українського союзу хліборобів-державників (20-ті роки ХХ століття): [зб. наук. праць] / І. І. Дробот // Наукові записки Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко, укл. Л. Л. Макаренко. – Київ, 2001. – Вип. 40. – С. 186 – 187.

- 5.432. Дроздов А. В. Кризисное состояние путного рынка Сибири в года НЭПа / А. В. Дроздов // Вопросы истории. – 2003. – №7. – С. 113 – 124.
- 5.433. Дроздов Г.Н. Территория и население [Уральского округа] / Г. Н. Дроздов Уральский окрплан. – 1929. – 95 с.
- 5.434. Дячина Ю. План великих робіт / Ю. Дячина; за ред. Фурера. – Х.: Рад. селянин, 1928. – 29 с.
- 5.435. Егоров Н. Г. Эксплуатация японским рибопромышленным капиталом морских ресурсов Дальнего Востока России / Н. Г. Егоров // Экспансия Японии на Дальнем Востоке (конец XIX – первая треть XX в.) – Владивосток, 1990. – С. 65 – 80.
- 5.436. Економічна еміграція з України: причини і наслідки / Ін-т досліджень діаспори / упор. І. Винниченко. – К.: Геопринт, 2003. – 60 с.
- 5.437. Енциклопедія історії України: в 5 т./ [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – 672 с.
- 5.438. Євсєєв Є.Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925 – 1929 рр.) / Є.Т. Євсєєв // УІЖ. – 1980. – № 1. – С. 92 – 97
- 5.439. Євтух В. Українська діаспора: Соціологічні та історичні студії / В. Євтух – К.: Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003. – 228 с.
- 5.440. Євтух В. Закордонне українство / В. Євтух., В. Трощинський., А. Попок. – К.: ВІК, 2005. – 308 с.
- 5.441. Єзерський В. І. Про переділи земель з додатком зразка / В. І. Єзерський. – К.: Київська книгосп. – 1929. – 39 с.
- 5.442. Єрмак О. П. “Ліквідація куркульства як класу” / О.П. Єрмак // Проблеми історії України: факти, судження пошуки: респ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1991. – Вип. 1 – С. 46 – 58.
- 5.443. Ємець Т. Розселення українців у XX ст. / Т. Ємець// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. – 2001. – С. 52 – 56.

- 5.444. Жемчужников Н.И. Движение на Восток. К вопросам переселения, землеустройства и колонизации/ Н.И Жемчужников. – М.: Центр.изд-во народов СССР, книжная фабрика центрального издательства народов СССР, 1927. – 213 с.
- 5.445. Журба М. А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20 – 30-рр. ХХ ст.) / М. А Журба; К.: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 152 с.
- 5.446. Закіров М. Б. До питання формування української діаспори в Уральському та Сибірському регіонах Російської Федерації / М. Б. Закіров // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – Вип. 1. – С. 34 – 45.
- 5.447. Закіров М. Б. Формування української національної меншини в Уральському регіоні Російської Федерації / М. Б. Закіров // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – Вип. 2. – С. 56 – 59.
- 5.448. Закіров М. Б. До питання заселення українцями Західного Сибіру у XVII – на початку ХХ століття / М. Б. Закіров // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: наук. журн. – Луганськ, Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – № 4. – С. 36 – 44.
- 5.449. Закіров М. Б. Історичні шляхи, причини й особливості міграції українців до Росії (в XV – початку ХХ століття) / М. Б. Закіров // Історія української науки на межі тисячоліть. Наукове видання. – К., 2005. – Вип. 19. – С. 69 – 81.
- 5.450. Закіров М. Б. До питання становлення організованого громадсько-культурного життя українців Урало-Сибірського регіону в останнє десятиліття ХХ ст. / М. Б. Закіров // Історичні записки: зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – Вип. 9. – С. 81 – 91.
- 5.451. Заставний Ф. Східна українська діаспора / Ф Заставний – Львів: Просвіта., 1992. – 176 с.

- 5.452. Заставний Ф. Українська діаспора Сходу Росії / Ф Заставний // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2003. – Вип. 14. – С. 14–17.
- 5.453. Збереження етнічної ідентичності національних процесів на Півдні України: досвід 20-х рр. і сучасність // Етнічна історія Європи: національні меншини. Етно-археологія: зб. наук. праць – К.: Стилос. – 1999. – С.75 – 79.
- 5.454. Закордонне українство: (інформаційний каталог) / Ін-т досліджень діаспори [упор. І. Винниченко]. – К.: Стилос, 2001. – 280 с.
- 5.455. Зарубіжне українство: Інформаційний каталог / Ін-тут досліджень діаспори та ін. [укл. О. Малиновська].– К.: Стилос, 1997. – 151 с.
- 5.456. Зейлингер В. Народное хозяйство Украины в 1924 – 1925 г. (по предварительным данным) / В. Зейлингер. – М.: – 1926. – 458 с.
- 5.457. Земельное дело: сб. статей по вопросам земельной и сельскохозяйственной политики, экономики, техники и организации земельного дела, колонизации и переселения [отв. ред. А. А. Андреев] – М.: Новая деревня, 1923. – 126 с.
- 5.458. Зубалій О. Д. Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (1920 – 1930 рр.) / О. Д. Зубалій.– К.: ІСДО КПІ, 1994. – 200 с.
- 5.459. Іванов Ю. НЕП, ринок, соціалізм / Ю. Іванов // Вільне мислення. – 1998. – №3. – С.71 – 81
- 5.460. Ильин С. С. Из истории планирования и регулирования сельского хозяйства / С. С. Ильин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6: Экономика. – 2001. – №6. – С. 15 – 36
- 5.461. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х томах, 4-х книгах. – Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917 – 1937 рр.) / [Т. І. Дерев'янкін, М. Д. Горбоватий, В. В. Засановський]. – К.: Наук. думка, 1984. – 464 с.

- 5.462. Історія селянства Української РСР / [ред. В.А Дядиченко]. – К.: Наук. думка, 1967. – 551 с.
- 5.463. Історія селянства Української РСР / [під. ред. І. І. Команієць] – К.: Наук. думка, 1967. – 535 с.
- 5.464. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / [відп. ред. В. А. Смолій.] – К.: Наук. думка, 2006. – Т.2 – 653 с.
- 5.465. Йофе М. Про розселення як селянам упорядкувати своє сільське господарство / М. Йофе [під. ред. П. Пец.] – Х.: Рад. селянин, 1928. – 73 с.
- 5.466. К вопросу об избыточной рабочей силы в сельском хозяйстве Украины, Х., 1926. – 35 с.
- 5.467. Кабанов Е. И. Сельское хозяйство Дальневосточного края и его задачи / Е. И. Кабанов. – Владивосток: Книжное дело, 1926. – 22 с.
- 5.468. Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640–1917) / В. М Кабузан: [историко-демографический очерк]. – М.: Наука, 1985. – 259 с.
- 5.469. Карабузан В. М. Как заселялся Дальний Восток (вторая половина XVII – начало XX века). / В. М. Кабузан. – Хабаровск: Кн. изд., 1976. – 200 с.
- 5.470. Карабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII в. – 1989 г.: Формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Карабузан. – М.: Наука, 2006. – 657 с.
- 5.471. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження/ В.В Калініченко. – Х.: Основа, 1997.– 400 с.
- 5.472. Каненгісер М. Промисловість, сільське господарство і хлібозаготівлі /М. Каненгісер. – Х.:Рад. селянин, 1929. – 40 с.

- 5.473. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. – Кременчук: ПРО Графіка, 2003. – 324 с.
- 5.474. Касьяненко В. И. Завоевание экономической независимости СССР (1917– 1940 гг.) / В. И. Касьяненко. – М.: Наука, 1972. – 335 с.
- 5.475. Кац Я. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве Сибири / Я. Кац. – Новосибирск. – 1926. – 23 с.
- 5.476. Ковальчук О. Переселення селян українських губерній Російської Імперії (2-га половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Ковальчук // Українська діаспора. – К.: Либідь, 1992. – №1. – С. 30 – 42.
- 5.477. Колесник В. Запровадження продподатку в Україні / В. Колесник, І. Каспрук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1988. – Вип. 4. – С. 17 – 35.
- 5.478. Колосовский Н. Н. Уральская область и Башкирская АССР / Н. Колосовский. – М.: Гос. изд-во, [1929]. – 62 с.
- 5.479. Кондратьевщина, чаяновщина и сухановщина: вредительство в сельском хозяйстве. – М.: Меж. аграрный ин-т, 1930. – 103 с.
- 5.480. Коровушкин Д. Г. Этническое окружение переселенческих диаспор в Западной Сибири / Д. Г. Коровушкин // Археология, этнография и антропология Евразии: науч. журн. / Сибирское отделение РАН. Ин-т археологии и этнографии СО РАН. – Новосибирск, 2009. – № 1 (37). – С. 110 – 117.
- 5.481. Коритник М. В. Рациональне використання земель в умовах оренди / М. В. Коритник // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 67 – 72.
- 5.482. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. Корновенко, В. Лазуренко. – Черкаси: Ваш дім, 2004. – 188 с.
- 5.483. Корчинська О. А. Земельна рента як соціально-економічна категорія / О. А. Корчинська // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 37 – 41.

- 5.484. Косіор С. Масова колективізація, ліквідація куркуля як класу і чергові завдання партії / С. Косіор. – Х.: Держвидав України. – 1930. – 29 с.
- 5.485. Косіор С. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства / С. Косіор // Більшовик України. – 1933. – № 3. – С. 21 – 66.
- 5.486. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Ю.В. Котляр.– Одеса : ТОВ Від, 2004. – 354 с.
- 5.487. Котов А. Основные причины деколонизации Западной Сибири в 1922 – 1924 гг. / А. Котов. – М., 1926. – 30 с.
- 5.488. Коцур Г. Ринкові відносини в Україні в період НЕПу // Національно-духовне відродження України XIX – XX ст.: матеріали наук.-практ. конф., 10 – 11 травня 2001 р. – Коломия, 2001. – Ч. 1. – С. 38 – 41.
- 5.489. Коцур Г. Україна в добу НЕПу (сучасна історіографія) // Актуальні проблеми розвитку української державності (історія і сучасність): матеріали наук.-практ. конф., 4–5 травня 2000 р. – Коломия, 2000. – С. 65 – 67.
- 5.490. Красильников М. П. Переселение в 1925 – 1926 г. Состав переселенцев / М. П. Красильников // Статистическое обозрение. – 1928. – № 2. – С. 90 – 95.
- 5.491. Красильников М. П. Переселенцы-обратники / М. П. Красильников // Статистическое обозрение. – 1928. – № 12. – С. 107 – 110.
- 5.492. Красильников М. П. Аграрное перенаселение 1928–1929 г. / М. П. Красильников // Статистическое обозрение. – 1930. – № 5. – С. 84 – 92.
- 5.493. Кривець Н. Німецьке населення в Україні між двома світовими війнами / Н. Кривець // Вісник НАН України. – 1995. – №9 – 10. – С. 52 – 59.

- 5.494. Кривецький С. Товарність селянського господарства України і місткість селянського ринку 1924 – 1925 і 1925 – 26 років / С. Кривецький. – Х., 1927. – 46 с.
- 5.495. Крылов Л.В. Капитальное строительство Дальневосточного края (в чем нуждается хозяйство Дальневосточного края) / Л. В. Крылов – Владивосток: Книжное дело, 1926. – 32 с.
- 5.496. Кузьмин Н. Ф. Теоретическое обоснование новой экономической политики / Н. Ф. Кузьмин // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – С. 40 – 51.
- 5.497. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1920–1939р.р.) / С. В. Кульчицький . – К.: Вид-во «Альтернатива», 1999. – 336 с.
- 5.498. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1995. – 200 с.
- 5.499. Кульчицький С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926 – 1937) / С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1979. – 255 с.
- 5.500. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- 5.501. Кучеренко М. М. Молодое поколение рабочего класса СССР: Процесс формирования и воспитания 1917– 1979 гг. / М. М. Кучеренко. – М.: Наука, 1979. – 189 с.
- 5.502. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПУ / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.
- 5.503. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. – Черкаси: Ваш Дім, 2005 – 220 с.

- 5.504. Лантух В. В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг./ В. В Лантух.–Х.: Основа, 1992. – 192 с.
- 5.505. Левченко В. III Міжнародна наукова конференція "Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри" / В. Левченко, М. Михайлуца // Краєзнавство : наук. журн. / Нац. спілка краєзнавців України ; Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2011. – № 2. – С. 325 – 328
- 5.506. Либкинд А.С. Аграрное перенаселение и коллективизация деревни / А.С. Либкинд. – М., 1931. – 196с.
- 5.507. Лифшиц А. Л. Трудовые коллективы безработных на Украине/ А. Л. Лифшиц. – Х.: Вопросы труда, 3-ая друк. им. Т. Фрунзе. – 1929. – 46 с.
- 5.508. Лирский М. Дороги для медведей / М. Лирский //Советская Сибирь. – 9/VI – 29. – С. 3.
- 5.509. Литвинов В.В. Попытка решения большевиками аграрного вопроса и начало гражданской войны на Дальнем Востоке / В.В. Літвінов // Грані: наук.-теоретичний і громад.-політ. альманах.– Дніпропетровськ, 1999. – №6(8) – С. 51 – 55.
- 5.510. Літвінов В. В. Далекосхідний кордон та українці / В. В. Літвінов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Випуск 6 – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 6. – С. 103 – 108.
- 5.511. Літвінов В. В. Из истории украинского переселенческого движения (1906– 1916 гг.) / В. В. Літвінов // Питання аграрної історії України (XVIII – XX ст.): [матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди.] – Дніпропетровськ, 1999. - С. 142 – 145.
- 5.512. Літвінов В. В. Близькість державного кордону як одна з причин трансформації далекосхідних білогвардійців у роки громадянської війни (1918 – 1922) / В. В. Літвінов // Актуальні проблеми економічної безпеки України в умовах її інтеграції до світового співтовариства: матеріали наук.-практ. конф. курсантів, студентів та молодих науковців. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 137.

- 5.513. Літвінов В. В. Феномен далекосхідної еміграції та її вплив на радянський кордон в 20-х роках ХХ ст. / В. В. Літвінов // Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 47 – 48.
- 5.514. Лобач К. В. Сільськогосподарські переселення в Україну (1933 – 1934 рр.) / К. В. Лобач // Український селянин: зб. наук. праць / НАН України ; Ін-т історії України НАН України; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 271 – 274.
- 5.515. Лубчинський А. А. Форми селянського землекористування на Північному Лівобережжі України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / А. А. Лубчинський // Сіверянський літопис. – 1999. – №5. – С.53 – 63.
- 5.516. Лубчинський А. А. Робоча худоба в селянському господарстві Північного Лівобережжя України (20-і – поч. 30-х рр. ХХ ст.) / А. А. Лубчинський // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2000. – Вип. 50. – С. 30 – 33.
- 5.517. Лубчинський А. А. Землекористування селян України за підсумками весняних сільськогосподарських переписів 1921 – 1929 рр. / А. А. Лубчинський // Людина, суспільство, культура: Історія та сучасність: матеріали конференції, присвяченої 80-річчю Чернігів. держ. пед. ін-ту ім. Т.Г.Шевченка – Чернігів, 1996. – С. 96 – 97.
- 5.518. Луценко С. К. Сільське господарство України та політика партії / С. К. Луценко. – Харків: 1-а друк. вид-ва «Пролетарія», 1927. – 68 с.
- 5.519. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні, 1917 – 1923 рр. / Р.Д. Лях. – Донецьк: Новий світ, 1975. – 118 с.
- 5.520. Мандрик Я. І. Учені української діаспори та зарубіжні автори про українське село наприкінці 20 – 30-х років ХХ ст. / Я. І. Мандрик // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки / Волин. держ. ун-ет ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – № 5. – С.36 – 39

- 5.521. Маневич В. История развития советской экономической мысли в 20-х годах (основы концепции) / В. Маневич // Вопросы экономики. – 1989. – № 10. – С. 46–57
- 5.522. Маслов П. Перенаселение русской деревни / П. Маслов. – М.-Л., 1930. – 17 с.
- 5.523. Массовые аграрные переселения на восток России (конец XIX – середина XX в.) / [отв. ред.: С. А. Красильников]. – Новосибирск: Ред.-изд. центр НГУ, 2010. – 204 с.
- 5.524. Мельничук О. А. Радянська соціальна політика 1920 – 30-х рр. у сучасній українській історіографії / Мельничук О. А. // Інтелігенція і влада. – 2010. – Вип. 20. – С. 265 – 274.
- 5.525. Мельничук О. А. Розвиток науки радянського соціального страхування у 20-х рр. XX ст. / Мельничук О. А. //Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». – 2012. – Вип.45. – С.90 – 92.
- 5.526. Мельничук О. А. Соціальний захист робітників та службовців УСРР у разі тимчасової непрацездатності в 20–х рр. XX ст. / О. А. Мельничук, Р. Д. Прилипко // Гілея: Історичні наук.: зб. наук. праць. – К., 2013. –Вип. 72. – С. 128–133.
- 5.527. Мерль У. Економічна система і життя в дореволюційної Росії і близько у Радянському Союзі. Сподівання і реальність / У. Мерль // Вітчизняна історія. – 1998. – №1. – С. 97 – 117.
- 5.528. Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922 – 1930 гг. / Б.К. Мигаль // Вопросы истории СССР.– Х.: Основа, 1990. – Вып. 35.– С. 56 – 64
- 5.529. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Х. : Вища шк. Вид-во при ХДУ, 1974 . – 167 с.

- 5.530. Мигаль Б. К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922–1930 гг. / Б. К. Мигаль // Вопросы истории СССР. – Х., 1990. – Вып. 35. – С. 56–64.
- 5.531. Мигаль Б. К. Великий Жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні / Б. К. Мигаль // Вісник Харківського університету. – 1977. – № 150. – С. 25–35.
- 5.532. Минеев М. Сельское хозяйство Западной Сибири / М. Минеев. – М.-Л.: ОГИЗ «Московский рабочий», 1931. – 58 с.
- 5.533. Минц Л. Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР / Л. Е. Минц. – М.Л.: Московский рабочий, 1929. – 470 с.
- 5.534. Мовчан О. Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу / О. Н. Мовчан / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1988. – 122 с.
- 5.535. Мовчан О. Н. Голод 1921 – 1923 рр. на Україні / О. Н. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: респ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 24 – 35.
- 5.536. Молощенков А. Н. Политика советского правительства и переселение украинцев на Южный Урал в 30-х гг.. XX в. / А. Н. Молощенков // Вестн. Том. гос. ун-та. История. – 2011. – №3. – С.105–107.
- 5.537. Мороз О. Українське селянство першої половини ХХ ст. Трагедія та героїзм / О. Мороз, С. Злупко. – Луцьк, 1997. – 164 с.
- 5.538. Морозов Р. Переселенський рух білоруського народу в 20 – 30 рр. ХХ сторіччя / Р. Морозов // Схід : аналіт.-інф. журн. / Ін-т ек. промислов. НАНУ; Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди НАНУ; Укр. культурологічн. центр; Запоріз. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – № 5. – С. 70 – 72.

- 5.539. Московский А.С. Рабочий клас Западной Сибири в годы перовой пятилеткию / А. С. Московский [отв. ред. Г. А. Докучаев]. – Новосибирск. Зап.-Сиб. –кн. изд-во, – 1964. – 118 с.
- 5.540. Моця О. П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. Моця; [відп. ред. А. Корвін-Піотровський]. – К. : Стародавній Світ, 2011. – 638 с.
- 5.541. Народное хозяйство СССР в 1921–1925 гг. (Нар. хоз. СССР) Новая экономическая политика. – М.: Наука, 1980. – 270 с.
- 5.542. Народное хозяйство СССР в переходный период /1917-1937 гг./ – М.: Наука, 1982. – 320 с.
- 5.543. Нарис передвоєнного та сучасного кустарно-ремісничої промисловості України. – Х.: Вид-во Держкомплана УРСР, 1929. – 121 с.
- 5.544. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919 – 1939 / С. Наріжний.– К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
- 5.545. Наулко В. І. Географічне розміщення народів в УРСР : додаток до карти сучасного етнічного складу населення УРСР" / В.І. Наулко. – К.: Наук. думка, 1966. –32 с.
- 5.546. Наулко В. І. Етнічний склад населення УРСР / В.І. Наулко. – К.: Наук. думка, 1965. – 136 с.
- 5.547. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В.І. Наулко. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – 80 с.
- 5.548. Нересов М. Н. Экономические очерки Дальнего Востока / М. Н. Нересов. [под общ. ред. М.П. Павловича] – М.-Л.: Новая деревня, 1926 – 119 с.
- 5.549. Нестеренко А. Д. Вопросы экономики сельского хозяйства Дальнего Востока / А. Д. Нестеренко. – Хабаровск: Книжное дело, 1967. – 253 с.

- 5.550. Новицкий М. Зеленый клин (приморщина) / М. Новицкий. – Х.: Держвидав України, 1928. – 48 с.
- 5.551. Обетковский Н. Плановое переселение на Дальний Восток в годы советской власти (1925 – 1953) / Н. Обетковский // Записки Амурского областного музея краеведения. – 1970. – Т. 6., вып. 2. – С. 33 – 36.
- 5.552. Обзоры и материалы. Движение в Сибкрай переселенцев-самовольцев. – Вестник. – 1928. Кн. VI. – С. 117 – 125.
- 5.553. Олесюк Т. Українські колоніальні землі / Т. Олесюк . – Прага: Табор, 1932. – 99 с.
- 5.554. Освоение новых земель на Востоке. Восточная Сибирь и Дальний Восток: [сб. статей]. – М.: Сельгоспиздат, 1957. – 183 с.
- 5.555. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917 – 1937 / [отв. ред. С. В. Кульчицкий]. – К.: Наук. думка, 1987. – 237 с.
- 5.556. Павлова А. Е. Партийно-политическая работа в деревне в условиях нэпа / А. Е. Павлова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 136 с.
- 5.557. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – 232 с.
- 5.558. Панченко П. П. Аграрна історія України./ П.П. Панченко В. А Шмарчук: [Підруч. для студ. с.г. закл. освіти] – 2ге вид. випр. і доп. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
- 5.559. Переселение за пределы Украины / А. П. Яхонтов . – Х., 1926. – 64 с.
- 5.560. Переведенцев В. И. Современные миграции населения Западной Сибири / В. И. Переведенцев. – Новосибирск. Зап. Сиб. – кн. изд-во, 1965. – 96 с.
- 5.561. Перспективы колонизационной работы в Поволжье. – Саратов: Сар. Полтграфпром, 10-е отделение НКЗ, 1925. – 40 с.

- 5.562. Перетц В. Н. Национальная политика в СССР и успехи украинского литературоведения в 1917 – 1932 гг. / В.Н. Перетц. – Л.: Изд. АН СССР, 1933. – 15 с.
- 5.563. Петровский Г. До розвитку соціалізму в сільському господарстві / Г. Петровский. – Х.: Держвидав України, 1928. – 102 с.
- 5.564. Піддубний І. Як господарювати малоземельному селянинові / І. Піддубний. – Х.: Рад. селянин, 1928. – 66 с.
- 5.565. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
- 5.566. Платунов Н. И. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917 – 1941 гг.) / Н. И. Платунов. – Томск: изд-во Том. ун-та, 1976. – 282 с.
- 5.567. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. Вид. 2-е, доп. і перероб. / за ред. Мацала К. О. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 336 с.
- 5.568. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1967. – 511 с.
- 5.569. Полян П. М. Насильственные миграции и география населения / П. М. Полян // Мир России. – 1999. – №4. – С. 102.
- 5.570. Попов Ф. Проблема аграрної перенаселеності та шляхи розвитку народного господарства УСРР/ Ф.Попов //Більшовик України. – 1928. – № 21, 31 груд. – С. 64–76.
- 5.571. Попок А. Українська освіта на Далекому Сході в ХХ ст. / А. Попок //Київська старовина. – 2002. – №3. – С. 102 – 116.
- 5.572. Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства [зб. за ред. О. Шліхтера]. – Х.: Рад. селянин, 1920. – 174 с.
- 5.573. Пронь Т. М. До історії міграційних процесів на Півдні України / Т. М. Пронь // Наукові праці. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. – С. 51 – 56.

- 5.574. Пронь Т. М. Збереження етнічної ідентичності національних меншин Півдня України: досвід 20-х років і сучасність / Т.М. Пронь // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етноархеологія: зб. наук. праць. – К.: Стилос, 1999. – С. 75 – 79.
- 5.575. Пронь Т. М. До історії міграційних процесів на Півдні України / Т. М. Пронь // Наукові праці. – Миколаїв, 1999. – С. 51 – 56.
- 5.576. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ ст. / О. О. Рафальський. – К.: Основи, 2000. – 447 с.
- 5.577. Риков А. Про недорід. Листи на село / А. Риков – К.: Держвидав України, 1925. – 15 с.
- 5.578. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921 – 1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
- 5.579. Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925 – 1932 рр. / І. В. Рибак // УІЖ. – 1981. – № 2. – С. 55 – 59.
- 5.580. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу НЕПу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О. В., 2008. – 244 с.
- 5.581. Ровинский Л.О средняке и бедняке / Л.О Ровинский [по материалам XIV съезда ВКП(б)]. - М. – Л.: Молодая Гвардия, Тип. «Дер Эмес», 1926. – 54 с.
- 5.582. Романцов В. О. Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII – ХХ ст) / В. О. Романцов.– Х.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 183 с.
- 5.583. Роботяга Т. Чи може куркуль мирно вrostати в соціалізм? / Т. Роботяга. – Х.: Пролетар, 1929. – 16 с.
- 5.584. Рогачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР 1917 – 1930 гг. / Л. С. Рогачевская. – М.: Наука, 1973. – 382 с.

- 5.585. Рындина О. М. Святочная обрядность украинцев Томского края / О.М. Рындина // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение – 2012. – №4. – С.152 – 159.
- 5.586. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экомомии (1926 – 1932 гг.): сб. науч. док. и материалов. – К.: Политиздат Украины – 1964. – 594 с.
- 5.587. Падалка С. С. Селянство України: соціальна конфігурація та новітні ментальні імперативи самобутності (1990 – 2000-і роки) / С. С. Падалка // Вісник аграрної історії – 2013. – №4–5. – С. 167 – 180.
- 5.588. Роговий В. М. Врегулювання українсько-російських етнотериторіальних проблем у 20-ті роки ХХ ст. / В. М. Роговий // Вісник академії керівних кадрів культури і мистецтва. – К., 2000. – №1. – С. 95 – 100.
- 5.589. Роговий В. М. Формування новоімперської сталінської ідеології і політики у контексті українсько-російських взаємовідносин у 20 – 30-х роках ХХ ст. / В. М. Роговий // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. –К., 2000. – Вип. 50. – С. 63 – 66.
- 5.590. Роговий В. М. Етнічні росіяни в Україні: розселення, кількісні зміни (1920 – 1926 рр.) / В. М. Роговий // Матеріали науково-практичної конференції Київського національного університету будівництва і архітектури. – К., 1996. – С. 6.
- 5.591. Розовик Д. Переселенський рух в Україні: друга половина ХVІ ст. – 1930-ті роки / Д. Розовик, О. Розовик.– К.: Нілан-ЛТД, 2013. – 405 с.
- 5.592. Розовик Д. Міграція українського населення на Поволжя, Урал і Сибір у 1860 – 1917 рр. / В. М Роговий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка.– Київ, 2011.– С. 38 – 41.
- 5.593. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в Украинской деревне к 1917 году / М. А. Рубач – М.: Наука, 1960. – 29 с.

- 5.594. Рубинский В. В. Переселение в Дальне-Восточный край в 1929 году / В. В. Рубинский – М.: Новая деревня. – 1929. – 48 с.
- 5.595. Рубинский В. В. Переселенческое дело в Сибири и на Дальнем Востоке. / В. В. Рубинский // Вестник землеустройства и переселения – 1927.– №3 – С. 63.
- 5.596. Румянцев В. Землевпорядкування. Землекористування / В. Румянцев– Х.: Урядова друкарня ім. тов. Фрунзе. – 13 с.
- 5.597. Рыдина О. М. Святочная обрядность украинцев Томского края / О. М. Рыдина // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – №4 (8). – С. 152 – 159.
- 5.598. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: Підсумки минулого та погляд у майбутнє: наук.-популярні нариси в трьох томах / П. Саблук– К.: Інститут аграрної економіки, 2001. – Т.І.: Економіка періоду диктатури влади. – 432 с.
- 5.599. Салтыков Н. Н. Наемный труд в Дальневосточной деревне / Н. Н. Салтыков. – Хабаровск-Благовещенск: Книжное дело. – 1928. – 21 с.
- 5.600. Самарин Г.А. Дальний Восток ждет переселенцев./ Г. А. Самарин. М.: Сельхозиздат, 1949. – 112 с.
- 5.601. Светачев М. И. Экспансия иностранного капитала на русском Дальнем Востоке в годы 1-й мировой войны (1914 – 1917 гг.) / М. И. Светачев. – Хабаровск: Книжное дело, 1968. – С. 96 – 116.
- 5.602. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) /Ю.А. Святець. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.
- 5.603. Святець Ю. А. Структурний аналіз соціально-економічних процесів у селянському господарстві України в перші роки НЕПу / Ю. А. Святець // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія [редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін.] – Д.: ДДУ, 1998. – Вип. 4. – С. 135–147.

- 5.604. Святець Ю. А. Малопосівні господарства: неможливі чи неоптимальні? (системно-структурний аналіз соціально-економічних процесів в українському селі на початку НЕПу) / Ю. А. Святець // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: міжвуз. зб. наук. пр. [редкол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін.] – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 219–239.
- 5.605. Святець Ю. А. Статистичний аналіз економічної ефективності селянських господарств України на початку НЕПу: компаративний аспект / Ю. А. Святець // Український селянин: зб. наук. пр. ін-ту селянства [редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.] – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2001. – Вип. 3. – С. 256–260
- 5.606. Сергійчук В. Українізація Росії / В. Сергійчук. – К.: Основи, 2000 – 331 с.
- 5.607. Сергійчук В. Східна діаспора. Зелений клин / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1996. – №3 – 4. – С. 12 – 16.
- 5.608. Сергійчук В. Східна діаспора. Сибір / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1996. – № 5 – 6. – С. 14 – 16.
- 5.609. Сибір зовет [под. ред. М. Л. Маслов]. – М.: Изд-во М-ва сільського господарства РСФСР, 1962. – 46 с.
- 5.610. Ситник О. М. Ідеологічна політика більшовиків стосовно українського селянства упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. / О. М. Ситник // Український селянин: зб. наук. праць / НАН України; Ін-т історії України НАН України; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 112 – 116.
- 5.611. Скотнікова Л. С. Державна аграрна політика в перший період НЕПу / Л. С. Скотнікова // Українське село у 20–90-х роках ХХ століття. – К.: ІУ НАНУ – НАУ, 1998. – С. 3 – 32.
- 5.612. Скотнікова Л. С. Врахування політичними партіями демографічних аспектів при визначенні форм власності та господарювання у сільському

- господарстві / Л. С. Скотнікова // Демографічні процесив сучасній Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 51 – 59.
- 5.613. Смирнов М. Проблемный выход в поле / М. Смирнов. – Новосибирск: – ЗСКПТ, 1932 – 78 с.
- 5.614. Солоницин К. Народное хозяйство Западно-Сибирского края за период с 1928 – 1931 г. / К. Солоницин – Новосибирск: ЗСКПТ, 1932. – 48 с.
- 5.615. Соколов М. К. Поселки, быт, и заболеваемость переселенцев Омского округа (по данным санитарно-гигиенического обследования врачебным отрядом Омокрздрава в 1927 – 1928) / под ред. К.М. Гречищева; Сибирский краевой отдел здравоохранения. – Новосибирск, 1929. – 118 с.
- 5.616. Сосновий С. М. Оредна землі на Україні / С. М. Сосновий. – Х.: Укрдержплан. – 1926. – 112 с.
- 5.617. Сосновий С. М. Аренда земель в 1924 г. (по материалам корреспондентской агрономической сети Отдела Организации Хозяйств) / С. М. Сосновий // Бюллетень Наркомзема. – 1924. – № 50 – С. 77–84.
- 5.618. Социалистическое и коммунистическое строительство Западной Сибири / Науч. труды кафедр общественных наук [отв. ред. А. А. Филин]. Омск – Запад.-Сиб. Кн. Изд., 1968. – 111 с.
- 5.619. Социалистическое и коммунистическое строительство на Дальнем Востоке [под. ред. Крупанова и др.]. – Владивосток: Наука и жизнь, 1965. – 144 с.
- 5.620. Социальные проблемы трудовых ресурсов села (на материалах Зап. Сибири) [под. ред. Т.И. Заславская]. – Новосибирск: Наука, 1968. – 349 с.
- 5.621. Сталій Й. В. Основи комунізму / Й. В. Сталій. – К.: Наук. думка, 1953. – 464 с.

- 5.622. Стеклов В. Ю. Ленинский план электрификации / В. Ю. Стеклов. – М.: Энергия, 1969. – 33 с.
- 5.623. Стеценко О. М. Види ренти та орендних платежів у системі земельних відносин / О. М. Стеценко // Економіка АПК. – 2007. – № 24. – С. 37–40.
- 5.624. Струмилин С. Г. На хозяйственном фронте / С. Г. Струмилин. – М.-Л.: Плановое хозяйство, 1925 – 349 с.
- 5.625. Суворов К. И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917–1930 гг.) / К. И Суворов. – М.: Мысль, 1968. – 254 с.
- 5.626. Сушко О. В. НЕП: між доцільністю і несприйняттям. / О. В. Сушко // Урядовий кур'єр. – 2004. – №208 (2 листопада). – С. 6.
- 5.627. Сушко О. В. Українське населення Росії та сталінська національна політика (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / О.В. Сушко // Краєзнавство. – 2003. – № 1/4. – С. 90 – 93.
- 5.628. Счастнев П. Н. Советский Дальний Восток / П. Н. Счастнев. – М.: Наука, 1953. – 52 с.
- 5.629. Тихомиров О. До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі / О. Тихомиров // Землеустрійник України. – 1926. – № 10–11. – С. 17–35.
- 5.630. Ткаченко І. Супруга / І. Ткаченко. – Х.: Рад. селянин, 1929. – 16 с.
- 5.631. Трощинський В. Українці в світі / В. Трощинський, А. Шевченко. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
- 5.632. Фезоров М. Д. Розвиток орендних земельних відносин у 20-х рр. ХХ ст. на Україні / М. Д. Фезоров. – Х.: ХНТУСГ, 2010. – 450 с.
- 5.633. Філіповський О. Загальні питання економіки виробництва молока, м'яса і робочої сили коня. Економіка скотарства на Україні / О. Філіповський – Х.: Рад. селянин, 1928. – 90 с.
- 5.634. Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / О. К. Філіповський.– К.: Рад. селянин, 1926. – 315 с.

- 5.635. Фільваркова А. Більшовицький режим і українське село (1928 – 1933 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Серія: історія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2011. – Вип. 6. – С. 57 – 60.
- 5.636. Фурсова Ф. Е. Очерки традиционной культуры украинских переселенцев Сибири 19 – первой трети 20 века: (по материалам Новосибирской области) / Ф. Е. Фурсова, Л. И. Васеха; Новосиб. гос. пед. ун-т; Местная нац. культур. автономия украинцев. – Новосибирск, 2004. – Ч. 1. – 190 с.
- 5.637. Хатаєвич М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів та піднесення сільського господарства / М. Хатаєвич // Більшовик України. – 1932. – №21–22. – С. 1 – 20.
- 5.638. Хонігсман Я. С. Єврейське землеробство в Україні / Я. С. Хонігсман // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №9–10. – С. 160 – 167.
- 5.639. Хорошун Б. І. Означении опыта социалистического преобразования сельского хозяйства в СССР для развивающихся стран в решении продовольственной проблемы / Б. І. Хорошун // Вопросы политической экономии: респ. межвед. науч. сб. – К., 1987. – Вып. 192. – С. 114 – 121.
- 5.640. Хорошун Б. І. З досвіду реформування економіки 20-х років / Б. І. Хорошун // Вісник Українського транспорт. ун-ту. – 1998. – № 2. – С. 139 – 142.
- 5.641. Целищев М. Экономические очерки Дальнего Востока./ М. Целищев – Владивосток: Красное знамя. – 132 с.
- 5.642. Цобенко М. М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920 – 1930 рр.) / М. М. Цобенко // УІЖ. – 1991. – №2. – С.45 – 56.
- 5.643. Чумаченко Г. Шведське населення на Півдні України / Г. Чумаченко // Народна творчість та етнографія. – 1997. – №2 – 3 – С. 101 – 102.

- 5.644. Шайкін І. Еврейські землеробські колонії в Херсонській та Миколаївській областях / І. Шайкін //Еврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С. 108 – 114.
- 5.645. Шпак С. Е. Аренда земли в Харьковском округе / С. Е. Шпак. – Х. : Харківдрук, 1927. – 64 с.
- 5.646. Шпичик О. М. Сільське господарство України на початку та в кінці ХХ століття / О. М. Шпичик; Інститут аграрної економіки, – К., 2000 – 74 с.
- 5.647. Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії / В. Г. Шарпаций // Гілея: Історичні наук.: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 50 (№ 8). – С. 134 – 142.
- 5.648. Шатан Е. О. Проблема безработицы на Украине. / Е.О. Шатан. – Х.: Изд. госплана, 1929. – 141 с.
- 5.649. Шерешевский М. Б. Ленин и Дальний Восток. Амур – река подвигов... / М. Б. Шерешевский – Хабаровск: Хабаровское книжное из-во, 1970. – С. 424 – 441.
- 5.650. Шимонович І. Зелений клин – Нова Україна. Економічна розвідка. / І. Шимонович – Львів., Друк. наук. Т-ва імені Шевченка, 1924. – 31 с.
- 5.651. Шлихтер А. Правда о еврейском переселении / А. Шлихтер. – [Х.] : Гос. изд-во Украины, 1928. – 39 с.
- 5.652. Шліхтер О. Завдання сільського господарства. / О. Шліхтер. – ДВУ. – 1927. – 32 с.
- 5.653. Шулус И. И. Деятельность КПСС по сплочению батрачества (1921 – 1929) / И. И. Шулус. – М.: Высш. школа, 1981. – 144 с.
- 5.654. Широкоград А. Б. Русско-японские войны 1904 – 1945 гг. / А. Б. Широкоград. – Минск: Харвэст, 2003. – 720 с.
- 5.655. Щадилів О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні / О. Щадилів; друге вид. перероб. й доп. – Х.: Рад. селянин, 1926. – 116 с.

- 5.656. Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство / А. В. Чайнов. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.
- 5.657. Червен І. І. Розвиток орендних відносин у сільському господарстві Миколаївської області / І. І. Червен, М.М. Бабич // Економіка АПК. – 2007. – № 1. – С. 24–28.
- 5.658. Черніговець Н. Історичні обставини зовнішньополітичний чинник трудової сільськогосподарської міграції / Н. Черніговець // Українознавство. – 2012. – №3. – С. 59 – 62.
- 5.659. Чуприна В. М. Більшовики України у боротьбі за трудяще селянство / В. М. Чуприна. – Львів.: Просвіта, 1974. – 198 с.
- 5.660. Україна поліетнічна / [під. ред. І. Винниченко, Л. Лойко].– К.: Геопринт, 2003. – 108 с.
- 5.661. Украинское село на путях сплошной коллективизации / [под.ред. Р. Д.Сикора]. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1930. – 214 с.
- 5.662. Українське село у 20 – 30 рр. ХХ ст.: Короткий історико-економічний нарис/ Л.Ю. Берштейн, П.П. Панченко [и др.]; НАН України, Інститут історії України. – К.: Основи. – 1992. – 122 с.
- 5.663. Экономика Дальнего Востока: / зб. [под ред. Н. Н. Колосовского, А. Н. Лагутина и М. Н. Целищева]. – М.: Плановое хозяйство, 1926. – 360 с.
- 5.664. Якименко М. А. Переселення селян як метод боротьби радянської влади з аграрним перенаселенням в Україні напередодні голодомору 1932 – 1933 рр.: матеріали конф. до 70-річчя голодомору в Україні 1932 – 1933 роки / М. А.Якименко; [редкол.: Нестуля О. О. та ін.]. – Полтава, 2002. – 112 с.
- 5.665. Якименко С. В. Фінансове забезпечення переселенських господарств України у 20-х роках ХХ століття при проведенні міграційної політики радянської влади / С.В. Якименко // Історична пам'ять: зб. наук. пр. – Полтава: ПДПУ імені В.Г. Короленка, 2012 – №28 – С.93 – 100.

- 5.666. Якименко С. В. Підготовка земельного фонду на східних Російської Федерації для переселенців з УРСР в період НЕПу / С.В. Якименко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. праць.– К.: Вид-во НПУ імені Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С. 393 – 403.
- 5.667. Якименко С. В. Аграрні міграції на території України в 20-х рр. ХХ ст. Причини, зміст, наслідки. / С.В. Якименко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 187 – 194.
- 5.668. Якименко С.В. Переселение из УССР сельского населения на Дальний Восток в 20-е гг. ХХ в. / С.В. Якименко // Вести БДПУ. Серия 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. – Мінск.– №4 (82). – 2014. – С. 75 – 79.
- 5.669. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (1920–1930 рр.) коренізація і денаціоналізація / Л. Д. Якубова // УІЖ. – 1992. - №6. – С. 22 – 36.
- 5.670. Янкевич П. Ф. Социальные изменения в Крестьянстве Западной Сибири в процессе коммунистического строительства / П. Ф. Янкевич – М.: Изд. Моск. ун-та, 1970. – 296 с.
- 5.671. Ярмош А. Колонизация Дальневосточного края / А. Ярмош. – Владивосток. – Книжное дело. – 1926. – 28 с.
- 5.672. Яхонтов А. П. Переселение за пределы Украины./ А. П. Яхонтов. – Х.: Гос. изд-во Украины, 1926. – 68 с.
- 5.673. Яхонтов А. П. Переселение и колонизация: Конспект лекций, читанных на землеустроительных курсах в 1924 году / А. П. Яхонтов . – Х.: Гос. изд-во Украины, 1925 . – 105 с.
- 5.674. Яцюк В.А. Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 20-х роки ХХ ст. / В. А. Яцюк // Краєзнавство: наук. журн. – К, 2006. – № 1/4. – С. 58 – 60.

- 5.675. Borys J. The Sovietization of the Ukraine 1917 – 1923: Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination / J. Borys. – Edmonton : The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. – 212 p.
- 5.676. Brekke J. -P. Children and adolescents with an immigrant background : an overview of Nordic research /Jan-Paul Brekke. – København: Nordic council of ministers Nordic council, 2002. – 179 с.
- 5.677. Gaal M. Die Neue Ekonomische Politik in Russland und die deutsche Whrungs-und Wirtschaftsreform / M. Gaal. – Verlag H. Schellenberg, Winterthur, 1965. – 315 s.
- 5.678. Chombart de Lauwe J. Les paysans sovietiques / J. Chombart de Lauwe. P. Ed. du Seuil, 1961. – 137 p.
- 5.679. Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A study of Collectivization / M. Lewin. – London, 1968. – 315 p.
- 5.680. Nove A. An economic history of the USSR / A. Nove. – London: Allen Lane-Penguin Press, 1969. – 416 p.
- 5.681. Shanin T. The awkward class: political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910 – 1925 / T. Shanin. – Oxford: The Clarendon Press, 1972. – 253 p.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 6.682. Билим Н.А. Переселение на Советский Дальний Восток в 1924 – 1941 гг. : автореф. дис... канд.ист.наук / Н.А. Билим; Моск. гос. пед. ин-т. – М, 1965. – 22 л.
- 6.683. Волошинова И.В. Переселенческая политика Советского государства в 1920 – 1930-е годы в отечественной историографии : автореф. дис... канд. ист. наук. спец. 07.00.02 /Волошинова И. В. С.-Петерб. – гос. ун-т. – СПб., 2002. – 22 с.

- 6.684. Десятніков І. В. Наймана праця у сільському господарстві України наприкінці XIX – на поч. XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Десятніков. – Черкаси, 2004. – 20 с.
- 6.685. Пронь Т. М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. М. Пронь; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 20 с.
- 6.686. Пронь Т. М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.Т. Михайлівна; Миколаїв. держ. гум. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2005. – 295 арк.
- 6.687. Лазаренко В. М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Лазаренко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2000. – 20 с.
- 6.688. Літвінов В.В. Участь українців в колонізації Хабаровського краю (1910 – 1928 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Літвінов; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2006. – 17 с.
- 6.689. Літвінов, В. В. Участь українців в колонізації Хабаровського краю (1910–1928 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Літвінов; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2005. – 320 арк.
- 6.690. Лубчинський А. А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х роках XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.А. Лубчинський ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.
- 6.691. Попок А. А. Українські поселення на Далекому Сході як історичний та етнокультурний феномен (кінець XIX – XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / А. А. Попок ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 20 с.

- 6.692. Попок А. А. Українські поселення на Далекому Сході як історичний та етнокультурний феномен (кінець XIX – XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2002. – 214 арк.
- 6.693. Прилуцька Л. А. Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. А. Прилуцька; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2007. – 19 с.
- 6.694. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Ю. А. Святець; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2008. – 39 с.
- 6.695. Селеменев В. Д. Аграрное перенаселение в БССР и его ликвидация в годы первой пятилетки: автореф. дис... канд.ист.наук: 07.00.02 / В.Д Селеменев; БГУ. – Минск, 1979. – 23 л.

7. Електронні ресурси

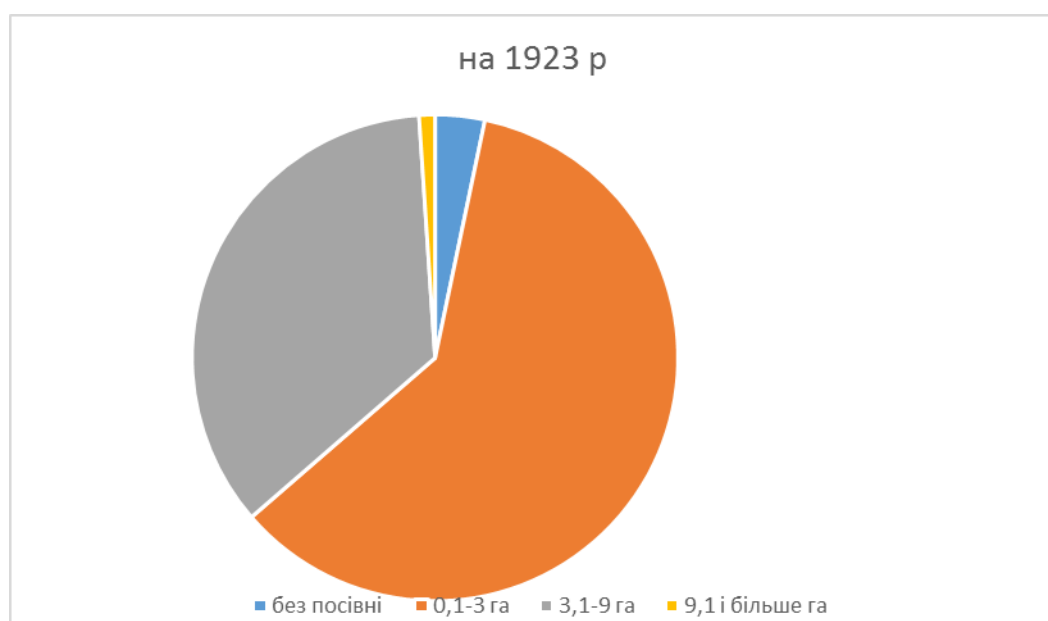
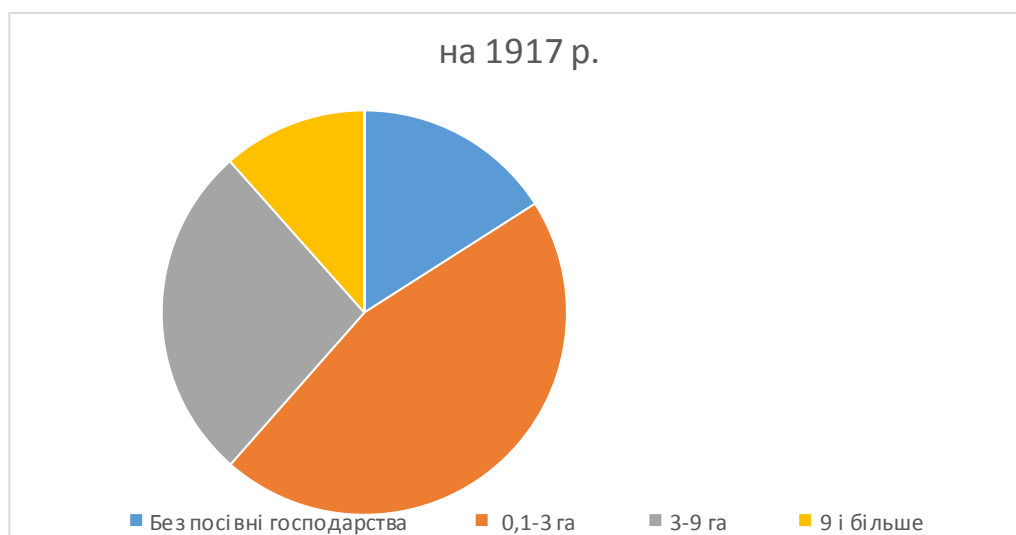
- 7.696. Белозерова М. В. Переселенческая политика и некоторые проблемы хозяйственного освоения Южной Сибири в 1910-1920-е гг./ М. В. Белозерова– Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pereselencheskaya-politika-i-nekotorye-problemy-hozyaystvennogo-osvoeniya-yuzhnoy-sibiri-v-1910-1920-e-gg>.
- 7.697. Вологодина Е. С. Государственная политика по закреплению на Дальнем Востоке России семей промышленных переселенцев в 20-30-х годах XX века / Е. С. Вологодина – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-politika-pozakrepleniyu-na-dalнем-vostoke-rossii-semey-promyshlennyh-pereselentsev-v-20-30-h-godah-hh-veka>.
- 7.698. Гончарова Т. А. К вопросу об этнической самоидентификации Украинцев Томской области / Т. А Гончарова.– Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-etnicheskoj-samoidentifikatsii-ukraintsev-tomskoy-oblasti>.

- 7.699. Мельникова Т. А. Ключевые задачи ВКП(б) и советского правительства в аграрной сфере в конце 1920-х – начале 1930-х гг. / Т.А Мельникова – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/klyuchevye-zadachi-vkp-b-i-sovetskogo-pravitelstva-v-agrarnoy-sfere-v-kontse-1920-h-nachale-1930-h-gg>.
- 7.700. Метелев И. С. Формы и методы формирования трудовых ресурсов Сибири и Дальнего Востока. Исторический опыт и современность /И.С. Метелев– Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/formy-i-metody-formirovaniya-trudovyh-resursov-sibiri-i-dalnego-vostoka-istoricheskiy-opyt-i-sovremennost>.
- 7.701. Редькина О. Ю. Социокультурные и экономические проблемы реэмиграции духоборцев из Канады в Россию в 1917-20-х годах / О.Ю. Редькина – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnye-i-ekonomicheskieproblemy-reemigratsii-duhobortsev-iz-kanady-v-rossiyu-v-1917-m-1920-h-godah>.
- 7.702. Северьянов М. Д. Государственная земельная политика в Сибири в 20-80-е гг.. XX в. // М. Д. Северьянов – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-zemel'naya-politika-v-sibiri-v-20-80-e-gg-hh-v>.
- 7.703. Цыркунов Г. А. Нужны ли Сибири Новый Столыпин и общественный призыв? /Цыркунов Г. А. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-zemel'naya-politika-v-sibiri-v-20-80-e-gg-hh-v>.

ДОДАТКИ

Додаток А

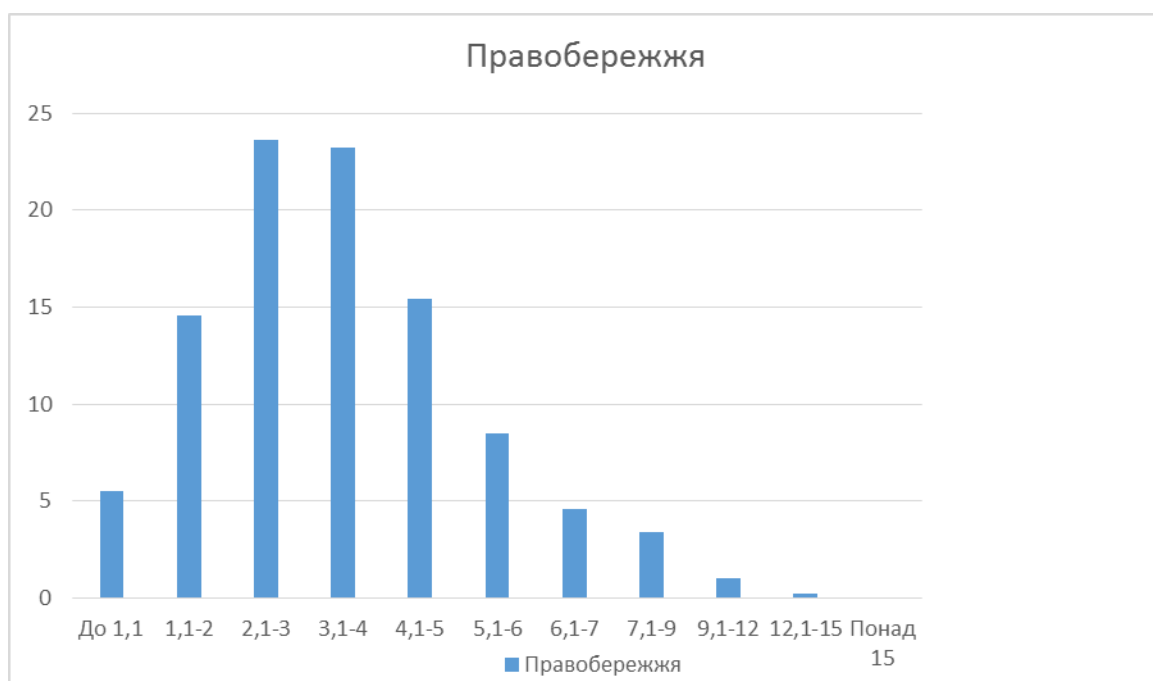
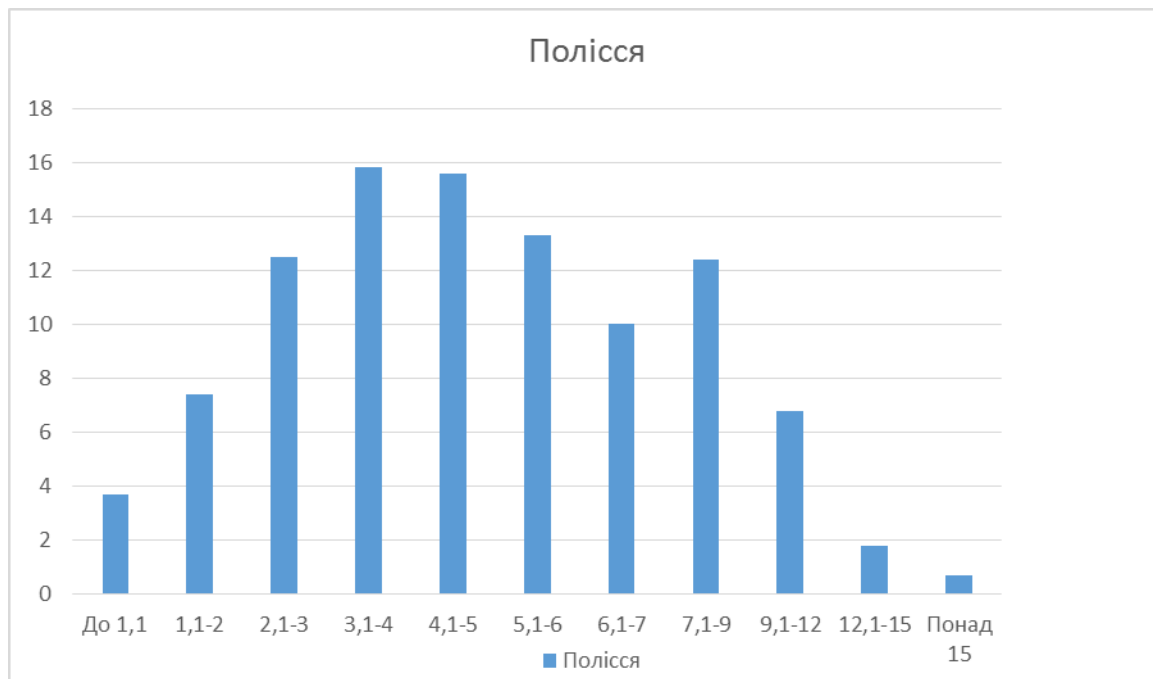
Розподіл земельного забезпечення українських селян

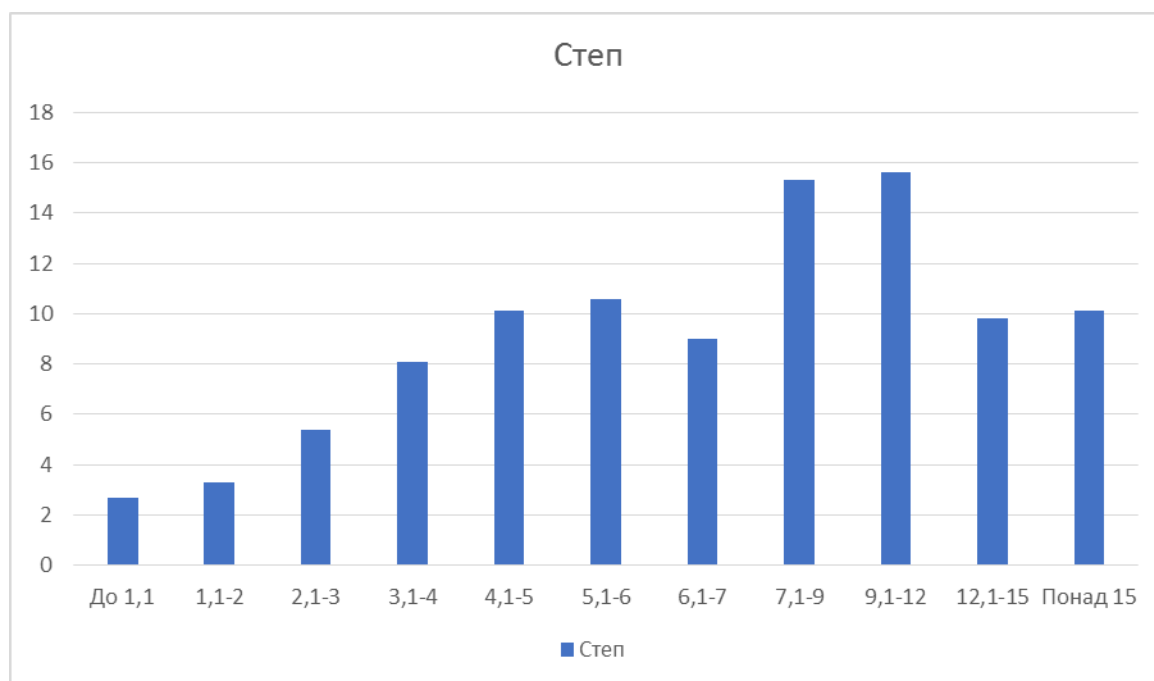
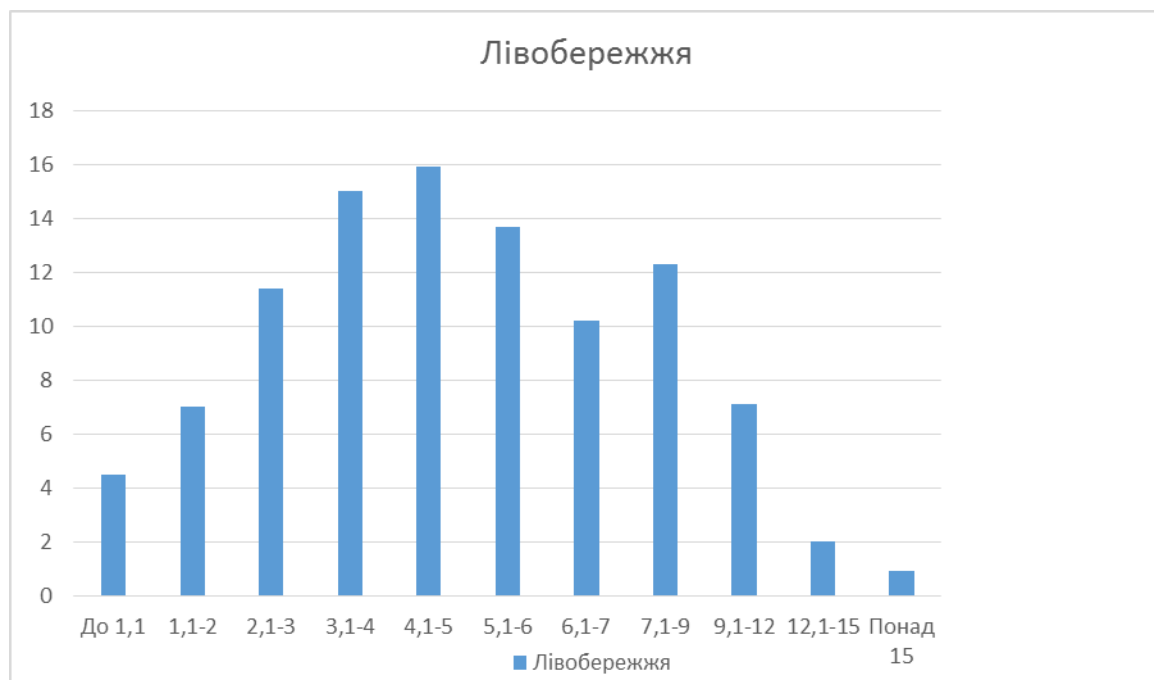
Складено автором: ф. 582, оп. 1, Телеграфные сведения губстатбюро о численности крестьянских, советских хозяйств по уездам губернии по переписи 1921–1922 гг., 14 июня 1921 г. – 25 ноября 1922 г. – арк. 10, 12.

Додаток Б

Розподіл селянських господарств УРСР за групами землезабезпеченості в 1926 – 27 рр. господарському році (у % до наявної землі)

Додаток Б (продовження)

Складено автором: ф. 582, оп. 1, спр. 189. Сведения в изменении земельного пользования с 1917 по 1922 гг. по волостям Запорожской, Полтавской, Черниговской губернии, 1922 г., – арк. 23, 28.

Додаток В
Зміни кількості робочої худоби в індивідуальних селянських
господарствах

Додаток В.1 Зміна кількості волів в індивідуальних селянських
господарствах

Роки	Полісся		Правобережжя		Лівобережжя		Степ		По Україні	
	Тис.	% до	Тис.	% до	Тис.	% до	Тис. голів	% 6	Тис.	% 6
1916	61	100	104	100	172	100	160	100	497	100
1922	-	-	-	-	-	-	-	-	806	162
1923	-	-	-	-	-	-	-	-	731	147
1924	-	-	-	-	-	-	-	-	735	148
1925	49	81	112	107	217	126	277	172	655	132
1926	51	84	108	104	246	143	330	205	735	148
1927	54	89	116	112	263	153	328	204	761	153

Складено автором: Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. Вып. 2. – М.: Центральное статистическое управление, 1921. С. 44, 48, 50; Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1921 г. – М.: Центральное статистическое управление, 1921. Вып. 3 – С. 56; Вольф М.М. Сільське господарство України на десяти роковини жовтня / М.М. Вольф– Х: ЦСУ, Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. – С. 87

Додаток В.2 Зміна кількості робочих коней в індивідуальних селянських господарствах

Рік	Полісся		Право-бережжя		Ліво-бережжя		Степ		По Україні	
	Тис. голів	% до 1916	Тис. голів	% до 1916	Тис. голів	% до 1916	Тис. голів	% до 1916	Тис. голів	% до 1916
1916	731	100	860	100	744	100	1646	100	3982	100
1922	-	-	-	-	-	-	-	-	3460	87
1923	-	-	-	-	-	-	-	-	3082	77
1924	-	-	-	-	-	-	-	-	3222	81
1925	679	93	829	96	628	84	1124	68	3260	82
1926	696	95	869	101	686	92	1307	79	3558	89
1927	724	99	944	110	743	100	1447	88	3858	97

Складено автором: Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г.. – М.: Центральное статистическое управление, 1920 – Вып 2. – С. 57 – 59; Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923 – 1924. – Х.: Украинский экономист, 1925. – С. 68, 69; Вольф М.М. Сільське господарство України на десяти роковини жовтня / М.М Вольф– Х: ЦСУ, Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. – С. 87

Додаток Д

Відсоток селянських господарств без робочої худоби на 1925 р.

Район	Що мають посіву на один двір у %								
	До дес.	1,01-2,0	2,01-3,0	3,01-4,0	4,01-6,0	6,01-9,0	9,01-15,0	15,01 і вище	По району
Полісся	60,2	32,8	15,3	9,0	4,5	2,3	1,6	-	25,5
Правобережжя	83,6	59,3	37,3	24,8	15,0	5,1	5,4	-	49,3
Лівобережжя	78,5	55,0	38,4	28,0	18,2	10,5	3,8	-	37,8
Степ	84,4	78,9	64,5	50,3	34,5	18,0	7,0	3,5	42,7

Складено автором: Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. Вып 2. – М.: Центральное статистическое управление, 1920. – С. 44, 48, 50; Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923 – 1924 гг. – Х.: Украинский экономист, 1925. – С. 56; Щадилів О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні / О. Щадилів Друге вид. /перероблене й доповнене/ Рад. селянин, Х., 1926. –С. 35.

Додаток Е

Баланс використання тяглової сили коня в індивідуальному селянському господарстві 1 дес./1 год.

Район	Дійсна переписом 1926 р.	за Треба (за річним запасом робочих днів коня) дес. засіву на одного коня
Полісся	2,2	7,8
Лісостеп Правобережний	3,3	6,9
Лісостеп Лівобережний	4,4	13
Степ	5,5	12

Складено автором: Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): збірник документів і матеріалів / Держ. архів Вінницької обл. ; Вінницький обл. краєзн. музей – Вінниця, 1957 – С. 105; Агрогрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.): збірник документів і матеріалів /Українська акад. аграрних наук; Держ. наукова сільськогосподарська б-ка ; [уклад. : В.А. Вергунов, О.М. Пильтяй ; за ред. В.А. Вергунова]. – К., 1954 – С. 25, 27, 28; Філіповський О. Загальні питання економіки виробництва молока, м'яса і робочої сили коня. Економіка скотарства на Україні / О. Філіповський [доповідь на 1 сесії н.к ради НКЗС 4–7 квітня 1928 р.] – Х., 1928. – С. 60.

Додаток Ж

Наявність робочої худоби та інвентарю залежно від розміру земельного наділу

Група за розміром посіву на одне господарство	На 100 господарств без робочої худоби, у %	На 100 господарств без інвентаря у %
Без посіву	86,4	90,6
До 0,5 дес.	84,0	83,2
0,51–1,0	76,7	75,2
1,01–1,5	67,4	64,2
1,51–2,0	59,1	53,4
2,1–3,0	50,7	41,0
3,01–4,0	38,7	29,1
4,01–5,0	29,6	19,7
5,01–6,0	23,4	15,9
6,01–9,0	15,8	11,2
9,01–15,0	6,6	5,0
15,01 та більше	3,3	2,1

Складено автором: Состояние сельского хозяйства Украины/ М.Б Гуреві / ЦСУ УССР. – Х., 1924. – С. 12; Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) : збірник документів і матеріалів / Держ. архів Вінницької обл. ; Вінницький обл. краєзн. музей .– Вінниця, 1957. –С. 105

Додаток 3

Витрати часу в сільському господарстві

Район	Десятина придатної землі на 1 господарство	Голів худоби на 1 господарство	Сільськогоспод. прибуток на 1 дес. придатної землі	В тому числі прибутки од скотарства	Прибутковість с.г. на душу населення	Витрата упряжних днів праці на 1 дес. придатної землі	Витрати днів праці на 1 голову худоби в переводі на велику	Всього витрати людської праці на 1 дес придатної землі
Полісся	6,78	4,31	17,6	21,5	80,1	13,0	41	56
Лісостеп правобережний	3,62	2,15	15,3	12,8	61,8	14,0	36	55
Лісостеп Лівобережний	6,86	3,24	15,0	18,8	74,7	10,0	37	51
Степ	10,01	3,18	11,9	20,4	95,2	9,4	37	27

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 582, оп. 1., спр. 189. Сведения в изменении земельного пользования с 1917 по 1922 гг. по волостям Запорожской, Полтавской, Черниговской губернии, 1922 г. – арк. 20, 21; 571.

Додаток К

Кустарні господарства УСРР за землезабезпеченістю

Господарства	Полісся %	Правобережний Лісостеп, %	Лівобережний Лісостеп, %	Степ, %	По Україні, %
До 1 дес.	6,4	7,0	9,7	5,0	7,0
1–2	8,8	15,8	9,9	3,1	12,0
2–3	14,1	24,5	14,0	5,3	14,5
3–4	15,6	22,9	15,8	8,6	15,7
4–5	15,2	14,6	14,6	10,4	13,7
5–6	13,4	7,9	12,2	10,7	11,1
6–7	8,6	3,9	8,6	9,4	7,6
7–8	10,7	2,7	9,1	15,5	9,5
9–12	5,3	0,6	4,5	15,3	6,4
12–15	1,4	0,1	1,1	8,3	2,8
15–18	0,3	-	0,3	4,2	1,2
18–21	0,1	0,0	0,1	2,3	0,6
Понад 21	0,1	-	0,1	1,9	0,5

Складено автором: ЦДАВО Ф. 582, оп. 1, спр. 151. Отчет Полтавского губстатбюро о разработке данных о естественном движении населения за 1914 – 1921 гг. и переписка с ним о присылке и уточнении итоговых сведений, 17 января – 1 июня 1922 г. – арк. 21, 22; Нарис передвоєнної та сучасної кустарно-ремісничої промисловості України. – Х.: Вид. Держкомплану УСРР, 1929. – С. 23.

Додаток Л

Відхід на заробітки сільського населення України в 1925 – 1926 р.

Район відходу	Всього	Не вказали округів приходу	За межі України	У межах України
Степ	116405	4825	15923	95657
Правобережжя	131606	1364	9053	121189
Лівобережжя	106680	2283	7858	96539
Полісся	42791	1530	6913	34348

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 582, оп. 1, спр. 151. Отчет Полтавского губстатбюро о разработке данных о естественном движении населения за 1914 – 1921 гг. и переписка с ним о присылке и уточнении итоговых сведений, 17 января – 1 июня 1922 г. – арк. 20, 21; Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине / Е.О. Шатан [Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. Труды Госплана]. – Х.: Изд-во Госплана, 1929. – С. 65

Додаток М

Відомість загального руху СРСР і окремо УСРР

Рік	Міграцій по СРСР	Міграцій по Україні	% УСРР відносно СРСР
1917	5408	764	13,9
1918	66261	1242	1,9
1919	-	-	-
1920	86685	17	0,02
1921	86221	28	0,03
1922	7091	634	8,9
1923	-	546	-
1924	-	3276	-
1925	68574	14386	2,09
1926	108587	18279	16,09

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 10, спр. 796. Протоколи, виписки з протоколів про переселення, 8 липня 1929 р. – 16 листопада 1930 р. – арк. 88–89

Додаток Н

**Переселення в Україну під час неврожаю в 1921-23 рр. (реєстрація
Центрвиконкому)**

Район	Поволжя	Сибіру	Інших місць	Місцевих українців	Разом
Харківська	100533	68154	6400	3567	178654
Полтавська	12013	13011	4214	4560	33798
Катеринославська	13719	5603	-	2430	21752
Чернігівська	32236	13112	3456	1584	50388
Кременчуцька	47513	15129	1272	1568	65482
Київська	32115	57021	3102	2638	94876
Запорізьку	23247	12443	-	-	35690
Донецьку	5844	1356	-	38	7238
Сумську	4362	2421	-	-	6783
Миколаївську	5323	3362	-	-	8685
Житомирську	2840	843	560	-	4243
Подільську	3775	1235	845	-	5555
Разом	283220	193690	19849	16385	513144

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 10, спр. 1174. Відомості та листування про наділення переселенців-свавільників землею з колонізаційного фонду, 12 листопада 1926 –16 грудня 1927 рр. – арк. 81

Додаток П

Реевакуація із України переселенців прибулих під час неврожаю (організованим порядком)

Рік	Поволжя	Сибір	Інші місця	Українців - переселенців	Разом
1922	83522	49873	6997	7857	148249
1923	19954	16021	1119	5336	42430
1924	1968	4724	762		7454
1925	1079	4132	389		5600
1926	213	653	55		921
Разом	106736	75403	9322	13193	204654

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 1., оп. 1., спр. 178. Звіт про роботу Українського управління по евакуації населення /Укрголоввак/ у 1920 р., – арк. 2–3; ЦДАВО, Ф. 27, оп. 7 спр. 1174. Відомості та листування пронаділення переселенців-свавільників землею з колонізаційного фонду, 12 листопада 1926 –16 грудня 1927 р. – арк. 81.

Додаток Р

Рух переселенців на Південь України з найбільш аграрноперенаселених областей УСРР

Губернія виходу	1922 р.		1923 р.		1924 р.		Разом	
	сімей	їдоків	сімей	їдоків	сімей	їдоків	сімей	їдоків
Київська	1833	8883	4667	22693	3049	13920	9549	45496
Чернігівська	835	4757	4720	26539	1853	10424	7480	71717
Харківська	83	362	335	1909	1849	11317	2277	13583
Полтавська	76	378	278	1399	1737	8952	2091	10729
Волинська	56	247	484	2257	996	5275	1536	7779
Подільська	119	577	692	34495	976	4498	1790	8524
Разом	3002	15201	11176	58247	10473	54386	24651	127828

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 7, спр. 1134. Інструкції про порядок перевезення ходаків-переселенців по залізниці та перспективний план землевпорядкування трудових земель та євреїв на 1927–1936 рр., 9 серпня 1926 р. – арк. 24.

Додаток С

План переселення селян з УСРР, РСФСР, БСРР на вільні землі

Сходу РСФСР

	Республіка	Поволжя	Урал	Сибір	Далекий Схід	Всього	Відсоток
1925–1926 рр	РСФСР	25000	8000	36000	21000	90000	62
	УСРР	20000	10000	5000	5000	40000	27,5
	БСРР	-	2000	9000	4000	15000	10,5
	Всього	45000	20000	50000	30000	145000	100
1926–1927 рр	РСФСР	28500	20500	60000	35000	144000	58
	УСРР	20000	16000	18000	14000	68000	27,4
	БСРР	-	8500	19000	8500	36000	14,5
	Всього	48500	45000	97000	57500	248000	100
1927–1928 рр	РСФСР	18000	16500	55700	26600	116800	50
	УСРР	27000	13200	24600	24000	88800	33
	БСРР	-	3300	19700	5000	28300	12
	Всього	45000	33000	10000	55600	233000	100

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 8, спр. 944. Матеріали про стан переселенської справи в Україні у 1928 р. 22 лютого – 2 липень 1928 р. – арк. 325–326

Додаток Т

Результати вібіркового опитування НКЗС УСРР селян про причини переселення на Далекий Схід, Сибір, Урал, Поволжя

Причина	Сім'ї мали землі (у га на одну особу)				
	До 0,54	0,55–1,09	1,10–1,64	1,65–2,18	Більше 2,18
Малоземелля	71	69	74	71	43
Незадовільна якість землі	0,8	1,8	5,3	10,0	16,0
Інші причини	0,9	0,8	2,0	3,4	7,0
Не назвали причину	27,3	28,4	18,7	15,6	24,0

Складено автором: Державний архів Чернігівської області, Ф-Р. 69, оп. 1, спр. 903. Семейно-имущественные списки и переписка райземуправления с с/тов. По данному вопросу, 1 января – 4 сентября 1926 г., арк. 33; там само. –спр. 944. Списки переселенцев, заявления граждан о переселении и сведения о их имущественном положении, 9 ноября – окончено 31 декабря 1928 г. – арк. 65

Додаток У

Загальний підсумок радянського переселення з території СРСР 1924–1925 рр. по 1927–28 рр. надані в наступній таблиці

Район	Підготовлені за переселенським фондами	Зарахування людей	Оселилось людей	Стан зарахування 1/10 1928
Д. Схід	167558	227773	96186	112095
Сибір	344981	352248	15899	162155
Урал	94508	84370	41190	54376
Поволжя	27321	94478	55507	50026
Всього	634368	853869	351881	378653

Складено автором: РДАЄ, Ф. 5675, оп. 1, спр. 7. Пятилетний перспективный план переселенческих мероприятий на 1928–1933 гг., – арк. 2

Додаток Ф

**Використання вільного земельного фонду Півдня України з 1
жовтня 1925 р.**

Категорія вільного фонду	Загальна площа	1925–1926 рр.		1926–1927 рр.		1927–1928 рр.	
		Для внутрішнього переселення дес./дворів	Для переселення з інших республік	Для внутрішнього переселення дес./дворів	Для переселення з інших республік	Для внутрішнього переселення дес./дворів	Для переселення з інших республік
Придатний	480554	223754	32000	167200	9600	48000	-
для використання без меліорації	27750	11750	2000	10400	600	3000	-
Придатний для землеробства, але вимагає меліорації	1777374						
Придатний для землеробства, але вимагає коштовної меліорації	518769						

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 7. спр. 1148. Перспективний план переселення по Україні на 1926–1935 рр., і матеріали до нього, 1926-1927 рр. –арк. 4.

Додаток Х
Середні розміри господарств українців за матеріалами економічного
обслідування проведеного уповноваженими НКЗ УСРР на Далекому
Сході (за роками)

Рік	Число обслідуваних господарств	Кількість членів сім'ї	В т.ч. працездатних	Робочої худоби	молодняка	Велика рогата худоба	Всього в .ч. дрібної худоби	Плугів	Складних машин	Рілля	Посів
1925	13	4,5	2,7	1,8	1,0	2,0	6,7	0,8	0,3	6,2	4,1
1926	35	6,2	3,3	1,9	0,4	1,9	5,7	0,7	0,1	4,8	4,8
1927	54	5,4	3,1	1,6	-	1,1	3,7	0,5	0,2	3,8	3,8
1928	12	5,5	3,2	1,0	-	1,1	2,7	0,6	-	3,0	3,0
За роками	114	5,5	3,1	1,6	0,2	1,5	4,5	0,6	0,1	3,4	3,5

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 10, спр. 817. Матеріали про переселення на Далекий Схід, 26 березня 1929 р. – арк. 47.

Додаток Ц
Вибіркові обслідування 1928-29 р. (весна) посівної площі.

Рік поселення	Поселились в 1926 р.		Поселились у 1927 р.	Рік
	Га на родину	Рік		
Перший	2,5	1926	3,0	1927
Другий	3,3	1927	4,5	1928
Третій	4,4	1928	3,5	1929
Четвертий	4,1	1927		

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27., оп. 9, спр. 972. Контрольні цифри перспективного п'ятирічного переселенського плану Далекосхідного краю та звіти про стан переселенської справи на Далекому Сході, 1928 р. – арк. 50

Додаток Ш

Кількість землі на батьківщині у самовільних переселенців з України до Сибіру 1928-29 рр.

Кількість землі	Обслідуване господарств	549	%
До 1 дес.	66		12
1-3 дес.	217		40
3-8 дес.	212		40
8-12 дес.	35		6
Більше 12	19		2

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27., оп. 9, спр. 809. Доповідь уповноваженого Наркомзему УСРР по переселенню на колонізаційні фонди Сибіру та про стан переселення в 1928-1929 – 15 грудня 1929 р. – арк. 14

Додаток Щ

Планові та самовільні переселенці з УСРР на Далекий Схід

Рік	Планові	Самовільні	В тому числі із Сибіру	% самовольців до планових
1925/1926	9905	3100	6578	31
1926/1927	19122	8867		46
1927/1928	31379	9879		31
1928/1929	23589	4314		14
Разом	83995	26160		31

Складено автором: ЦДАВО, Ф. 27, оп. 9, спр. 817. Матеріали про переселення на Далекий Схід, 26 березня 1929 р. 19 арк. 87